МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Випуск 5

Ужгород-2019

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: **Палінчак М.М.** – *д.політ.н., професор*

Заст. гол. редактора: **Капітан Л.І.** – *д.і.н., професор*
Панов А.В. – *к.і.н., професор*

Відповідальний секретар: **Зубанич Л.Л.** – *к.і.н., доцент*

Члени редколегії:
Галда П.П. – *к.і.н., доцент*
Атаманенко А.Є. – *д.і.н., професор*
Бисага Ю.М. – *д.ю.н., професор, Заслужений юрист України*
Вегеш М.М. – *д.і.н, професор*
Дір І.Ю. – *к.ю.н., доцент*
Кіш Є.Б. – *д.і.н., професор*
Лемак В.В. – *д.ю.н., професор*
Мандрик І.О. – *д.і.н., професор*
Офіцинський Р.А. – *д.і.н., професор*
Приходько В.П. – *к.і.н., д.е.н., професор*
Павлишин С.Я. – *к.ю.н.*
Стряпко І.О. – *к.і.н., доцент*
Тодоров І.Я. – *д.і.н., професор*
Федака С.Д. – *д.і.н., професор*
Шніцер І.О. – *к.і.н., доцент*
Ioan Horda – *д.і.н., професор (Королівство Румунія)*
Andrzej Krynski – *доктор габілітований, професор (Республіка Польща)*
Rudolf Kucharcik – *д.ф.н. з політичних наук (Республіка Словаччина)*
Katarina Brockova – *доктор габілітований, д.ф.н. з права (Республіка Словаччина)*

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук відповідно до Наказу МОН України від 04.04.2018 № 326 (додаток 9)

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», протокол № 6 від 25.06.2019 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21014-10814Р, видане Державною реєстраційною службою України 29.09.2014 р.

Офіційний сайт видання: www.visnyk-intrelations.uzhnu.uz.ua

ISSN 2663-5267

© Ужгородський національний університет, 2019

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Божко Н.М., Цубова О.Л. МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРАФА КАРОЛЯ-АНТОНА ЛЯНЦКОРОНСЬКОГО НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. 7

Велінець Ю.І. ПРОФСПІЛКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛИНСЬКИХ ШАХТАРІВ У 50-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РР. XX СТ. 13

Коновальчук П.І. ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКІ ЗАСОБИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ 23

Леощенко Д.І. УКРАЇНСЬКО-ФІНСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО 29

Скрипчук Г.В. РОЗВИТОК КНИГОВИДАВНИЦТВА В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ 35

Якименко Л.І. ДВОРЯНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНИХ ІСТОРИКІВ 43

РОЗДІЛ 2
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Аббасзаде Нигяр Муталлим гызы. ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ВОССТАНОВЛЕНИИ И УКРЕПЛЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА 50

Агамалиев Руслан Энвер оглы. РЕШЕНИЕ ГЕРМАНИЕЙ ПРОБЛЕМ С ГОРЮЧИМ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ 58

Алиев Мурват Джавид оглу. ГЕОРГИЕВСКИЙ ТРАКТАТ 1783 ГОДА И О ВОПРОСЕ ВЛИЯНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ БОРЧАЛЫ И ГАЗАХ-ШАМШАДДИЛЯ РУССКО-ГРУЗИНСКОГО БЛОКА 65

Асадова Гаранфиль Махир кызы. О ХАРАКТЕРЕ ВЛИЯНИЯ ЕВРОПЕЙСКОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКОВ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ МУЗЫКАЛЬНУЮ КУЛЬТУРУ АЗЕРБАЙДЖАНА 72

Бехдуд Элмеддин Махмуд оглу. К ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ОТРАСЛЕВЫХ ЭНЦИКЛОПЕДИЙ И ИХ ХАРАКТЕРИСТИКА 81

Гадиров Вилаят Имамеддин оглу. ПЛАНЫ СОЗДАНИЯ РОССИЕЙ МАРИОНЕТОЧНОГО АРМЯНСКОГО ЦАРСТВА И ХРИСТИАНСКОГО АЛБАНСКОГО ГОСУДАРСТВА НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА 90

Гацелюк В.О. ДІЯЛЬНІСТЬ МЕЦЕНАТА Л. КИРСТЕЙНА ТА ДЖ. БАЛАНЧИНА У СТАНОВЛЕННІ АМЕРИКАНСЬКОГО БАЛЕТУ 1930–1940-Х РР. 99

Голубнича-Шленчак Ю.В. ВИДАВНИЦТВО ГУМОРИСТИЧНО-САТИРИЧНИХ ЖУРНАЛІВ «ОКРІП» ТА «БУДЯК» У ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНОЇ АРМІЇ УНР У ПОЛЬЩІ (1920–1921 РР.) 105

Данилюк І.В. СВЯТИЙ ПРЕСТОЛ У ЗВІЛЬНЕННІ КУБИНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ РЕЖИМУ КАСТРО (2003–2011 РР.) 111

Джавадлы Гамар Айдын. РЕЛИГИОЗНО-ЭТИЧЕСКИЕ ПОСТУЛАТЫ ГЕНЕЗИСА ТЕОРЕТИКО-ИСТОРИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ БИОЭТИКИ 118

Kucharčík Rudolf. POLITICAL AND IDEOLOGICAL SOURCES OF THE POSITION OF PRESIDENT IN FRENCH FIFTH REPUBLIC 125

Мовлаева Вусала Алиджан гызы. МИНГЯЧЕВИР В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (1991–2010) 131

Рустамова Джамиля Яшар гызы. ПОЛОЖЕНИЕ ТУРЕЦКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ГОДЫ I МИРОВОЙ ВОЙНЫ НА ТЕРРИТОРИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ КОМИТЕТ КРАСНОГО КРЕСТА 137

Хагани Н. Исмаил. АКТЫ ГЕНОЦИДА И ПОЛИТИЧЕСКОГО ТЕРРОРА, СОВЕРШЁННЫЕ АРМЯНАМИ ПРОТИВ ХРИСТИАН.....143

Юсифов Агамир Аваз оглу. ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АНТИЧНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (ГОСУДАРСТВ АТРОПАТЕНЫ И АЛБАНИИ).....151

Яшин В.О. КАДРОВИЙ СКЛАД СХІДНОГО ВІДДІЛУ "VINETA": ПЕРСОНАЛІЇ ТА БІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ).....159

РОЗДІЛ 3
ЕТНОЛОГІЯ

Ismayilova Laman Elman. THE INVESTIGATION OF RELIGIOUS PROBLEM IN THE ETHNOGRAPHY OF AZERBAIJAN.....170

РОЗДІЛ 4
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Мехралиева Наиля Музаффар гызы. ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕВОДА И ПУБЛИКАЦИЙ РУССКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (ДО 1920 Г.).....176

Тагиев Таги Акиф оглу. СУЩНОСТЬ И НАПРАВЛЕНИЯ АНТИТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....183

Талыбов Акиф Рауф оглу. К ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....189

РОЗДІЛ 5
ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

Левенець О.М. ЛУЦЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛІНГВІСТА-ЕТРУСКОЛОГА ОЛЕКСІЯ ХАРСЕКІНА (1974–1985 РР.).....196

Тахиркызы Шахла. НАУЧНЫЕ ЖУРНАЛЫ ГУМАНИТАРНО-СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ В БАКИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ.....205

РОЗДІЛ 6
АНТРОПОЛОГІЯ

Шедяков В.Е. ТРАНСФОРМАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ: РОЛЬ ЦЕННОСТНО-СМЫСЛОВЫХ КОМПЛЕКСОВ КУЛЬТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИОННЫХ МИРОВ.....213

CONTENTS

SECTION 1
HISTORY OF UKRAINE

Bozhko N.M., Tsubova O.L. PATRONAGE ACTIVITY OF COUNT KAROL LANCKORONSKII IN THE WESTERN UKRAINIAN LAND IN THE 2ND HALF OF THE 19TH – 20TH CENTURIES.....7

Velinets Yu.I. PROFESSIONAL UNION AND PUBLIC ACTIVITY OF THE VOLYN MINERS IN THE 50'S – AT THE BEGINNING OF 90'S OF THE TWENTIETH CENTURY.....13

Konovalchuk P.I. Коновальчук П.І. THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH ON UKRAINIAN MASS MEDIA IN THE CONTEXT OF THE HYBRID WAR.....23

Leoshchenko D.I. UKRAINIAN-FINNISH RELATIONS DURING THE UKRAINIAN STATE OF HETMAN P. SKOROPADSKY.....29

Skrypchuk H.V. DEVELOPMENT OF BOOK PUBLISHING IN UKRAINE DURING INDEPENDENCE.....35

Yakymenko L.I. THE NOBILITY OF DNIEPER UKRAINE IN RESEARCH OF CONTEMPORARY HISTORIANS.....43

SECTION 2
WORLD HISTORY

Abbaszade Nyhiar Mutallym hyzy. HISTORICAL IMPORTANCE OF HEYDAR ALIYEV'S ACTIVITY IN RESTORING AND STRENGTHENING THE PUBLIC OF AZERBAIJAN.....50

Ahamalyev Ruslan Enver ohly. GERMANY SOLUTION FOR PROBLEMS WITH FLAMMABLE IN THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR.....58

Alyev Murvat Dzhavyd ohlu. THE GEORGIEVSK TREATY OF 1783 AND THE QUESTION OF THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN-GEORGIAN BLOC ON THE TERRITORY OF BORCHALI AND GAZAKH-SHAMSHADDIL.....65

Asadova Haranfyl Makhyr kyzy. ON THE NATURE OF THE INFLUENCE OF EUROPEAN MUSICAL CULTURE OF THE END OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES ON THE NATIONAL MUSICAL CULTURE OF AZERBAIJAN.....72

Bekhdud Elmeddyn Makhmud ohlu. ON THE HISTORY OF APPEARANCE OF ENCYCLOPEDIES AND THEIR CHARACTERISTICS.....81

Hadyrov Vylaiat Ymameddyn ohlu. RUSSIA'S PLANS FOR THE CREATION OF THE PUPPET ARMENIAN STATE AND THE CHRISTIAN ALBANIAN STATE ON THE TERRITORY OF AZERBAIJAN.....90

Hatseliuk V.O. HONOR OF THE PATRON L. KIRSTEIN AND G. BALANCHINE IN THE 1930–1940TH AMERICAN BALLET.....99

Holubnycha-Shlenchak Yu.V. THE PUBLISHING OF HUMOROUS AND SATIRICAL MAGAZINES "OKRIP" AND "BUDYAK" IN THE CAMPS OF THE INTERNED ARMY OF THE UPR IN POLAND (1920–1921).....105

Danyliuk I.V. HOLY SEE IN THE LIBERATION OF THE CUBAN DISSIDENTS OF THE CASTRO REGIME (2003–2011).....111

Dzhavadly Hamar Aidyn. RELIGIOUS-ETHICAL POSTULATES OF GENESIS OF THEORETICAL AND HISTORICAL ASPECTS OF BIOETHICS.....118

Kucharčík Rudolf. POLITICAL AND IDEOLOGICAL SOURCES OF THE POSITION OF PRESIDENT IN FRENCH FIFTH REPUBLIC.....125

Movlaeva Vusala Alydzhan hyzy. MINGACHEVIR IN THE YEARS OF INDEPENDENCE (1991–2010).....131

Rustamova Dzhamylia Yashar hyzy. THE SITUATION OF TURKISH WAR PRISONERS IN THE FIRST WORLD WAR IN THE RUSSIAN EMPIRE AND THE INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS.....137

Khahany N. Ismail. THE ACTS OF GENOCIDE AND POLITICAL TERROR COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST CHRISTIANS.....143

Yusifov Ahamir Avaz ohlu. POLITICAL POSITION OF ANTIQUE AZERBAIJAN (ATROPATENA AND ALBANIA).....151

Yashyn V.O. BIOGRAPHICAL RESEARCH REGARDING THE STAFF OF THE "VINETA" EASTERN DEPARTMENT (FORMULATION OF THE PROBLEM).....159

SECTION 3
ETHNOLOGY

Ismayilova Laman Elman. THE INVESTIGATION OF RELIGIOUS PROBLEM IN THE ETHNOGRAPHY OF AZERBAIJAN.....170

SECTION 4
HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Mekhralieva Nailia Muzaffar hyzy. FROM THE HISTORY OF TRANSLATION AND PUBLICATIONS OF RUSSIAN ART LITERATURE (UNTIL 1920).....176

Tahiev Tahi Akif ohlu. ESSENCE AND DIRECTIONS OF ANTI-TERRORIST ACTIVITY.....183

Talybov Akif Rauf ohlu. ON THE HISTORIOGRAPHY OF HISTORY OF THE OIL INDUSTRY OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC.....189

SECTION 5
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Levenets O.M. THE LUTSK PERIOD OF SCIENTIFIC RESEARCH AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF LINGUIST-ETRUSCOLOGIST OLEKSII KHARSEKIN (1974–1985 YEARS).....196

Takhirkyzy Shakhla. HUMANITARIAN AND SOCIAL SCIENTIFIC JOURNALS IN BAKU STATE UNIVERSITY.....205

SECTION 6
ANTHROPOLOGY

Shediakov V.E. TRANSFORMATION OF INTERNATIONAL RELATIONS: THE ROLE OF VALUE-SENSE COMPLEXES OF THE CULTURAL AND CIVILIZATION WORLDS.....213

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)7.078 «19-20»
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.01

МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРАФА КАРОЛЯ-АНТОНА ЛЯНЦКОРОНСЬКОГО НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

PATRONAGE ACTIVITY OF COUNT KAROL LANCKORONSKII IN THE WESTERN UKRAINIAN LAND IN THE 2ND HALF OF THE 19TH – 20TH CENTURIES

Божко Н.М.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства
Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького

Цубова О.Л.,
викладач кафедри іноземних мов
Національного університету «Львівська політехніка»

У дослідженні звернено увагу на позитивні зміни у соціокультурному розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX – на поч. XX ст., що відбулися завдяки підприємницькій та доброчинній діяльності визначних особистостей, які були серед польських магнатів. Історія доброчинності засвідчує, що меценатство в Україні має глибоке коріння. Його підґрунтям є певні успіхи у господарській та підприємницькій діяльності. З покоління у покоління передавалися традиції благодійництва у шляхетних родинах. Особливого розквіту меценатство на українських теренах досягло у другій половині XIX – на початку XX ст., коли на зміну феодальному приходять нові капіталістичні методи господарювання. Цей період дає можливість проаналізувати зміни, які відбувалися у суспільстві завдяки визначним особистостям, які мали бажання і можливість спрямовувати поступ економіки і підприємництва вперед. Аналіз репрезентованого періоду свідчить, що в українській історіографії ця тема добре висвітлена завдяки інформації про діяльність відомих наддніпрянських підприємців: О. Бобринського, Харитоненків, Ханенків, купців Дегтєрєва, Бродських, зусиллями яких зберігалися і розвивалися не тільки українські освіта, наука, література, мистецтво, але і підприємництво у Російській імперії. Автори дослідження зробили спробу звернути увагу на господарську та культурно-просвітницьку та благодійну діяльність відомих польських та українсько-польських аристократичних родин на західноукраїнських землях, що тоді перебували у складі Австро-Угорської імперії. У статті зібрано інформацію про діяльність одного з визначних представників польської аристократичної родини – графа Кароля-Антона Лянцкоронського. Відому особистість як у польській, австрійській, так і в українській історії. Проаналізовано господарську та підприємницьку діяльність графа у другій пол. XIX – на початку XX ст., що позитивно вплинула на розвиток земель Східної Галичини, а також його культурницьку та просвітницьку діяльність. Автори зробили спробу відновити історичну пам'ять про події і визначних людей, які жили і працювали на західноукраїнських землях у другій пол. XIX – на початку XX ст., що з їхньої точки зору має сприяти розвитку добросусідських відносин між польським і українським народами.

Ключові слова: підприємництво, меценатство, благодійність, архітектура, мистецтво.

The Ukrainian and Polish peoples live side by side on the bordering lands through the centuries and have a great common and dramatic history. In current interconnections, the two depending on the political situation states, focus on contradictory, and sometimes, tragic moments of history and thus incite of the masses. The purpose of the offered study is to discard objective facts in history between neighboring nations

and to pay attention to positive pages in the history of the locality. One of such positive pages in the history of Western Ukrainian lands is the patronage of Polish aristocratic families in the second half of the 19th and early 20th centuries. At the end of the 19th century, Eastern Galicia remained a colonial territory within the Austro-Hungarian Empire. Most of the West Ukrainian lands were owned by the great magnates who used the riches of the region for their own enrichment. At the same time, there were those who without pursuing their own interests contributed to the economic development of the region, opened schools and theaters, temples and orphanages, museums and natural reservations, etc. Among such entrepreneurs was Karol-Anton Lanckoroński. Count Karol Lanckoroński is a descendant of a noble Polish family living on the Ukrainian lands that left behind a memory of a good proprietor, patron, writer, art collector, and historian. He helped to develop the economy of the region by building schools and temples, supporting talented artists and helping the disadvantaged populations and communities. He beautified the land he considered his native with architectural monuments, garden and park ensembles, and artistic worth, etc. The article covers the cultural and educational activities of the count. Attention is drawn to the establishment of the first vocational schools in the region, as well as to the promotion of new methods of managing and distributing up-to-date equipment. Therefore, the objective data recovery on the activities of the well-known aristocratic family of Galicia and their contribution to the socio-cultural development of the region will benefit to positive changes in the Ukrainian-Polish relations. Preservation and restoration of the Rozdilskyi palace complex with its landscape park that's going to become one of the attractive sightsing centers of East Galicia.

Key words: entrepreneurship, patronage, architecture, art, charitable institutions.

Постановка проблеми. Беззаперечною умовою культурного розвою кожної нації є знання власної історії, зокрема історичного розвитку земель порубіжжя. Український та польський народи століттями живуть пліч-о-пліч на порубіжній землі, мають велику спільну, часами драматичну історію. У сучасних відносинах двох держав переважно це залежить від політичної кон'юнктури – доволі часто акцентують увагу на суперечливих, а деколи трагічних моментах історії і тим спричиняють розпалення міжнаціональної ворожнечі. Метою запропонованого дослідження є на основі об'єктивних фактів історії між сусідніми народами зосередити увагу на позитивних справах минулого для розуміння добросусідського розвитку сьогодення та прийдешнього спільного європейського шляху.

Однією з таких позитивних сторінок історії Галичини є меценатська діяльність польських аристократичних родин другої половини XIX – на початку XX ст. Дослідження виокремленого періоду свідчить, що в українській історіографії тема благодійної діяльності на західноукраїнських землях подається не досить і дещо тенденційно. Зокрема, діяльність князів Любомирських, Сапєгів, Яблоновських, графів Потоцьких, Дідушицьких, Голуховських, Скарбеків, Замойських, Баденів, Лянцкоронських з часів радянської історіографії розглядали головним чином як феодальну експлуатацію місцевого населення, а про їхню культурно-просвітницьку працю у суспільстві не згадували.

На сучасний момент інформацію про благочинну діяльність цих аристократів можна натрапити в фундаментальних історичних виданнях та краєзнавчих дослідженнях [1; 2; 3; 6; 11], а також у наукових роботах, що аналізують функціонування поміщицьких господарств краю [4; 5]. Усе частіше з'являються науково-популярні видання про доброчинні справи представників родин аристократії краю, про їхній позитивний вплив на соціокультурний стан розвитку регіону [7; 9; 15; 10; 12].

Метою дослідження є висвітлення діяльності одного з членів аристократичної родини Лянцкоронських – графа Кароля Лянцкоронського, який залишився в історичній пам'яті Галичини не тільки успішним підприємцем, але й меценатом культурного розвитку краю.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX ст. Східна Галичина залишалася колоніальною провінцією у складі Австро-Угорської імперії. Більшість західноукраїнських земель були у власності великих магнатів, які використовували багатства краю для власного збагачення. Водночас документи свідчать, що були й такі, які, піклуючись про власні інтереси, сприяли економічному

розвитку регіону, відкривали школи і театри, храми і сиротинці, музеї та природні заповідники, прикрашали нашу землю пам'ятками садово-паркового мистецтва й архітектури.

Серед таких підприємливих людей бачимо Кароля-Антона Лянцкоронського (1848-1933). Він належав до однієї з найбагатших родин Австро-Угорщини і залишив слід в історії краю як відомий політичний, громадський і культурний діяч. Кароль Лянцкоронський був членом Верхньої палати Державної Ради у Відні, віце-президентом Організації охорони культурної спадщини, особистим радником цісаря Франца-Йосифа, кавалером ордена «Золотого Руна». Граф мав також почесні звання дійсного члена Академії Наук у Відні, доктора honoris causa Берлінського та Ягелонського університетів, захоплювався мистецтвом, багато мандрував світом, колекціонував мистецькі раритети, а також був письменником.

Володіючи величезними маєтками на всій території Австро-Угорської імперії, родина Лянцкоронських вважала Східну Галичину своїм рідним краєм. У власності графа перебували Ягільницький, Комарнівський та Роздільський фільварки. У 1890 р. загальна площа галицьких маєтків Кароля Лянцкоронського сягала 35,186 моргів землі (1 морг дорівнював 0,57 га), з яких 12,590 були під лісами, 22,596 – інші землі [8].

Дослідники, що вивчали господарську діяльність К. Лянцкоронського, звертали увагу на дуже відповідальне й ефективне ведення справ у маєтках графа. Його господарства спеціалізувалися передусім на вирощуванні зернових та технічних культур. У 80-х роках XIX ст. саме у Лянцкоронського з'явилися перші у нашому краї парові двигуни, удосконалені плуги, віялки, соломорізки, молотарки, сіялки, жатки тощо. Великі прибутки підприємцю приносило і тваринництво. У фільварках довкола Ягільниці (Чортківський р-н, Тернопільська обл.) розводили волів, корів, овець. У Нагірянці налагодили селекцію верхових та тяглових коней. Чи не найбільший прибуток господарство отримувало від продажу волів. До прикладу, у 1907-1908 рр. з шести фільварків продали 104 воли на суму 31,392 корон (корона – грошова одиниця Австро-Угорщини в 1892-1918 роках) [8]. Значні надходження у бюджет родини магната давали лісові угіддя. Управління приватними лісами Лянцкоронського було зосереджено у графському надлісництві у Комарно (нині Миколаївський р-н. Львівської обл.).

Як успішний підприємець, граф вкладав кошти у модернізацію господарств та покращення якості земель. Упродовж 1874 року на території фільварку Улашківці для забезпечення захисту від паводків на річці Сереті здійснювали широкомасштабні роботи з регулювання русла на відрізку понад 640 метрів. На початок XX ст. К. Лянцкоронський вкладає великі кошти (16,838 корон) у меліорацію полів, лук та пасовиськ. Одночасно впроваджує нові методи обробітку землі, зокрема застосовує багатопільні сівозміни, внесення добрив, меліорацію тощо.

У 1885 р. К. Лянцкоронський, мріючи мати добре підготовлених і кваліфікованих працівників з місцевого населення, інвестує 16 тисяч корон у заснування «Крайової рільничої школи» в Ягільниці. Ця рільнича школа стає першим у повіті професійним навчальним закладом, де тоді українці могли здобути спеціалізовану освіту.

Отримані від підприємництва прибутки витрачались на потреби родини Лянцкоронських, а також давали можливість графові колекціонувати мистецькі твори та вести благочинну діяльність. Упродовж другої половини XIX – на поч. XX ст. граф реставрує старі і будує нові резиденції у Роздолі, Комарно, Ягільниці. Це були розкішні палаци, навколо яких розбивали чудові парки в «англійському» стилі; водночас такі локації ставали осередками, де вирувало культурне і мистецьке життя краю.

У Східній Галичині літньою резиденцією родини Лянцкоронських слугував Роздільський палац, розташований за

містечком на мальовничому пагорбі; сучасники називали його «роздільською Швейцарією» [4, с. 122]. У 1874 р. магнат розпочав реконструкцію старої частини палацу та одночасно нову будову за проектом тогочасного ректора Львівської політехніки професора Юліана Захарієвича. 1904 року французький архітектор Шарль Баужует об'єднав будівлю, спроектовану Ю. Захарієвичем, зі старою спорудою [1, с. 237]. Пильнуючи за розвитком технічного прогресу, Лянцкоронські вже наприкінці XIX ст. у Роздільському палаці користуються власним водогоном. Згодом у резиденції з'явилися електричне освітлення виробництва німецької компанії «Siemens&Halske», телефон та інші технічні новинки [4, с. 122-124]. Навколо палацу улаштовують парк площею понад 7 гектарів. Відомо, що його почали закладати попередні власники ще на початку XVIII ст. За Кароля Лянцкоронського парк збагатився рідкісними екзотичними рослинами, такими як метасеквоя китайська, ґінкго дволопатеве, багряник японський, сосни Веймута, рідкісні сорти дуба звичайного тощо [11, с. 20-22].

Роздільський палац графа славився колекцією предметів мистецтва. Збірня мистецьких раритетів постійно поповнювалася, особливо коли з'явилася нова галерея. Граф Лянцкоронський підтримував талановитих митців. До прикладу, у палаці обладнали майстерню для митця Яцека Мальчевського. Нині твори художника Мальчевського з колишньої роздільської колекції експонуються у Львівській картинній галереї.

Отримуючи величезні прибутки від маєтків, граф мав можливість споряджати за власний кошт численні пошукові археологічні експедиції в Туреччину, Грецію, часто брав особисту участь у захопливих подорожах і розкопках. Враження від наукових експедицій описав у власних книжках, найбільш відома з них «Naokołoziemi 1888-1889, wrażenia, poglądy» («Довкола світу 1888-1889, враження, погляди») [13].

Після експедиції 1884 року граф прикрасив маєток у Роздолі колекцією античних скульптур. Там же зберігав велике зібрання картин епохи Ренесансу, старовинних меблів, східних килимів і західних гобеленів, зброї, порцеляни тощо. Особливо цінною у палаці вважаємо бібліотеку, яка нараховувала до 20 тис. томів [12]. За час багатолітніх мандрівок Лянцкоронський зібрав одну з найбільших тогочасних колекцій фотографій – 120 тис. листівок – найцінніших творів мистецтва з відомих музеїв світу [1, с. 238].

Напередодні Другої світової війни найцінніші раритети з Роздільського маєтку син графа Антоній Лянцкоронськиий перевіз у Віденський палац, де вони були реквізовані фашистською Німеччиною. Тільки завдяки щасливому випадку ці мистецькі реліквії не зникли, а були врятовані і нині зберігаються у фондах Королівського замку у Варшаві та краківському Вавелі (Польща).

Після націоналізації маєтку радянською владою у 1940 році цінні предмети старовини вивезли до Ермітажу (нині Санкт-Петербург, Росія), а також до Одеського археологічного музею, Дрогобицького краєзнавчого музею (Україна). Варто зазначити, що історія шляхетного колекціонера має новітнє продовження: дещо з колекції графа врятував український мистецтвознавець, популяризатор нашої спадщини Борис Возницький ще на початку 2001 року. Тепер ці знахідки – чотири античні (II ст. н е.) та одна ренесансна скульптури зберігаються у фондах Львівської мистецької галереї ім. Б. Возницького. А бронзова скульптурка путто на фонтані Роздільського маєтку виявилася витвором італійського митця XV століття Андреа Вероккіо – вчителя Леонардо да Вінчі.

Ще одним осередком культурного та економічного життя Східної Галичини впевнено можна вважати палац графа в Комарно (Львівська обл.). Будівля, споруджена у класичному стилі, вражала простотою ззовні і багатим оздобленням усередині. За життя графа цей палац більше використовувався як адміністративна споруда для керівництва фільвар-

ками [5, с. 194]. Сумна історія самого палацу. Графиня Кароліна Лянцкоронська, донька Кароля-Антона Лянцкоронського, відома нам своєю антифашистською діяльністю в роки Другої світової війни, стала останньою власницею замку. Пізніше в будівлі садиби розташувалася польська школа. Під час німецької окупації в роки Другої світової війни палац доволі сильно постраждав. У повоєнні роки радянська влада не стала його відбудовувати [11]. На нашу думку, у 50-х роках XX ст. ще можна було врятувати цю пам'ятку архітектури та перепрофілювати її, скажімо, у навчальний заклад. Тоді і територія навколо будівлі нагадувала ще розкішний парк. Однак тоталітарна влада навіть у час післявоєнної розрухи, коли не вистачало вцілілих будівель, вибрала для архітектурної пам'ятки, що нагадувала про великого підприємця і мецената, – забуття і нищення.

У Ягільницькому маєтку (Тернопільська обл.) Лянцкоронський споруджує невеликий палац у лісі, що був штучно насаджений предками графа ще в XVII-XVIII ст. Варто зазначити, що ліси Білавина та Галілея і нині є зразком найдавнішого та найуспішнішого досвіду штучного лісорозведення в Україні. Заповідний статус державного лісового заказника «Дача Галілея» було надано лісові ще у 1974 році [9].

К.-А. Лянцкоронський не шкодував коштів на будівництво і реставрацію костелів, греко-католицьких храмів у багатьох наших селах та містечках, серед яких – Ягільниця, Стара Ягільниця, Нагірянка, Улашківці, Шульганівка, Свидова, Росохаче, Розділ тощо. На багатьох сакральних спорудах можна і зараз побачити герб родини мецената.

Висновок. По-перше, як нащадок шляхетного польського роду, який жив на українських землях, граф Кароль Лянцкоронський здобув серед української спільноти пошану доброго господаря, мецената, його пам'ятатимуть як письменника, колекціонера та мистецтвознавця. Він сприяв розвитку господарства нашого краю, будував школи і храми, підтримував талановитих митців і допомагав знедоленим. Прикрашав українську землю, яку вважав своєю рідною, мистецькими та архітектурними пам'ятками, садово-парковими ансамблями тощо. По-друге, відомості про справи мецената, а також про збережені пам'ятки архітектури і мистецькі цінності мають сприяти розвиткові екскурсійно-туристичної привабливості Східної Галичини. По-третє, подана інформація покликана відновити історичну допомогову практику меценатства на порубіжних українсько-польських землях, отже, сприяти формуванню новітньої плеяди українсько-польських доброчинців і меценатів, які у XXI ст. продовжать започатковану у минулих століттях добродійну справу культурного розвитку нашої спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войтович Л. Розділ: Столиця «Української Швейцарії» на Дністрі. Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), В. Александрович, Л. Винар, Л. Войтович, Я. Ісаєвич та ін. Вип. IX. Дрогобич : Коло, 2005. С. 234-256.

2. Войтович Л. Доля і недоля міста Роздола. Миколаївщина. *Збірник наукових статей*. Т. 3. Львів, 2006. С. 177-224.

3. Гнатів Я. Ключ розуміння джерел духовності. Миколаївщина. Т. 1. 1998. С. 139–140.

4. Грабар М. Спосіб життя великих землевласників у Східній Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі родини Лянцкоронських). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія».* 2014. Вип.1 (1). С. 121-126.

5. Грабар М. Роздільський маєток як власність графа Карла Лянцкоронського у Галичині (друга пол. XIX – поч. XX ст.). *Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-ту імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. Харків, 2011. Вип. 41. С. 192-197.

6. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область у двадцяти шести томах. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. Інститут історії АН УРСР. Київ, 1968. 976 с.

7. Калинець Л. Згадуючи 620-річчя першої письмової згадки. Роди Цетнерів, Жевуських та Лянцкоронських і їхня спорідненість з Ходоровом. URL: http://khodoriv.info/news/zhaduyuchy-620.

8. Степаненко А. Кароль Лянцкоронський, як виявляється, був не лише «останнім гуманістом європейської аристократії». *Історичні постаті*. URL: http://21.helsinki.org.ua/index.php?id=1435575814.

9. Степаненко О. «Золота Пектораль». На Тернопільщині зберігся ліс, через який простували татари на захід. URL: https://doba.te.ua/post/10207.

10. Субота І. Інститут Дроговизький графа Станіслава Скарбека. URL: http://www.mykolaiv.lviv.ua/news/politic-news.

11. Пацура І.М., Івченко А.І., Мельник А.С., Панасюк О.С. Палацовий парк селища Розділ та його рідкісні дерева. *Науковий вісник НЛТУ України.* 2009. Вип. 19.6. С. 17-22.

12. Яцечко-Блаженко Т. 21 унікальна світлина маєтку Лянцкоронських в Роздолі. URL: http. photo-lviv.in.ua/majetok-lyantskoronskyh-.

13. “Naokołoziemi 1888–1889, wrażenia, poglądy”. Kraków, 1893.

УДК 658.144.8:622.012](091)
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.02

ПРОФСПІЛКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛИНСЬКИХ ШАХТАРІВ У 50-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РР. XX СТ.

PROFESSIONAL UNION AND PUBLIC ACTIVITY OF THE VOLYN MINERS IN THE 50'S – AT THE BEGINNING OF 90'S OF THE TWENTIETH CENTURY

Велінець Ю.І.,
магістр історії,
аспірант кафедри нової та новітньої історії України
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

У статті відображено профспілкову організацію Нововолинської групи шахт та громадську діяльність волинських гірників у 50-х – на початку 90-х рр. XX ст. Визначено важливість функціонування профспілок у здійсненні управління промисловим видобутком вугілля на шахтах та їх вплив на покращення побутового обслуговування, соціального забезпечення гірників, поліпшення техніки безпеки, вдосконалення науково-технічної діяльності вугільних підприємств. Особлива увага приділяється характеристиці шахтного комітету, який був представницьким органом профспілкової організації шахти, здійснював контроль над проведенням виробничого процесу шахти, науковою і раціоналізаторською діяльністю, побутовим обслуговуванням гірників та ін. Охарактеризовані основні функції громадських організації, які входили у структуру профспілок та їх значення. На основі історичних джерел та історіографії проаналізовано структуру громадських організацій гірників шахт Нововолинська. Визначено роль громадської діяльності шахтарів Волині у забезпеченні благоустрою на шахтах та в населених пунктах. Охарактеризовані основні негативні тенденції в громадській діяльності гірників у 80-х рр. XX ст. У статті розкрито зміни в профспілковій організації гірників Нововолинська наприкінці 80-х – на початку 90-х рр., оскільки громадська діяльність гірників стала незалежною від парторганізації Нововолинська в ході загальносоюзного страйкового руху гірників. Охарактеризовано громадські настрої нововолинських шахтарів під час шахтарських страйків 1989–1991 рр. Визначено роль страйкових комітетів, які були створені під час страйкового руху, їх роль, значення і функції в здійсненні управління виробничим процесом шахт, вирішення кадрових і соціальних проблем, покращенні повсякденного життя і соціального забезпечення шахтарів Нововолинська.

Ключові слова: профспілкова організація, громадська діяльність, шахтарі, Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, Нововолинськ, шахтний комітет.

The article shows the Trade Union of the Novovolynsk group of mines and public activity of the Volyn miners in the 50's and early 90's of the twentieth century. The importance of the functioning of the Trade Union in the industrial mining and its influence on improvement of domestic service, social maintenance of miners, improvement of technical means of safety, improvement of scientific and technical activity of coal enterprises are determined. Particular attention is paid to the characteristics of the mine committee, which was a representative of the Trade Union, which controlled the production process, scientific and innovative activities, miners' household service. The main functions and importance of public organizations as a part of the professional unions are described. On the basis of historical sources and historiography, the structure of public organizations of miners are analyzed. The main public activity of Volyn miners in providing prosperity in mines and settlements are identified. The main negative tendencies in the public activity of miners in the 80's of the twentieth century are characterized. The article discloses changes in the Trade Union organization of miners in Novovolynsk in the late 80's – early 90's, since the public activity of miners became independent from the Novovolynsk party organization during the all-union strike movement of miners. The public opinion of Novovolunsk miners during the miners' strikes 1989–1991 was characterized. The role of the strike committees that were created during the strike movement, their significance and functions in the management of the production process, the resolution of personnel and social problems, in the improvement of routine life and social provision of Novovolynsk miners are determined.

Key words: professional union, public activity, miners, Lviv-Volynsky coal basin, Novovolynsk, mine committee.

Постановка проблеми. Гірники, які були працевлаштовані на шахтах, активно залучались у профспілкову організацію вугільників Львівсько-Волинського басейну. Із вступом у профспілки передові гірники залучались до громадських організацій, які здійснювали управління промисловим виробництвом вугілля і з якими рахувалася адміністрація вугільного підприємства. Тому вивчення цього аспекту діяльності гірників є актуальним, оскільки дасть змогу краще зрозуміти процес розвитку вугільної промисловості у Волинській області в 50-х – на початку 90-х рр. XX ст., а також з'ясувати всі сторони життя волинських гірників.

Аналіз досліджень і публікацій. Профспілкова організація і громадянське життя волинських гірників натепер є не досить вивченою. Однак варто зауважити, що певні аспекти політичної діяльності волинських робітників відображені частково в публікаціях В.К. Барана [1], а участь парторганізації в управлінні виробництвом радянських підприємств у праці Є.П. Володіної [4]. Для всебічного висвітлення громадської діяльності робітників у УРСР у 50-х – на початку 90-х рр. XX ст. варто дослідити і громадську діяльність волинських гірників, а також їхню профспілкову організацію.

Формулювання цілей статті. Мета статті – охарактеризувати профспілкову організацію волинських шахт та її роль у діяльності вугільних підприємств, вплив на життя і діяльність гірників, а також розкрити структуру та функції громадських організацій, в які залучались шахтарі.

Виклад основного матеріалу. З початком промислового видобутку вугілля Львівсько-Волинського вугільного басейну в 50-х рр. XX ст. на Волині сформувався шахтарський клас, який активно долучався до громадської діяльності. Громадська діяльність волинських гірників відображала їхню участь у системі громадських органів управління, в яку входили:

1) виборні органи основних громадських організацій (партійних, профспілкових, комсомольських) і їх комісій;

2) спеціальні громадські органи управління (постійно діючі виробничі наради, громадські відділи кадрів, бюро нормування та економічного аналізу, товариські суди та ради наставників, ради молодих робітників і ради молодих фахівців, керівні органи ВТВР і НТО та ін.);

3) конференції, активи, збори громадських організацій і виробничих колективів, якщо вони розглядали питання життєдіяльності виробничого колективу шахти [1, с. 20].

Вагоме місце в здійсненні громадських засад у виробничих колективах належало профспілковим організаціям і їх керівним органам у трудових колективах. Профспілкові організації волинських гірників були створені в листопаді–грудні 1951 р., а оргбюро райкому профспілки робітників вугільної промисловості в лютому 1952 р. [13, арк. 1]. Станом на 1 квітня 1953 р. у профспілки входило 19 профорганізацій, які поділялись на 152 профгрупи із загальною кількістю членів профспілки 3879 осіб., а в 1965 р. в обслуговуванні Нововолинського міськкому вугільників перебувало вже 25 профспілкових первинних організацій з числом членів профсоюзу в кількості 15 003 осіб, у тому числі 9 шахт із 10 872 шахтарів [14, арк. 13; 18, арк. 38; 19, арк. 2]. Профспілки Нововолинської групи шахт підпорядковувались Львівсько-Волинському територіальному комітету (далі – терком) профспілки працівників вугільної промисловості, до якого також входили і профспілкові організації шахт Львівської області.

На чолі профспілкових організацій шахт стояли шахтні комітети (далі – шахтком), які контролювали всі сфери діяльності шахтарів та організацію видобутку вугілля на шахтах. Наприклад, у 1979 р. шахтком шахти № 8 ім. В.І. Леніна провів звітно-виборну конференцію в 13 дільничних комітетах і 20 профгрупах. За січень–серпень 1979 р. шахтний комітет провів 28 засідань, а спільно із місцевою адміністрацією 5 конференцій і 16 загальних позмінних зборів, на яких розглядались

різні актуальні питання: виробничо-господарського характеру, техніки безпеки, захворюваності, виробничого травматизму, ідеологічного і виховного характеру, дисципліни праці, побуту, відпочинку, навчання й оздоровлення робітників. Важливе місце в роботі шахтного комітету займали також питання або розгляд заяв адміністрацій, скарг дільниць, бригад і окремих членів профсоюзу. Таких документів за січень–серпень 1979 р. було розглянуто 7658 шт. [7, арк. 46-47].

Шахтком контролював фінансову сферу, яка передбачала покращення матеріального та побутового становища гірників. З шахтарів профспілки постійно збирали членські внески. За 1963 р. план членських внесків було виконано на 107,7%, за плану 160,3 тис. крб. зібрано 172,7 тис. крб., а за 1964 р. фактично зібрали 189,6 тис. крб. [18, арк. 38]. Профспілкові організації нововолинських гірників у 1961 р. за кошти членських внесків та державного фонду соцстрахування оздоровили 932 гірники в санаторіях (на путівки для яких було виділено 10763 крб.), 1673 шахтарів у будинках відпочинку, а також 1007 дітей гірників у піонерських таборах. За ці кошти були організовані екскурсії для 45 осіб у країни Центрально-Східної Європи. Завдяки внескам малозабезпечені сім'ї гірників мали змогу отримати одноразову грошову допомогу, якої в 1961 р. було надано на суму 3545 крб. [16, арк. 35]. За кошти зібраних внесків на шахтах також здійснювали культмасову і спортивно-масову роботу, закупляли спортінвентар, проводили передплату на газети і журнали для шахтної бібліотеки, виконували оплату за прочитані лекції, надавали матеріальну допомогу, а також закупляли дитячі новорічні подарунки [8, арк. 207].

Варто зазначити, що шахтком поділявся на комісії, які очолювали представники шахткому та здійснювали контроль над дільничними профкомітетами. Наприклад, шахтком шахти № 5 в 1973 р. складався з 11 чол., кожен з яких очолював постійні комісії:

1) Організаційно-масова комісія, яка організовувала проведення всіх заходів з підготовки і проведення робітничих зборів;

2) Виробничо-масова комісія, яка здійснювала контроль над виробничим процесом шахти;

3) Комісія соціального страхування, яка здійснювала матеріальне забезпечення гірників і їхніх сімей, видавала путівки до санаторіїв і будинків відпочинку;

4) Культурно-масова комісія, яка здійснювала контроль над художньою самодіяльністю та спортивною діяльністю гірників;

5) Житлово-побутова комісія в справах забезпечення гірників квартирами, покращення побутового обслуговування шахтарів на підприємстві;

6) Комісія робітничого контролю;

7) Комісія з охорони праці і техніки безпеки;

8) Комісія з пенсійних питань;

9) Комісія з праці і зарплати;

10) Комісія з трудових суперечок шахти [24, арк. 31-32].

Комісії шахткому здійснювали контроль над процесом виробництва і життєдіяльністю трудового колективу завдяки громадським організаціям шахти, представникам, яких обирали самі ж шахтарі на зборах. Серед таких громадських організацій, що здійснювали контроль над процесом виробництва вугілля та здійснювали вдосконалення технічно-економічних показників, були: Постійно-діюча виробнича нарада (ПДВН), Науково-технічна організація (НТО), Всеросійське товариство винахідників і раціоналізаторів (ВТВР), Бюро раціоналізації і винахідництва (БРВ) та ін.

За виробничою діяльністю шахти і її вдосконаленням здійснювала контроль Постійно-діюча виробнича нарада (ПДВН), яка нараховувала бл. 90-100 осіб. ПДВН шахти № 8 у 1971 р. провела 5 засідань, на яких було прийнято 9 пропозицій: 1) покращення техніки безпеки на основі досвіду отриманого на шахті № 3; 2) розробка програми роботи шахти на

1977 р. і заходів її реалізації; 3) організація проведення (проходки) гірничих виробок; 4) розробка заходів з використання резервів економії, ощадливості матеріально-технічних і паливно-енергетичних ресурсів та ін. [6, арк. 34-36].

Шахтарі залучались до наукової діяльності, а на шахтах діяли філіали науково-дослідних інститутів УРСР. Тому для залучення робітників до технічної і наукової співпраці, направлення їхньої ініціативи на вдосконалення техніки і технології виробництва, підвищення кваліфікації, ведення наукової організації праці передового досвіду на шахтах діяли Науково-технічні організації (НТО). Волинська обласна НТО гірнича об'єднувала 16 первинних організацій і нараховувала 3068 осіб членів організації. В її структурі працювали 12 громадських, конструкторських і технологічних бюро, 61 творча бригада, 12 груп економічного аналізу. Станом на травень 1969 р. нараховувалось 86 референтів і 127 інформаторів. Велику увагу організація приділяла науковим і творчим відрядженням. Впродовж 1968 р. було організовано 157 виїздів, в яких брали участь 355 осіб, окрім того, до Центрального бюро технічної інформації (ЦБТІ) і Центрального науково-дослідного інституту економіки і науково-технічної інформації вугільної промисловості (ЦНДІЕІвугілля) було направлено 55 інформацій раціоналізаторської роботи, в різних журналах СРСР і УРСР було видано 9 статей, присвячених передовикам виробництва вугілля тресту «Нововолинськвугілля» та ін. [20, арк. 1-2].

Кращими винаходами та новаціями у промисловості СРСР вважалися ті, що приносили економічний ефект, тому шахтарі брали активну участь у раціоналізаторській роботі, за що їх нагороджували преміями. Для координування роботи в раціоналізаторстві на шахтах діяли громадські організації – Всеросійське товариство винахідників і раціоналізаторів (ВТВР) і Бюро раціоналізації і винахідництва (БРВ). На обліку ВТВР Нововолинська було 20 промислових підприємств, а чисельність членів товариства на 20 березня 1963 р. становила 2450 осіб. На шахтах діяли первинні ради ВТВР, наприклад на шахті № 4 до ради входило 460 осіб, на шахті № 2-150 осіб, на шахті № 1-110 осіб [17, арк. 5]. ВТВР і БРВ розглядали питання розвитку раціоналізації і винахідництва, проводили конкурси-огляди, організовували виїзди гірників до інших вугільних басейнів для отримання досвіду та ін. За сприяння та керівництва вищезгаданих організацій на шахті № 8 ім. В.І. Леніна за січень–серпень 1971 р. у раціоналізаторській роботі взяло участь 60 осіб, якими було внесено 64 і впроваджено 59 рацпропозицій з економічним ефектом на 83 тис. крб. Окрім того, працювали 6 творчих бригад раціоналізаторів, якими було внесено 28 пропозицій з економічним ефектом на 42,2 тис. крб. [6, арк. 34-36].

Ще однією громадською організацією при профспілках гірників, що займалась удосконаленням технічного парку волинських шахт, було Науково-технічне гірниче товариство (НТГТ). На шахті № 8 ім. В.І. Леніна організація НТГТ нараховувала більше 300 осіб. У 1971 р. товариством було проведено 4 науково-технічні наради на тему: «Розвиток шахти в X п'ятилітці, шляхи пошуку резервів виробництва». Для економії й ощадливості енергетичних і паливних ресурсів проводились конкурси, наприклад з ефективного пилопригнічення у разі проходження штреків прохідницькими комбайнами та ін. Товариство провело в 1971 р. 6 лекцій на технічні та економічні теми, з питань вдосконалення виробництва. З ініціативи товариства проводились обміни досвідом роботи з іншими вугільними підприємствами [6, арк. 34-36].

Контроль за виробничим процесом на дільницях шахти здійснювали бюро економічного аналізу та бюро громадянського нормування. Бюро здійснювали щоквартальні балансові комісії, на яких заслуховувались усі дільниці про їхню господарську діяльність. Щомісячно проводились

аналізи собівартості і всіх техніко-економічних показників по дільницях і шахті загалом. Надавалися рекомендації адміністрації, застосовували заходи впливу до керівників дільниць, що допустили втрату обладнання. Займались запровадженням нових норм виробки і розцінок, здійснювали контроль за складенням паспортів кріплень та ін. [6, арк. 34-36].

На волинських шахтах діяли громадські організації, які стежили за дисципліною шахтарів, намагались не допускати порушень техніки безпеки і охорони праці. Такою організацією була Рада робітничої честі, яка складалася із 7 шахтарів вугільного підприємства, на якій вона діяла і слідкувала за гірниками, які здійснювали прогули [10, арк. 73-74].

Для покращення дисципліни на шахтах практикувалось наставництво, яке здійснювалось на громадських засадах. Наставництво – це систематична і цілеспрямована робота з молодими працівниками, яку здійснювали наставники в трудовому колективі під контролем партійних, профсоюзних і комсомольських організацій спільно з адміністрацією підприємства. Наставниками на шахтах були кадрові робітники, які мали життєвий і робітничий досвід. На шахті № 8 ім. В.І. Леніна наставниками було обрано передовиків виробництва з великим практичним досвідом і трудовим стажем у кількості 51 осіб. Уся робота наставників шахти здійснювалась під керівництвом Ради наставників. Рада наставників затверджувалась на спільному засіданні профспілкового комітету і адміністрації шахти в кількості 7 осіб [9, арк. 211-212].

Гірничі майстри і керівники бригад шахти об'єднувались у Раду гірничих майстрів і Раду бригади. Обидві організації визначали проблеми роботи дільниць, бригад та шляхи їх подолання, здійснювали контроль за дисципліною гірників, які працювали у бригадах.

На шахтах Нововолинська працювала значна кількість жінок, частка яких становила 14% від загальної кількості промислово-виробничого персоналу шахти, вони відігравали важливу роль у функціонуванні шахти. Впродовж 60-80-х рр. XX ст. жінки на шахтах працювали на обслуговуванні шахтарів (прання і ремонт спецодягу гірників, дезінфекція помешкань та ін.), обіймали керівні посади і робітничі з гірничої справи на поверхні шахти (породовідбиральниці, лампівниці та ін.). Тому для координації роботи жінок на шахтах діяли Жіночі ради, які слідкували за дотриманням прав жінок на шахтах та намагались покращити їм умови праці [5, арк. 182].

Окрім того, шахтарі були залучені в громадські профспілкові організації, які здійснювали контроль за виробничим процесом шахт, вони активно брали участь в охороні громадського порядку на шахтах, у м. Нововолинську, селищі Жовтневому (з 2016 р. – Благодатне) та навколишніх селах.

На шахтах тресту «Нововолинськвугілля» у 1960 р. працювало 430 громадянських інспекторів, які здійснювали нагляд і контроль за впровадженням у життя постанов та інших нормативно-правових актів з питань охорони праці, а також безпосереднє вжиття необхідних заходів з охорони безпеки, життя і здоров'я працюючих. За 1960 р. громадські інспектори провели 3 загальнотрестові зібрання в м. Нововолинську, окрім того, інспектори проводили позачергові збори на шахтах [16, арк. 27].

У 1959 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли Постанову «Про участь трудящих в охороні громадського порядку». Постанова передбачала широке залучення робітників, селян, інтелігенції і громадських організацій до охорони громадського порядку. Тому для надання допомоги адміністрації шахти в зміцненні дисципліни і збереження правопорядку на шахтах діяли товариські суди. Ще станом на 1952 р. у Нововолинську вже діяло 10 товариських судів [15, арк. 36]. Розгляд справ на засіданнях товариських судів відбувався, як правило, за присутності великої кількості робітників і службовців, які беруть активну участь в обговоренні вчинків тих, що завинили перед колективом. Суди проводились у Палаці гірників

та в нарядних залах шахт. Збиралось іноді понад 250 гірників [31, с. 2].

Товариський суд становили 11 представників шахтного комітету. Роботою товариського суду керувала і направляла профспілкова організація шахти, а також Нововолинський народний суд, якому товариський суд шахти звітував щоквартально. У підготовці і розгляді справ представники товариського суду консультувались з народним судом, прокуратурою. Міри заходів щодо засудженого обговорювались із шахтарями дільниці, де працював винний, а також із керівниками дільниці, парторганізацій і профгрупоргами. Прийняті рішення вивішувались на дошці оголошень у загальній нарядній [22, арк. 134-136].

Члени товариських судів вели систематичну виховну роботу у виробничих колективах: читали лекції, здійснювали бесіди з робітниками і жителями міст і робітничих селищ про роль громадськості в боротьбі з правопорушеннями тощо. Товариські суди розглядали справи морально-побутового характеру, зокрема сімейні справи, а також дрібні, побутові справи, наприклад, порушення деякими робітниками правил внутрішнього розпорядку в гуртожитку, суперечки мешканців, робітників [28, с. 7]. Наприклад, у 1979 р. товариський суд шахти № 3 розглянув 49 справ, з них – 7 справ щодо порушення правил техніки безпеки, 4 справи негідної поведінки в сім'ї, 2 справи про дрібне хуліганство, 1 справа про самогоноваріння, 5 справ про прогули [11, арк. 131].

Для охорони громадського порядку залучались гірники в добровільні народні дружини. Наприклад, добровільну народну дружину шахти № 5 у 1985 р. становили 56 гірників [23, арк. 173]. Дружинники здійснювали наполегливу, планомірну виховну роботу серед населення, насамперед серед тих, хто негідно поводився на вулицях, у парках, клубах, Палацах культури та інших громадських місцях. Дружинники здійснювали роботу з роз'яснення радянських законів серед робітників і службовців підприємств, серед населення міста Нововолинська і робітничого селища Жовтневого. Народні дружини вели боротьбу з порушеннями правил торгівлі. Разом з громадськими контролерами здійснювали рейди по магазинах, дружинники перевіряли правильність продажу алкогольних напоїв. До сфери діяльності добровільних народних дружин входила боротьба з розкраданням державного і громадського майна, зі спекуляцією, самогоноварінням. Дружинники промислових підприємств здійснювали також громадський контроль за дотриманням правил дорожнього руху [28, с. 5-6]. Наприклад, у 1975 р. на шахтоуправлінні «Жовтневе» була створена добровільна народна дружина, яка оберігала громадянський порядок у селищі Жовтневому [27, арк. 29].

Ставши передовиками виробництва, волинські гірники обиралися до владних інституцій. Вони становили значну частку депутатів у міській раді і народному суді Нововолинська, сільських рад Іваничівського р-ну та ін. Упродовж 50-х – поч. 90-х рр. XX ст. депутатами Верховної Ради СРСР були волинські гірники В. Хринюк, О. Разборський, В. Сівак, О. Захарчук, а депутатами Верховної Ради УРСР – В. Матвійчук, М. Шимчук, Д. Баклан [34, с. 31].

Волинські гірники активно співпрацювали з промисловими профспілками країн РЕВ. 31 серпня 1958 р. Нововолинськ відвідала делегація німецьких гірників промислової профспілки «Вісмут» на чолі із секретарем німецької промислової профспілки Куртом Вінтером. Делегація ознайомилась з визначними місцями шахтарського міста, життям гірників, а також делегація відвідала шахту № 9 [32, с. 1].

10 вересня 1958 р. Нововолинськ відвідала робітнича делегація з Польщі на чолі з першим секретарем Люблінського міськкому ПОРП Мечиславом Мартином, а в червні 1962 р. делегація профспілкових працівників Люблінського воєводства Польської Народної Республіки (ПНР) в складі голови воєводської комісії профспілок Стефана Ціолковського, секретаря окружного комітету профспілки будівельників і працівників

підприємства будівельних та промислових матеріалів Є. Подсядлого і старшого інструктора воєводського комітету Польської об'єднаної робітничої партії Всеволода Волчева відвідала гірників Нововолинська для ознайомлення з роботою профспілок робітників вугільної промисловості [30, с. 2; 36, с. 1]. Своєю чергою гірники шахти № 3 в 1965 р., перебуваючи у складі делегації Волині в Польщі, відвідали місто Домброво, де відбулась зустріч з гірниками шахти імені генерала Завадського [2, с. 2].

Волинські гірники також організовували мітинги із возвеличенням досягнень радянської політики, науки або критикою і підтримкою політичного курсу КПРС. Так, 13 квітня 1961 року на шахті № 3 відбувся багатолюдний мітинг на честь польоту першого космонавта Ю. Гагаріна в космос [35, с. 2]. У 1962 р. відбулись збори і мітинги на шахтах №№ 4, 5, 6, щоб поділитись думками, викликаними подіями на Кубі. На зборах виступали службовці і робітники шахт, які засуджували дії США щодо Куби, а згодом учасники зборів прийняли резолюцію, в якій одностайно схвалили заходи Комуністичної партії і радянського уряду щодо Куби [37, с. 2]. Варто зауважити, що такі заходи організовувала парторганізація шахти, а прийняті резолюції не завжди відображали думки гірників з тієї чи іншої події.

Щодо трагічних подій, які траплялись в УРСР або на Волині, шахтарі теж проявляли свою громадянську позицію та підтримку. Наприклад, на позмінних зборах робітників, ІТР шахти № 9 від 22 травня 1986 р. «Про аварію, що сталась на Чорнобильській атомній електростанції» було запропоновано кожному шахтарю відпрацювати свій вихідний день і відрахувати зароблені гроші в Фонд Всенародної допомоги радянським людям, які потрапили в біду у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС, що і було зроблено [25, арк. 15]. У липні 1987 р. у с. Шельвів (Локачинського р-ну Волинської обл.) у результаті смерчу було зруйновано 117 будинків, у т.ч. 45 будинків повністю зникли зі своїх місць. Тому на позмінних зборах трудового колективу шахти № 9 від 22 липня 1987 р. «Про надання практичної і матеріальної допомоги постраждалим від стихійного лиха 20 липня 1987 р.» гірники добровільно пожертвували із власних коштів по 3-5 крб. на допомогу мешканцям с. Шельвів, а також взяли участь у будівництві житлового будинку постраждалим [26, арк. 4-5].

На громадських засадах гірники брали участь у суботниках і недільниках. Наприклад, у 1958 р. було організовано 6 недільників: з деревонасадження, зі збору металолому, а також молодь шахти № 3 побудувала стадіон, літній танцмайданчик [33, с. 2]. На честь 110-ї річниці з дня народження В.І. Леніна на комуністичний недільник, який був на шахті № 3, 20 квітня 1980 р. вийшло на роботу 685 осіб, і було видано 800 т вугілля для побутових потреб, прибрано 890 м^2, висаджено 200 шт. кущів та 12 дерев [12, арк. 106].

Все ж громадська ініціатива й активність робітників у СРСР не відповідали ні назрілим соціальним потребам, ні можливостям самого робітничого класу як головної економічної і провідної політичної сили радянського суспільства. Частина робітників виявляла пасивність в усіх видах громадської діяльності – виконанні громадських доручень, участі в соціалістичному змаганні, виступах на зборах, політичній освіті, участі в управлінні підприємством та ін. Це стосувалось насамперед молодих робітників, некваліфікованих і малокваліфікованих робітників, працівників зі стажем на цьому підприємстві до 3 років. Мали місце такі проблеми, як нерівномірність у розподілі доручень, диспропорції в структурі суспільно-політичної діяльності, зміщення центру громадської активності зі сфери вільного у сферу робочого часу, певний розрив між формальною і реальною участю в різних видах активності [1, с. 22].

Однак свою громадянську зрілість гірники Волині проявили під час загальносоюзних страйків шахтарів у 1989–1991 рр.

Кореспондент О. Зінченко так описав настрої волинських шахтарів на страйку: «Гірники втратили віру в свій профком, територіальний комітет профспілки працівників вугільної промисловості, в адміністрацію об'єднання. Знизився авторитет місцевих властей. Профспілки не стали справжніми захисниками інтересів шахтарів, а переродилися на слухняний додаток адміністрації. Формально, а не по суті діяв Закон про державне підприємство. Буксує економічна реформа. Закон набрав чинності давно, а шахти залишилися покірними структурними підрозділами виробничого об'єднання, звітуються перед ним, перераховують сюди прибуток і позбавлені права самостійно розпоряджатися надплановою продукцією. В житті колективу, формах організації виробництва майже нічого не змінилося. Все регламентовано, обмежено різними інструкціями, розпорядженнями, доповненнями до них. Для простих шахтарів ото й залишається: видавати на-гора вугілля» [29, с. 2].

20 липня 1989 р. гірники шахти № 1 після нічної зміни у загальній нарядній почали обирати страйковий комітет. Його очолив прохідник, який мав юридичну освіту, В.М. Тулупов. 23 липня 1989 р. перша зміна шахти № 1 в скороченому складі опустилася під землю підтримувати шахту в робочому стані, а інша частина ж шахтарів опівдні вирушила на центральну площу м. Нововолинська, таким чином розпочавши страйковий рух волинських шахтарів. Згодом до страйкарів приєднались гірники інших шахт. Улітку 1990 р. та впродовж весни 1991 рр. волинські гірники підтримували загальносоюзний страйковий рух гірників і порівняно із липневим страйком 1989 р. гірники почали висловлювати не лише соціально-економічні пропозиції, а й політичні [3, с. 3].

Новим представницьким органом гірників стали страйкові комітети, які після прийнятої в 1989 р. Постанови № 608 «Про заходи щодо забезпечення виконання спільних рішень, прийнятих урядовими комісіями за участю ВЦРПС і страйковими комітетами трудящих вугільних регіонів країни» отримали колосальні повноваження щодо контролю за виконанням угод і урядової постанови. По суті, вони замінили собою профспілки, які довели під час страйку свою неспроможність. На місцях страйкоми організовували виборні кампанії директорів, здійснювали робочий контроль за діяльністю торгової мережі і всіляких баз, формували ради трудових колективів, а здебільшого підміняли собою місцеву владу. Страйковому комітету Нововолинська надали просторе приміщення Палацу культури, телефон, мікрофон, навіть підготували виїзні буфети. Було створено робітничі дружини для підтримки порядку на шахтах та місті Нововолинську. Не допускаючи безладдя і провокацій, робітничі дружини разом із міліцією опечатали всі магазини, що торгували спиртними напоями [3, с. 3].

Профспілки не припинили своєї діяльності, хоч і поступались у підтримці шахтарями страйкомам. Восени 1989 р. профспілкова делегація Нововолинських гірників залишила конференцію Львівсько-Волинського теркому, оскільки терком не виконував тих зобов'язань, які висловлювали нововолинські шахтарі. 31 жовтня 1989 р. на зборах делегатів і представників колективів вугільної промисловості Нововолинська був затверджений організаційний комітет з підготовки профспілкової конференції в Нововолинську. До складу комітету було обрано по одному представнику від кожного колективу. 21 листопада 1989 р. Президія ЦК профспілки прийняла постанову про вихід профорганізації Нововолинської групи підприємств із Львівсько-Волинського теркому і прийняття її на профобслуговування в ЦК вугільників та створення в місті Нововолинську профспілкового органу. До складу обкому профспілки висловила бажання увійти 21 профспілкова організація. Загальна кількість членів профспілки налічувала 15 528 осіб. Професійна спілка робітників вугільної промисловості мала складатись

із 3 ланок: первинна організація (профспілка шахти), територіальна організація (Волинський терком) і Центральний комітет профспілки [21, арк. 12-14].

Висновки. Отже, із початком трудової діяльності волинських гірників на шахтах шахтарі активно долучалися до громадського активу шахти, міста Нововолинська і селища Жовтневого. Контроль і організацію громадської діяльності волинських гірників здійснювала профспілкова організація Нововолинської групи вугільних шахт. Шахтком, який був представницьким органом профспілкової організації шахти, здійснював контроль над проведенням виробничого процесу шахти, науковою і раціоналізаторською діяльністю, побутовим обслуговуванням гірників та ін. Допомогу в управлінні виробництвом здійснювали низка громадських організацій (ВТВР, НТГТ, бюро громадянського нормування, Рада наставників, Рада гірничих майстрів, Рада бригади, Жіноча рада та ін.), до яких обирались гірники на позмінних зборах гірників шахти. Окрім того, гірники входили до громадських організацій, які здійснювали правопорядок у місті та шахті (товариський суд, народні дружини, громадські інспектори та ін.). Громадська діяльність була невід'ємною частиною життя шахтарів, що перебувала під постійним контролем парторганізації Нововолинська, однак наприкінці 80-х – поч. 90-хх. рр. ХХ ст. громадська діяльність гірників стала незалежною в процесі загальносоюзного страйкового руху гірників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баран В.К. Політична активність робітничого класу в 70–80-ті рр. ХХ ст. *Минуле і сучасне Волині* : тези доповідей та повідомлень ІІ Волинської історико-краєзнавчої конференції 26-28 травня 1988 р. Частина І. Присвячується ХІХ Всесоюзній партійній конференції та 1000-літтю Володимира-Волинського. Луцьк, 1988. С. 20-22.

2. Бойко І. Дружба міцніє. *Радянська Волинь.* 1965. 7 лютого. С. 2.

3. Велінець Ю.І. Страйки шахтарів Волинської області в контексті загальносоюзного шахтарського страйкового руху 1989–1991 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки»,* Том 29 (68). № 4, Київ, 2018. С. 1-9.

4. Володина Е.П. Комсомол в управлении производством. *Научные труды Московского гуманитарного университета.* Москва, 2018. № 6. С. 17-29.

5. Державний архів Волинської області, ф. Р-1910, оп.1, спр. 543, арк. 182.

6. Державний архів Волинської області, ф. Р-1910, оп. 1, спр. 544, арк. 34-36.

7. Державний архів Волинської області, ф. Р-1910, оп.1, спр. 611, арк. 46-47.

8. Державний архів Волинської області, ф. Р-1910, оп.1, спр. 709, арк. 207.

9. Державний архів Волинської області, ф. Р-1910, оп. 1, спр. 737, арк. 211-212.

10. Державний архів Волинської області, ф. Р-1911, оп. 1, спр. 884, арк. 73-74.

11. Державний архів Волинської області, ф. Р-1911, оп.1, спр. 914, арк. 131.

12. Державний архів Волинської області, ф. Р-1911, оп.1, спр. 915, арк. 106.

13. Державний архів Волинської області, ф. Р-2012, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

14. Державний архів Волинської області, ф. Р-2012, оп. 1, спр. 19, арк. 13.

15. Державний архів Волинської області, ф. Р-2012, оп.1, спр. 19, арк. 19.

16. Державний архів Волинської області, ф. Р-2012, оп.1, спр. 164, арк. 27, 35.

17. Державний архів Волинської області, ф. Р-2012, оп. 1, спр. 244, арк. 5.

18. Державний архів Волинської області, ф. Р-2012, оп. 1, спр. 281, арк. 38.

19. Державний архів Волинської області, ф. Р-2012, оп. 1, спр. 285, арк. 2.

20. Державний архів Волинської області, ф. Р-2012, оп. 1, спр. 330, арк. 1-2.

21. Державний архів Волинської області, ф. Р-2012, оп.2, спр. 1, арк. 12-14.

22. Державний архів Волинської області, ф. Р-2501, оп.1, спр. 408, арк. 136-136.

23. Державний архів Волинської області, ф. Р-2501, оп.1, спр. 646, арк. 173.

24. Державний архів Волинської області. ф. Р-2541, оп. 1, спр. 410, арк. 31-32.

25. Державний архів Волинської області, ф. Р-2818, оп.1, спр. 811, арк. 15.

26. Державний архів Волинської області, ф. Р-2818, оп.1, спр. 839, арк. 4-5.

27. Державний архів Волинської області, ф. Р-3407, оп.1, спр. 171, арк. 29.

28. Зінич В.Т. Роль робітничої громадськості в боротьбі за комуністичну перебудову побуту. *Народна творчість і етнографія.* Київ, 1962. № 4. С. 3-10.
29. Зінченко О. Проблеми старі і нові. Роздуми після страйку у Нововолинську. *Радянська Волинь.* 1989. 15 серпня. С. 2.
30. Короткі відомості. *Шахтобудівник.* 1958. 13 вересня. С. 2.
31. Корчак І. Сила громадського впливу. *Радянська Волинь*. 1959. 21 березня. С. 2.
32. Макаров О. Німецька делегація у гірників Волині. *Шахтобудівник*. 4 вересня 1958 р. С. 1.
33. Малиш А. Славні діла молодих гірників. *Радянська Волинь.* 1958. 7 вересня. С. 2.
34. Нововолинськ та околиці. Край шахтарської праці. ДП «Видавничий дім УКРПОЛ». Нововолинськ, 2008. 164 с.
35. Пісарєв І. Шахтарське «Спасибі!». *Радянська Волинь.* 1961. 14 квітня. С. 2.
36. Польські друзі виїхали в Нововолинськ. *Радянська Волинь.* 27 червня 1962 р. С. 1.
37. Той, хто посіє вітер, − пожне бурю. *Радянська Волинь.* 1962. 14 вересня. С. 2.

УДК 327.8:271
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.03

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКІ ЗАСОБИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH ON UKRAINIAN MASS MEDIA IN THE CONTEXT OF THE HYBRID WAR

Коновальчук П.І.,
аспірант відділу гуманітарної політики
Національного інституту стратегічних досліджень

У статті проаналізовано основні напрями інформаційного впливу Російської православної церкви як одного з дієвих інструментів ведення гібридної війни Росії в Україні. Висвітлено умови відносин церкви з державою в реалізації імперської внутрішньої і зовнішньої політики російської влади. Розкрито зміст носіїв інформаційного простору, що впливають на суспільну свідомість населення України. Виокремлено кореляцію рівня суспільної довіри релігії та політико-правових інститутів в Україні. Проаналізовано особливості релігійних факторів та розкрито суть впливу інформаційного простору на національну свідомість українців як чинника гібридної війни. Визначено медійно-інформаційний характер російської агресії стосовно українського соціуму. Виділено основні способи ведення Росією інформаційно-пропагандистської діяльності на теренах України. Проаналізовано релігійний аспект гібридної війни, який відіграв вагому роль не тільки в підготовці, розв'язанні та веденні військової агресії Російської Федерації на українському сході, але й був системним елементом проти суверенізації України. Зазначено вирішальну роль успішності пропаганди Російської православної церкви в інформаційній сфері України. Висвітлено взаємодію Російської православної Церкви та Української православної церкви Московського патріархату як дієвого інструмента впливу на суспільну свідомість. Зазначено цілеспрямовану діяльність влади Росії щодо загострення міжрелігійних суперечностей в Україні через деструктивну критику інших християнських конфесій, насамперед проукраїнських, які завжди підтримували патріотичні та євроінтеграційні прагнення українців, реалізують різні проєкти допомоги нашій армії, переселенцям та учасникам АТО. Проаналізовано інформаційний складник гібридної війни як однин з основних напрямів спрямованої агресії Росії проти України.

Ключові слова: гібридна війна, інформаційний вплив, «русский мир», Російська православна церква, засоби масової комунікації.

The article analyzes the main directions of the informational influence of the Russian Orthodox Church as one of the most effective instruments for conducting the hybrid war of Russia in Ukraine. The conditions of relations of the church with the state in realization of the imperial domestic and foreign policy of the Russian power are highlighted. The contents of the media of the information space that affect the public consciousness of the Ukrainian population are revealed. The correlation between the level of public trust in religion and political and legal institutions in Ukraine is highlighted. The peculiarities of religious factors are analyzed and the essence of the influence of information space on the national consciousness of Ukrainians as a factor of a hybrid war is revealed. The media-information character of Russian aggression in relation to the Ukrainian society is determined. The main ways of conducting information and advocacy activity in Ukraine are determined. The religious aspect of the hybrid war was analyzed, which played a significant role not only in the preparation, resolution and conduct of the military aggression of the Russian Federation in the Ukrainian East, but also as a systematic element against the sovereignty of Ukraine. The crucial role of the promotion of the Russian Orthodox Church in the information sphere of Ukraine has been identified. The interaction between the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Orthodox Church of Moscow Patriarchate is described as an effective tool for influencing public consciousness. The purposeful activity of the authorities of Russia regarding the intensification of interreligious controversy in Ukraine through the destructive criticism of other Christian denominations, in the first-place pro-Ukrainian, who have always supported the patriotic and European integration aspirations of Ukrainians, are implementing various projects of assistance to our army, settlers and ATO participants. The information component of the hybrid war as one of the main directions of aggression of Russia against Ukraine is analyzed.

Key words: hybrid war, information influence, "Russian world", Russian Orthodox Church, mass media.

Постановка проблеми. Події останніх років спричинили появу нового терміна, який став найбільш уживаним у засобах масової інформації не лише українського телебачення, а й міжнародного. «Гібридна війна» – термін, який не просто швидко увійшов в усі сфери суспільного життя українців, а й здійснює безпосередній вплив на нього. Висхідна роль інформаційного компонента сформувала нові типи інструментарію, які можуть забезпечити необхідні результати без застосування зброї у класичному її розумінні. Інформаційний компонент став одним із дієвих способів залучення населення у «воєнний» стан країни. З одного боку, це є сприятливою умовою, адже великі обсяги відомої про супротивника інформації здійснюють позитивний вплив на свідомість населення та дають можливість споживачеві відслідковувати останні події. З іншого боку, українська сторона не може проконтролювати носіїв російських засобів масової комунікації (далі – ЗМК), таким чином, український споживач отримує дещо «викривлену» інформацію, що може містити суто негативні відгуки про Україну як державу.

Найбільш потужним інститутом реалізації пропагандистських інструментів ведення гібридної війни для Росії є використання Російської православної церкви (далі – РПЦ). Не секрет, що на території окупованого Донбасу саме завдяки діяльності Російської церкви було підготовлене тло для впровадження концепції «русского мира». Таким чином, ми чітко простежуємо, що агресія Росії проти України ведеться саме у формі гібридної війни. Російське керівництво активно використовує для маніпулювання суспільною свідомістю різноманітні інформаційні ресурси, зокрема, релігійний компонент, який для кожної людини є вагомим у буденному житті.

Відповідно, **метою статті** є аналіз змісту та основних напрямів інформаційного впливу РПЦ на українські ЗМК в умовах гібридної війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх років у різних інформаційних джерелах, які присвячені подіям російсько-української війни, найбільш уживаними зустрічаються терміни: 1) «гібридна війна»; 2) комбінована війна; 3) змішана війна; 4) неоконвенційна, нестандартна війна; 5) кримінально-терористична війна; 6) війна керованого хаосу або нелінійна війна. А російсько-українську війну визначають у світі як приклад війни нового типу.

Науковці та дослідники по-різному розтлумачують термін «сучасна війна». Тому більш доцільно буде виокремити деякі з цих підходів. Релігійний та інформаційний аспекти гібридної війни досліджувалися у працях В. Бокоча, А. Дорошкевича, С. Здіорука, Н. Кочана, М. Маклюена, О. Сморжевської та в роботах інших вітчизняних науковців. М. Пирогов, засновник воєнно-польової хірургії, досліджуючи травми під час війни, зазначав, що війна у разі застосування зброї масового ураження є «епідемією» різноманітних уражень, зокрема комбінованих, що є наслідками комбінованої війни. Російський історик Ю. Петухов розтлумачував стратегію «керованого хаосу». Всі ці визначення приводять до останнього, що трактується у засобах масової інформації як «гібридна» війна та є найбільш уживаним у сучасному медіа-просторі. Зазначенні підходи не вичерпують усі проблемні кола, вони вказані як найбільш значущі у вивченні цього аспекту.

Виклад основного матеріалу. Активна пропагандистська політика є одним із першорядних завдань російського керівництва для маніпулювання свідомістю громадян. Завдяки цьому Росія не тільки не представлена на світовій арені як країна-агресор, але й досягла значних успіхів у підміні понять, що своєю чергою змінює суспільну свідомість. Офіційний Кремль активно використовує всі можливі аспекти впливу у гібридній війні проти України, одним з дієвих її важелів є інформаційний складник. Окрім того, для зміцнення своїх позицій російська

влада все частіше почала використовувати у гібридній війні низку додаткових ознак: психологічні, ідеологічні, релігійні.

Причому інформаційний складник потрібно вважати основним, що дає змогу оцінювати її навіть не складовою частиною, а новою формою ведення таких дій. Метою інформаційної війни є безпосередній психологічний вплив на людей для формування їхнього менталітету в необхідному напрямі [8].

Росія розпочала проти України широкомасштабну інформаційну війну, де суто воєнні дії мають прихований характер. Реалізація на практиці такого типу війни здійснюється через соціальні, «підривні» для України технології: технологію створення кримінального натовпу, технологію заколоту і захоплення влади в містах, технологію референдуму, технологію «живого щита» тощо.

Інформаційна експансія Росії базується на старих, а не нових для аудиторії смислах, на активації й утриманні радянських ментальних конструкцій. Російське телебачення утримує ці конструкції для підтримки у віртуальній площині залежності людей від держави, відповідні урядові структури Росії успішно проводять інформаційну політику за допомогою трьох федеральних телевізійних каналів. Роль телебачення для них залишається важливішою, аніж роль Інтернету. Ведучий ток-шоу на Першому телевізійному каналі П. Толстой і Д. Кисельов, генеральний директор «Росія сьогодні», які транслюються багатьма іноземними мовами, – два головні пропагандисти Кремля [4].

17 лютого 2015 року відбулася зустріч П. Порошенка та членів Всеукраїнської Ради Церков. Президент зазначив, що лише в інформаційній війні офіційного Кремля проти України питання релігійного життя становлять цілих 20 відсотків від загального обсягу пропаганди [4].

Аналізуючи релігійний аспект гібридної війни, Н. Кочан стверджує, що він відіграв вагому роль не тільки в підготовці, розв'язанні та веденні військової агресії Російської Федерації на українському сході. Це системний елемент проти суверенізації України. Крім того, варто зазначити, що у 1970-1980-х рр. до основних сфер «ідеологічної підривної діяльності» проти ворогів СРСР насамперед відносили саме релігійну сферу (світоглядну та інституційну). За ступенем значущості далі розташувалися сфера освіти, суспільне життя, система влади, зовнішні відносини, трудові тощо. Тож використання саме релігійного чинника є зовсім невипадковим [4].

Автор також вказує на те, що упродовж останніх десятиліть через особливості чинної влади в Україні рівень суспільної довіри до концепту «церква» залишався найвищим, тоді як рівень довіри до політико-правових інститутів займав критичну найнижчу сходинку. Своєю чергою Н. Кочан зазначає, що події Євромайдану та Революції Гідності актуалізували деструктивну енергію релігії та її дестабілізуючий потенціал. До того ж тривале використання церкви політиками у корпоративних цілях призвело до відсутності адекватних механізмів реалізації державної політики у галузі державно-церковних відносин. Таким чином, автор переконаний, що у цьому разі до поняття «релігійний чинник» слід віднести такі концепти: «русский мир», «духовные скрепы», «збирання руських земель», «співвітчизники», «роз'єднана нація» тощо. Власне, це визначило ідеологічне підґрунтя війни Офіційного Кремля проти України. У такому разі громадян України розглядають як елемент «русского мира», одна з доктрин якого спрямована на антиукраїнські інформаційно-пропагандистські акції [4].

В. Бокоч зазначає, що релігійна політика в самопроголошених республіках спрямована на утвердження православ'я Московського патріархату. Це відбувається шляхом постійних утисків і переслідувань проукраїнських релігій на окупованих територіях [2].

С. Здіорук наголошує також на тому, що діяльність РПЦ засвідчує зростання ролі релігії у сучасній політиці, і з цим необхідно рахуватися українській владі.

Адже релігія і політика тривалий час були тісно взаємопов'язані в історії України. Християнство відігравало універсальну роль, бувши основою моралі й права, ідеології й політичної думки. Воно легітимізувало державний і соціальний устрій, сприяло входженню України до європейського культурного простору і внутрішній суспільній консолідації. Під конфесійними гаслами відбувалися становлення модерної української нації у XVI-XVII ст. і національна революція Богдана Хмельницького [1, с. 3].

Однією з передумов результативного впливу РПЦ на українські ЗМК стало те, що в інформаційній сфері України накопичилося багато проблем, які мають системний і хронічний характер. Саме тому медійно-інформаційний характер російської агресії вже станом на 2014 рік визначився з основними «мішенями». Спеціалісти зазначають декілька найголовніших «білих плям»: 1) критична кількість медіа, що вільно функціонують в інформаційному просторі та порушують закони України, формуючи загрозу національній безпеці; 2) не досить захищений вітчизняний телерадіопростір; 3) неадекватна вимогам часу система нормативно-проєктного та інституційного забезпечення розвитку інформаційної сфери; 4) не досить фахова, організована і надто залежна від власників ЗМІ журналістська спільнота; 5) брак дієвих інституцій та механізмів оперативного реагування на інформаційні та інформаційно-психологічні загрози.

Вирішальним чинником успішності пропаганди РПЦ є те, що вона фактично набула статусу «державної церкви», послідовного сателіта державної влади, потужного соціального інституту, який став відігравати важливу роль у внутрішній та зовнішній політиці РФ. У цьому контексті РПЦ висвітлюється як один з факторів глобальної потужності Росії нарівні з ядерною зброєю та природними ресурсами [1, с. 75].

Вищезазначені проблеми становлять засади успіху інформаційної війни РФ проти України. Власне, найвитонченішим інструментом утримання України в силовому полі РФ залишається вплив через релігійні інституції. Відповідно, РПЦ використовує значний потенціал церковно-політичних технологій для неприхованої підтримки військової агресії та намагань закріпити ідеологію «русского мира» через свою чисельність.

У березні 2017 року соціологічний Центр Разумкова провів дослідження релігійної ситуації в Україні. 63% опитаних відповіли, що відносять себе до православ'я. Серед них 38% відносять себе до Київського патріархату, 17,4% обирають Московський патріархат. Ще 35,7% вважають себе «просто православними», не віддаючи переваг конкретному патріархату. Такі цифри ще раз підкреслюють значущість впливу РПЦ на суспільну свідомість [6].

Нині РПЦ веде цілеспрямовану діяльність щодо загострення міжрелігійних суперечностей в Україні через деструктивну критику інших християнських конфесій, насамперед Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Української греко-католицької церкви (УГКЦ), які завжди підтримували патріотичні та євроінтеграційні прагнення українців, реалізують різні проєкти допомоги нашій армії, переселенцям та учасникам АТО. Також РПЦ агресивно виступає проти створення Української помісної православної церкви (УППЦ), конституювання якої призведе до дискредитації однієї з основних ідеологем «русского мира» щодо релігійної, духовної, нерозривної цілісності братніх народів.

У різних інформаційних каналах РПЦ постійно висуває невиправдані претензії щодо утисків парафіян Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП), підбурює людей на провокації, проводячи різноманітні акції, церковні ходи. УПЦ МП протидіє переходу мирян в інші конфесії, не визнає волі громад на вибір права визнання належності власності церковних споруд певним

конфесіям. Кремлівські ідеологи руками церкви реалізують стратегію «м'якої сили» – довгострокової інформаційно-пропагандистської програми створення позитивного сприйняття всього російського й одночасно тотальної дискредитації всього українського: політики, влади, мови, культури, стилю і рівня життя. Такі засоби гібридної війни спрямовані на те, щоб поступово збільшувати в українському суспільстві прошарок людей з негативним ставленням до інтеграції в Євросоюз і позитивно налаштованих на відновлення відносин з Росією.

РПЦ часто уникає публічного обговорення питання захоплення Криму з одночасним спотворенням в інтерпретації Синодального Відділу Московського патріархату збройного нападу РФ як «миротворчої місії» російських воїнів в АР Крим з підтримки права возз'єднання поділеної російської нації на своїй історичній території.

Також РПЦ здійснює безпосередню ідеологічну підтримку сепаратизму, в тому числі, військових сепаратистських формувань на Донбасі, російських добровольців, яких священики церков Московського патріархату відкрито благословляли на війну проти київської «хунти», бандерівців, «фашистів». «Крім використання псевдоправославної риторики, слід також виокремити непоодинокі факти участі служителів культу (УПЦ МП та РПЦ) у злочинній діяльності російських військ й окупаційної адміністрації в ОРДЛО та Криму. З огляду на конфесійні уподобання місцевого населення, релігійний складник у заявленому РФ меседжі боротьби з «фашизмом» та «хунтою» в Україні продовжує залишатися серйозним фактором, який досить ефективно використовує окупаційна влада, шукаючи для себе шляхи додаткової легітимації в очах населення на підконтрольній території» [9, с. 83].

Виправдовуючи війну Росії в Україні на основі необхідності збереження та відродження «цілісності простору Святої Русі», керівництвом РПЦ постійно виголошується теза про миротворчу місію російських воїнів на території України для захисту свободи й прав її православних жителів на зміцнення відносин з братньою Росією. Замаскована миротворча функція такої місії – спотворення реальних обставин війни на Донбасі й висвітлення її як внутрішнього громадянського протистояння в Україні, яке почалося з хаосу на Євромайдані й перекинулося на Схід України. У проросійських ЗМІ для РПЦ та УПЦ МП активно створюється імідж «миротворців», найбільш дієвих серед усіх суспільно-політичних інституцій. При цьому справжня роль Росії в ескалації війни вперто приховується, а для досягнення миру пропонується вести перемовини з маріонетками Кремля – ватажками самопроголошених ДНР і ЛНР.

РПЦ через провайдерів УПЦ МП у нових умовах намагається «розхитати» неокуповану Україну. Стає все більш очевидним, що Москва від військових дій переходить до дестабілізації й різних форм гібридної війни в Україні. А будь-яка інформаційна війна (як частина гібридної), тим більше, яку розгортає Росія, дотримується своєї стратегії, підкоряється своїй логіці. Під неї створюється своя інфраструктура, мобілізуються ресурси й кошти [5]. Українські аналоги церковних братств й асоціацій є антиукраїнським продовженням російських по суті політичних структур РПЦ, які мають свої цілі.

Об'єктивна діяльність мас-медіа можлива лише за їх незалежності, адже питання самостійності ЗМІ певною мірою є фікцією. Всі носії інформації мають своїх власників, які значною мірою визначають вигідні напрями впливу на суспільство, на громадську думку, встановлюючи обсяг і зміст поширюваної інформації. Важливим у цьому має бути елемент споживання, тобто, як кожна людина аналізує інформаційний потік. Сприймає це як елемент правди чи керується перевіреними фактами. Чим більше населення буде вірити почутому, тим

більший вплив будуть здійснювати засоби масової комунікації.

Висновки. Діяльність російської церкви, безсумнівно, має колосальний вплив на свідомість певної частини українського народу. Активна інформаційна політика є одним із першорядних завдань російського керівництва для маніпулювання свідомістю громадян. Це простежується в основних напрямах інформаційного впливу, які здійснює Росія проти України під час ведення сучасної «війни», зокрема це: спроби впливати на ціннісні установки національної ідентичності українців; поширення інформації щодо «миротворчої місії», що передбачає так зване возз'єднання православних братніх народів; поширення проросійських українофобських ідей; нівелювання державності Українського народу та самоідентичності Української нації; загострення міжрелігійних суперечностей в Україні, нехтування українською церквою; організація і підтримка діяльності різноманітних громадських, релігійних об'єднань з прихованою антиукраїнською спрямованістю.

Така висока ефективність інформаційного впливу діяльності Московської православної церкви на засоби масової комунікації в умовах гібридної війни передбачає від української влади негайної розробки системи засобів захисту суспільної свідомості від агресивного натиску Росії. Значущим елементом у такому захисті може бути незалежність діяльності мас-медіа.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Zdioruk S., Haran O. The Russian Orthodox Church as an Instrument of Russia's Foreigh Policy towards Ukraine. Religion as the Instrument of Russian Foreign Policy towards Neighboring Countries Georgia, Latvia, Ukraine. Mtatsmindeli Publishing House : Tbilisi, 2012. P. 54-100.

2. Бокоч В.М. Релігія в гібридній війні на Сході України. *Вісник НТУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2017. № 1.

3. Здіорук С. Московський патріархат у стратегії цивілізаційної експансії Кремля. 2016. URL: http://www.r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=36303&lang=ukr.

4. Кочан Н.А. Деякі особливості використання релігійного чинника в гібридній війні Російської Федерації на Сході України. 2017. URL: https://revolution.allbest.ru/political/d00827488.html.

5. Московський патріархат як комісар гібридної війни. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1945118-moskovskiy-patriarhat-yak-komisar-gibridnoji-viyni.html.

6. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему: *«Релігія і влада в Україні: проблеми взаємин»* 26 квітня 2018 р. Київ : Центр Разумкова.

7. Сенченко М.І. Латентна світова інформаційна війна. Київ : ФОП Стебеляк, 2014. 384 с.

8. Сморжевська О. Релігійний фактор гібридної війни (на прикладі діяльності Об'єднання рідновірів України). *Українознавчий альманах.* 2017. № 19.

9. Сфери гібридної війни / за заг. ред. В.М. Яблонського. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

УДК 94(477+480)«1918»
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.04

УКРАЇНСЬКО-ФІНСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

UKRAINIAN-FINNISH RELATIONS DURING THE UKRAINIAN STATE OF HETMAN P. SKOROPADSKY

Леощенко Д.І.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

У статті проаналізовано не досить досліджені українсько-фінські відносини доби національно-визвольних змагань, а саме періоду Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. Обрана тема являє інтерес з огляду на те, що серед значних успіхів, що були здобуті українською владою у зазначений період, незаперечними є досягнення й у зовнішньополітичній сфері. Але при цьому увага традиційно акцентується на відносинах з державами Центрального блоку, з новоутвореними державами, що з'явилися після розпаду Російської імперії, які граничили з Україною і з державами, що мали у своєму складі етнічні українські території. Відносини ж з країнами, що не відігравали тоді провідних ролей на міжнародній арені та не були «близькими» до України територіально чи етнічно, також традиційно залишаються поза увагою. Можна констатувати, що жорстка детермінованість зовнішньополітичного курсу об'єктивними чинниками суттєво обмежувала можливості ведення політики, яка була б адекватною українським інтересам. За таких умов у відносинах між Україною та Фінляндією не останню роль відігравала схожість історичної долі, що не могло не сприяти взаємному порозумінню. Крім того, зближенню України та Фінляндії об'єктивно сприяли спільність торговельно-економічних проблем, які постали перед Києвом і Гельсінкі, нагальна потреба розширення кола міжнародного визнання і наростання загрози великодержавного реваншу з боку практично всіх політичних сил Росії, що перебували поки в стані громадянської конфронтації. При цьому досить вагомим суб'єктивним чинником, що суттєво коригував зовнішньополітичний курс Гетьманату, була його жорстка детермінованість Берестейською мирною угодою, чітке дотримання якої було однією з умов, поставленою перед П. Скоропадським Німеччиною. Незважаючи на те, що зовнішня політика Української Держави була надзвичайно жорстко визначена чинниками, на які українська дипломатія практично не могла вплинути, перший, на жаль, нетривалий, досвід українсько-фінського спілкування на міждержавному рівні можна оцінити як досить вдалий.

Ключові слова: зовнішньополітична сфера, дипломатичні стосунки, держави Четверного союзу (держави Центрального блоку), торговельно-економічні проблеми, великодержавний реванш.

At the paper is researched insufficiently studied before Ukrainian-Finnish relations during the period of national liberation competitions, namely during of the Ukrainian State of Hetman Pavel Skoropadsky. The chosen topic is of interest due to the fact, that among the significant successes that have been achieved by the Ukrainian authorities during that period, achievements in the foreign policy sphere are indisputable. But, at the same time, attention is traditionally focused on relations with the States of the Central bloc, with the newly formed States that appeared after the collapse of the Russian Empire, which bordered with Ukraine and with States that had ethnic Ukrainian territories in their composition. Along with this, relations with countries that did not play leading roles in the international arena and were not "close" to Ukraine geographically or ethnically are traditionally ignored. In this context, it is noteworthy that after the Declaration of independence of Ukraine in 1991, diplomatic relations between it and Finland were not established, but they were restored. This is due to the fact, that diplomatic relations between these countries developed in 1918 and there were serious reasons for this. The commonality of trade and economic problems of Kiev and Helsinki, the urgent need to expand international recognition and the growing threat of a great-power revenge on the part of almost all political forces of Russia, which were still in a state of civil confrontation – all this objectively predetermined the rapprochement of Ukraine and Finland. At the same time, a rather weighty subjective factor that significantly corrected the foreign policy of the Hetmanate was its strict regulation by the terms of the Brest

peace agreement, strict compliance with which was one of the conditions set before P. Skoropadskiy by Germany. It can be stated, that the first experience of Ukrainian-Finnish communication at the interstate level can be assessed as quite successful. Unfortunately, this communication was short-lived.

Key words: foreign policy, diplomatic relations, States of the Fourth Union (the Central bloc), trade and economic problems, great-power revenge.

Постановка проблеми. 1917-1921 рр. в українській історії нині називають періодом Української революції та розбудови української державності, а раніше не менш влучно визначали як добу національно-визвольних змагань. Зрозуміло, що виділення цього періоду як окремого зумовлено, безперечно, не його тривалістю, яка за історичними часовими масштабами абсолютно не вражає, а його значущістю. Це був період глобальних трансформацій українського суспільства, що підтверджується існуванням в Україні за такий нетривалий період трьох політичних режимів: Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії, які послідовно змінювали один одного.

Режим П. Скоропадського порівняно з двома іншими характеризується найвищою ефективністю. І це є тим більш вражаючим, якщо зважати на те, що проіснував він менше восьми місяців: 29.04.–14.12.1918 р. Але за цей період було досягнуто значних успіхів: припинення економічного спаду і початок піднесення, стабілізація фінансової системи, відновлення залізничного сполучення і, безсумнівно, що відзначається всіма без винятку, значний поступ у розвитку української культури.

Незаперечними є досягнення й у зовнішньополітичній сфері. Українська Держава була визнана 30 державами, мала дипломатичні місії більш як у 20 країнах. Що ж до дипломатичних зносин, то вони існували з 12 державами світу. Традиційно зазначається, що пріоритетний характер мали стосунки з державами Центрального блоку, оскільки саме з їхньою допомогою П. Скоропадський прийшов до влади і змушений був ураховувати присутність німецьких та австрійських військ в Україні.

Саме про відносини із зазначеними державами та державними новоутвореннями традиційно надаються детальні відомості у навчальних та енциклопедичних джерелах. І саме ці аспекти висвітлюються пріоритетно серед головних тем, порушених у «Спогадах» самого П. Скоропадського. На цьому тлі якось «не дуже виразно» виглядають країни Закавказзя чи Скандинавії, хоча Українська Держава мала дипломатичні представництва у Грузії, Азербайджані та Фінляндії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практично всі дослідження, що присвячені українсько-фінським відносинам у зазначений період, безперечно, заслуговують на увагу перш за все з огляду на їхню нечисленність. Зокрема, серед них необхідно виділити роботи Й. Ремі, В. Пилипенка [4], С. Борисенка [1], а також В. Головченка та В. Солдатенка [2]. Самі автори, як правило, визнають, що хоча «історія дипломатичних стосунків Української Держави уже вивчалася українськими авторами, однак змістовного і повного дослідження з історії українсько-фінських відносин 1918 р. ще немає» [1].

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є з'ясування на прикладі українсько-фінських відносин періоду Гетьманату П. Скоропадського тих детермінант, що зумовлювали зовнішньополітичну діяльність зазначеного українського уряду стосовно держав, що не відігравали тоді провідних ролей на міжнародній арені та не були «близькими» до України ні територіально, ні етнічно.

Виклад основного матеріалу. Відношення гетьмана до проблеми взаємин із, якщо можна так сказати, «другорядними» державами пояснюється, виходячи з його загальної концепції зовнішньої політики Української Держави: «я не германофіл, не франкофіл, не англофіл, а просто люблю свою Батьківщину і, бажаючи їй добра, користуюся всіма можливостями її врятувати, і всякий, хто чесно мені допомагає в цьому, хоча б навіть заради

своєї вигоди, мене задовольняє, і з ним я піду <…> я залишився глибоко переконаним, що <…> всі народності увійдуть до складу великої держави як рівний до рівного, де змучена Україна може лише вільно розквітнути, де життя не буде пронизане насильством і праворуч, і ліворуч, як досі, що тільки тоді настане спокій, тільки тоді ми дійдемо до періоду нового, спільного, народної творчості, і нам не будуть страшні ні Центральні держави, ні Антанти того часу» [5]. Тож спробуємо з таких позицій розглянути українсько-фінські відносини періоду Гетьманату П. Скоропадського.

Говорячи про Фінляндію та Україну, ми рідко згадуємо про те, що історія наших двох країн містить цікаві паралелі. Адже обидві країни в минулому входили до складу великих західних держав: частина України – до складу Речі Посполитої, а Фінляндія – до складу Швеції протягом майже 700 років. По мірі ослаблення цих західних держав наші країни були залучені до сфери інтересів Росії: у 1654 р. – Україна, в 1809 р. – Фінляндія. Під час революційних подій у Росії у 1917-1918 рр. обидві країни домагалися незалежності. У березні 1918 р. було підписано Брестський мирний договір між Радянською Росією та центральноєвропейськими державами (Німеччиною, Австро-Угорщиною) і Туреччиною, за яким Росія серед іншого втрачала Фінляндію та Україну. Так, Фінляндія домоглася незалежності і зуміла зберегти її, а доля України склалася по-іншому, поки розпад Радянського Союзу не змінив світовий порядок.

Історія дипломатичних відносин між Україною та Фінляндською Республікою бере початок у 1918 р., коли Фінляндія однією з перших країн визнала Україну і відкрила своє дипломатичне представництво в Києві. В числі перших на той час шести посольств зарубіжних країн у Гельсінкі була започаткована й українська дипломатична місія.

Аналізуючи історію фінського й українського національних державотворчих процесів першої чверті XX ст., В. Головченко та В. Солдатенко зазначають [2, с. 348-349], що в основних етапах і віхових подіях, «дійових особах та виконавцях» часом зовні схожа до дрібних деталей, але з прямо протилежними результатами. Передусім, у роки Першої світової війни частина радикально налаштованої української (Союз визволення України) й фінської інтелігенції (Партії активного опору) зробила ставку на Центральні держави (зокрема, Німеччину) в справі здобуття національної самостійності.

Фінський Сейм ухвалив «Закон про верховну владу», тобто суверенні права Фінляндії, за день після того як Центральна Рада оприлюднила свій II Універсал. Центральна Рада задекларувала «організацію найвищої крайової влади на Україні» 1 листопада 1917 р., Сейм проголосив себе носієм верховної влади в Гельсінкі наступного дня. Між прийняттям Декларації незалежності Фінляндії та офіційною датою IV Універсалу Центральної Ради пройшло рівно півтора місяці.

Українська делегація на Брестських переговорах звернулася із закликом до німецького народу з проханням надати військову допомогу проти більшовиків 30 січня 1918 р. без погодження з керівництвом Центральної Ради. Через два дні в Берліні представники фінського Сенату під власну відповідальність, без урядових повноважень, передали німецькому командуванню клопотання про відрядження до Фінляндії військ «для порятунку вітчизни від загрози поразки».

Крім того, лідери обох країн, генерал-лейтенант Карл Маннергейм (1867-1951 рр.) і гетьман України Павло Скоропадський були генералами царської армії, а у 1917 р. командували корпусами на сусідніх Румунському й Південно-Західному фронтах. Такий перелік можна й далі продовжувати та конкретизувати, але в тогочасній історії обох народів була одна надзвичайно суттєва відмінність: у громадянській війні на території Фінляндії перемогли «білі» (незважаючи на всі потуги Кремля), а в Україні – «червоні». Тому Фінляндія, попри три війни

з більшовицькою Росією (СРСР), зберегла своє незалежне існування й нині є одним із найрозвиненіших членів Європейського Союзу.

Об'єктивна спільність зовнішньополітичних національно-державних інтересів Фінляндії та України у перші десятиліття XX ст. неминуче зумовлювала їхнє взаємне визнання та зближення на міжнародній арені. Українсько-фінські контакти на рівні визвольних рухів започаткувалися ще навесні 1916 р. у Стокгольмі під час створення (за сприяння німецького МЗС) «Союзу поневолених Росією народів». Тоді представник Делегації за визволення Фінляндії Ґерман Ґуммерус (1877-1948 рр.) познайомився із членами місцевого інформаційно-пропагандистського осередку СВУ. Відтоді Г. Ґуммерус відомий як активний популяризатор українського питання у Фінляндії. Саме він уже як дипломат став першим послом Фінляндії в Україні.

Через півтора десятиліття Ґ. Ґуммерус згадував: «Лише тоді я усвідомив етнографічні та історичні підстави прагнення українців до незалежності і зрозумів, яке це має значення для Фінляндії. Українські прибічники незалежності були нашими очевидними та природними союзниками. Якби ця велика та багата країна стала незалежною, це б послабило сили Росії і, таким чином, сприяло б звільненню Фінляндії та збереженню її свободи» [3, с. 39].

Уже у перший день 1918 р. Сенат Фінляндії прийняв рішення відрядити до Києва делегацію, що мала повідомити український уряд про проголошення Фінляндією незалежності. Але на заваді візиту тоді постали громадянська війна у Фінляндії й більшовицька агресія проти УНР.

Зрозуміло, що внутрішньополітична боротьба й певна невизначеність в Україні в останній період існування Центральної Ради не сприяли налагодженню повноцінних українсько-фінських міждержавних відносин. Зате гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. у цілому був прихильно сприйнятий промонархічним «білим» керівництвом Фінляндії. Ґ. Ґуммерус, тоді вже радник дипломатичної місії в Стокгольмі, навіть назвав його «революцією, яка сприяла буржуазним перетворенням в Україні» [2, с. 351].

Під час відвідин Гельсінкі у травні 1918 р. Ґ. Ґуммерус доклав чимало зусиль, аби переконати щойно призначеного міністра закордонних справ О. Стенрота в доцільності офіційного визнання Української Держави. Дипломат доводив своєму начальникові, що фінський уряд «не має жодних підстав для сумнівів, оскільки Німеччина вже визнала Україну», а дружні відносини з останньою принесли б Гельсінкі «очевидну користь» [2, с. 351].

Більшовицька Росія загрожувала обом країнам, відкриття дипломатичного й консульського представництв інтенсифікувало б розвиток двосторонньої торгівлі, а транспортне сполучення можна було легко налагодити через окуповані Німеччиною території Латвії та Білорусі. До О. Стенрота звернулося керівництво «Товариства фінських паперових заводів», що прагнуло поновити експорт паперу в Україну. І саме позиція бізнесових кіл стала останньою краплею, що переконала Гельсінкі у необхідності встановлення дипломатичних відносин з Києвом.

10 вересня 1918 р. Український уряд ухвалив «Законопроєкт про заснування дипломатичного представництва в Фінляндії…», за яким у Гельсінкі створювалося посольство. У «Поясненні до законопроєкту» прямо стверджувалося, що «інтереси Української Держави вимагають заснування в дружніх нам державах дипломатичних представництв, особливо тоді, коли ці держави висилають своїх представників до України» [2, с. 353].

8 жовтня гетьман П. Скоропадський затвердив згаданий законопроєкт і призначив тимчасово виконуючим обов'язки повіреного в справах директора загального департаменту МЗС Костянтина Лоського (1874-1933 рр.)

Коло зовнішньополітичних завдань, які стояли перед українськими дипломатами у Фінляндії, не було широким. Чи не найголовніше полягало в інформуванні

громадськості цієї країни про події в Україні та привертанні уваги до справи розбудови її державності.

За словами К. Лоського, фінська сторона виказала «велику цікавість щодо нинішнього державного устрою Української Держави, до факту зміни Кабінету <…> головним же чином – до можливості як найскоршого налагодження торговельних відносин». К. Лоський був поінформований, що Фінляндія має необмежені запаси паперу а також сільськогосподарські машини власного виробництва для продажу, а взамін хоче отримати насамперед хліб і цукор. Тому важливим завданням, яке стояло перед українськими дипломатами, було сприяння налагодженню двосторонньої торгівлі із Фінляндією, у якої тоді виникли проблеми із продовольством. Україна була зацікавлена купувати фінський папір, сільськогосподарське знаряддя тощо. «Заключення торгового договору між обома державами – це перше і головне завдання, яке фінляндський уряд старається перевести», – доповідав К. Лоський своєму міністру закордонних справ, відзначаючи: «позиція України є багато краща, що можна використовувати для заключення договору в той спосіб, що цей договір буде надзвичайно корисний для України щодо балансу торговельного, а це вплине, безперечно, на поліпшення її фінансового становища» [1].

Справа ускладнювалася тим, що для здійснення експортно-імпортних операцій українській стороні необхідно було мати дозвіл німецької військової адміністрації. Отримати його було дуже важко.

Крім того, Україна мала певні зобов'язання у питанні постачання продовольства перш за все перед Німеччиною. Тому під час бесіди із регентом Фінляндії П. Свінхувудом та головою Сенату Ю. Паасіківі К. Лоський дипломатично пояснив, що Київ насамперед мусить «задовольнити хлібом Німеччину згідно з укладеною умовою», а «питання про товарообмін може бути вирішене лишень залежно від питання про транспорт, яке в нинішні часи залежить значною мірою від Німеччини» [2, с. 354].

Але, попри всі труднощі, справа потроху просувалася. У вересні 1918 р. було укладено угоду, за якою «Товариство фінських паперових заводів» мало продати Україні до кінця року від 600 тис. до 1 млн. пудів паперу, а Україна поставити до Фінляндії 250 тисяч пудів цукрового піску та тонну зерна.

У Берліні ж укладення українсько-фінської торговельної угоди, нібито без попередження німецької влади, було зустрінуте як «недружня діяльність» щодо Німеччини. Таким чином «паперова угода» опинилася на грані зриву. Коли ж, нарешті, проблему вдалося уладнати, транспортування товарів виявилося неможливим, оскільки за умовами Комп'єнського перемир'я німецькі війська почали виводитися з окупованих територій. Перша партія фінського паперу для України вартістю близько 4,5 млн. марок залишилася у Ризі й у січні 1919 р. була конфіскована більшовиками.

Відносини між собою Україна та Росія мали врегулювати за умовами Брестського миру. Переговорний процес тривав від травня до початку жовтня 1918 р., і російська сторона свідомо затягувала його, вичікуючи поразки Німеччини у війні. Особиста присутність як спостерігача на українсько-російських мирних переговорах остаточно переконала Ґ. Ґуммеруса в непевності міжнародного становища Гетьманату в разі виведення з України німецько-австрійських військ. У численних рапортах до Гельсінкі посол наполегливо наголошував на небезпеці з боку Москви, яка неминуче спіткала б Українську Державу в разі втрати нею підтримки з боку Центральних держав. Ґ. Ґуммерус пояснював, що такий розвиток подій на Сході завдасть чималої шкоди Фінляндії, оскільки порушаться її торговельні комунікації через Прибалтику і Білорусь. Під впливом цих повідомлень міністр закордонних справ Фінляндії О. Стенрот наприкінці жовтня 1918 р. телеграмою попрохав свого

посла в Берліні «впливати на німців, щоб вони не виводили свої війська з окраїнних держав» [2, с. 357].

Сам гетьман стосовно згаданих українсько-російських мирних переговорів мав таку думку: «Протягом цілого літа я говорив німцям неодноразово про те, що з цих мирних переговорів нічого путнього вийти не може, що питання зовсім <…> не в тому, щоб прийти до якогось остаточного вирішення всіх цих питань між Україною і Радянським урядом, а виключно для того, щоб, користуючись у Києві правом деякої екстериторіальності, розвивати всіляким способом більшовицьку пропаганду в країні» [5].

Висновки. На нашу думку, пріоритети у зовнішньополітичній діяльності П. Скоропадського зумовлювалися цілком зрозумілими чинниками:

– орієнтація на значущих суб'єктів геополітики в умовах Першої світової війни (вище вже згадувалося про держави Четверного союзу);

– держави, у тому числі й ті новоутворені, що з'явилися після розпаду Російської імперії, які граничили з Україною (уряди Дону та Криму, Росія, Австро-Угорщина, Румунія);

– держави, що мали у своєму складі етнічні українські території: Кубанська республіка, Австро-Угорщина (Східна Галичина, Холмщина і Буковина), Румунія (українська частина Бессарабії).

Стосовно українсько-фінського спілкування на міждержавному рівні у цілому можна констатувати, що цей перший, на жаль, надто короткий, досвід можна оцінити як досить удалий.

Зрозуміло, що у відносинах між Україною та Фінляндією не останню роль відігравала схожість історичної долі, що не могло не сприяти взаємній доброзичливості та порозумінню: обидві тривалий час входили до складу інших держав, а ставши незалежними, практично відразу ж опинилися у складній міжнародній ситуації, що містила загрози тільки-но створеній (а для України – відновленій) державності.

Але основними чинниками, що об'єктивно зумовлювали зближення України та Фінляндії, були:

– спільність торговельно-економічних проблем, які постали перед Києвом і Гельсінкі (налагодження взаємовигідної виробничої кооперації, пошук ринків збуту готової продукції, джерел постачання сировини та ін.);

– нагальна потреба розширення кола міжнародного визнання щойно посталих держав;

– існування реальної загрози тільки-но отриманій незалежності з боку сусідніх держав і особливо з боку суб'єктів громадянського протистояння в Росії: як більшовиків, так і їхніх опонентів.

При цьому досить вагомим суб'єктивним фактором, що суттєво коригував зовнішньополітичний курс Гетьманату, була його жорстка детермінація умовами Берестейської мирної угоди, дотримання якої було однією з умов, яку поставило перед П. Скоропадським німецьке командування, коли давало дозвіл на проведення перевороту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борисенко С. Українсько-фінські стосунки у 1918 році. Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД; редкол.: І.Б. Матяш (голов. ред.) та ін. Київ, 2008. Т. 16. С. 100-105 URL: https://joanerges.livejournal.com/1431021.html (дата звернення: 27.05.2019).

2. Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 448 с.

3. Ґуммерус Ґ. Україна в переломні часи: Шість місяців на чолі посольства у Києві. Київ : Таксон, 1997. 188 с.

4. Ремі Й., Пилипенко В. Дипломатичні відносини між Україною і Фінляндією в 1918–1921 роках. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 24. С. 146-157.

5. Скоропадський П. Воспоминания. Конец 1917 года по декабрь 1918 года. URL: http://www.uhlib.ru/istorija/spogadi_k_nec_1917_gruden_1918/p6.php#c_184 (дата звернення: 28.05.2019).

УДК 655.3.066.11:94(477)"1991"/...
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.05

РОЗВИТОК КНИГОВИДАВНИЦТВА В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

DEVELOPMENT OF BOOK PUBLISHING IN UKRAINE DURING INDEPENDENCE

Скрипчук Г.В.,
кандидат історичних наук,
асистент кафедри культурології
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Книговидавнича справа за останні два з половиною десятиліття зазнала значних змін. Суттєво змінився інформаційний ринок. На додаток до радіо й телебачення все потужнішу роль почав відігравати Інтернет. Видавнича продукція набула функціонального значення і стала товаром. Галузь розвивається на тлі серйозної конкурентної боротьби перш за все з іноземним видавничим продуктом. Дедалі загострюються економічні проблеми видавничих підприємств. Скоротилися кількісні та знизилися якісні показники друкованої продукції, зростає собівартість видань, зменшується купівельна спроможність населення, слабшає інтерес до читання. Все це актуалізує проблему і змушує науковців детально аналізувати стан справ у галузі. Отже, видавнича система незалежної України від самого початку переживає непростий процес становлення у зв'язку з руйнацією попередньої ідеологічної епохи. Упродовж 22 років на видавничому ринку з'явилися нові форми власності видавництв (приватні, спільні, колективні), видавничі організації почали серйозно вивчати читацькі запити і враховувати специфіку аудиторії. Водночас, як свідчить статистика, простежується значна частка видань російською мовою на книжковому ринку, які певним чином впливають на політику держави щодо т. зв. регіональних мов. Серед основних проблем національного книговидання ми виділили такі: недостатня законодавча база для видань українською мовою, високе оподаткування і мінімальне втручання держави у розвиток книги як явища культури, низька читабельність українських громадян, «наступ» електронних медіа на друковані видання та ін. Однак дослідження проблеми національного книговидання триває. У більшості європейських країн, демократичні цінності яких Українська держава лише декларативно озвучує, національна книга є захищена, а пересічний громадянин досить забезпечений виданнями рідною мовою і вважає книгу інтелектуальною інвестицією. Тож українське суспільство не мусить залишатися байдужим до цих проблем і має підтримувати та популяризувати національні видання заради збереження історії, культури, традицій.

Ключові слова: книговидавництво, видавнича справа, фінансування книговидавничої продукції, розповсюдження продукції, інформаційне суспільство, законодавча база, культурно-освітній простір, незалежна Україна.

The book publishing business has undergone significant changes over the past two and a half decades. The information market has changed significantly. In addition to radio and television, the Internet has become increasingly important. The publishing products became functional and became a commodity. The industry develops against the background of a serious competition, especially with a foreign publishing product. The economic problems of publishing companies are becoming increasingly acute. The quantitative and qualitative indicators of printed matter decreased, the cost of publications increased, the purchasing power of the population decreased, the interest in reading diminished. All this actualizes the problem and forces the scientists to analyze in detail the state of affairs in the industry in detail. Thus, the publishing system of independent Ukraine from the very beginning is experiencing the difficult processes of becoming in connection with the destruction of the previous ideological era. For the past 22 years, new forms of ownership of publishing houses (private, joint, collective) have emerged in the publishing market, publishing organizations have begun to seriously study readers' inquiries and take into account the specifics of the audience. At the same time, according to statistics, a considerable part of Russian-language publications in the book market can be traced, which in some way influence the policy of the state with respect to the so-called regional languages. Among the main problems of national book publishing, we highlighted the following: insufficient legislative framework for publications in the Ukrainian language, high taxation and minimal state interference in the development of the book as

cultural phenomena, low readability of Ukrainian citizens, “offensive” of electronic media to printed publications, etc. However, the study of the problem of national book publishing continues. In most European countries, the democratic values of which the Ukrainian state only declares, the national book is protected, and the average citizen is sufficiently provided with publications in his own language and considers the book an intellectual investment. Therefore, Ukrainian society should not remain indifferent to these problems and should support and promote national publications for the sake of preserving history, culture and traditions.

Key words: book publishing, publishing, financing of book publishing products, distribution of products, information society, legislative base, cultural and educational space, independent Ukraine.

Постановка проблеми. В умовах розвитку інформаційного суспільства Україна потребує формування цілісної державної політики, спрямованої на розвиток вітчизняного книговидання з метою максимального задоволення потреб громадян у їхньому культурно-освітньому та науково-інтелектуальному розвитку, забезпечення захисту національного інформаційного простору; конкурентоспроможності української книги як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках шляхом використання суб’єктами видавничої справи нових технологій книговидання і поліпшення змістового наповнення та якості поліграфічного виконання української книжкової продукції.

Аналізуючи стан розвитку національного книговидання та книгорозповсюдження, можна наголосити на суттєвих проблемах, що стримують розвиток цієї сфери. Це насамперед відсутність державної науково обґрунтованої стратегічної політики, зорієнтованої на системний розвиток українського книговидання.

Окремі аспекти зазначених проблем досліджували вітчизняні науковці, зокрема: Ю. Алексєєв, О. Афонін, В. Бебик, Ю. Бондар, Б. Дурняк, В. Здоровега, В. Іванов, В. Карпенко, Н. Коноваленко, К. Крайній, І. Крупський, С. Кульчицький, В. Лизанчук, І. Михайлин, А. Москаленко, Б. Потятинико, В. Різун, М. Романюк, Ф. Рудич, М. Сенченко, В. Теремко, М. Тимошик, А. Чічановський, В. Шевчук, В. Шкляр та ін.

Мета статті – розглянути динаміку розвитку українського книговидання, основні тенденції, наголосити на проблемних питаннях та знайти шляхи їх вирішення.

Неналежна увага держави до книги як стратегічного інструмента формування особистості, громадянина, нації стала однією з причин інтелектуальної та культурної деградації українського суспільства і, як наслідок, стрімкого скорочення кадрового потенціалу, спроможного свідомо й професійно проводити нагальні реформи.

Ринок книжкової продукції являє собою не лише складник ринкової системи кожної країни, але також складник її системи гуманітарної безпеки. Натепер, з огляду на гібридну агресію, яку здійснює РФ проти незалежної України, таке розуміння книжкового ринку набуває особливого значення в українських реаліях. Адже у процесі читання вітчизняної книжкової продукції формується монолітна політична культура, визначаються лідери думок. Українська книжка – чинник поширення української мови, розвитку української літератури та культури. Вона закладає фундамент патріотичного виховання дітей і молоді, без неї неможливе формування свідомого громадянина європейської України. Крім того, поза читанням не можна розраховувати на швидкий технологічний та науковий розвиток країни, впровадження інновацій, розвиток людського потенціалу.

Нехтування безпековим виміром гуманітарної політики і надмірна довіра до дієвості ринкових механізмів призвели в 1990-х рр. до руйнації системи книгорозповсюдження, яка дісталась незалежній Україні у спадок від УРСР. Загальна чисельність масових та універсальних бібліотек тоді становила 25318, у фондах яких знаходилось 410,4 млн. примірників журналів та книжок. Характерно, що більшість цих бібліотек знаходилась у сільській місцевості – 18595 і вони володіли 183,8 млн. примірників книжок і журналів, але, і це очевидно, більшість бібліотечного

фонду – 226,6 млн. примірників, знаходилась у міських бібліотеках: обласних, наукових, універсальних, вузівських, наукових закладів тощо. Останні мали більші можливості і для поповнення своїх фондів і для отримання різноманітної спеціальної, навчальної, наукової та художньої літератури. На сто осіб населення у 1991 р. у книжковому фонді бібліотек припадало 788 примірників [3, с. 206].

Більшість дрібних бібліотек мала досить невеличкі фонди, а в цих фондах переважала ідеологічно спрямована література, радянські журнали, праці класиків марксизму-ленінізму, обов'язкові примірники матеріалів з'їздів КПРС, Компартії України та пленумів відповідних ЦК, матеріали з'їздів та конференцій радянського або українського комсомолу тощо. Дослідники, публіцисти, національно свідомі інтелігенти підкреслюють невелику питому вагу україномовних видань, обмежений перелік дозволених до комплектування та доступних читачеві авторів – класиків української революційно-демократичної або соцреалістичної літератури.

Розглядаючи ці зовнішньо оптимістичні дані, не слід забувати, що питома вага періодичних видань (журналів, газет) та книжок, що з'являлись на книжковому ринку України, видавалось за її межами, передусім у Москві. Наукова література, підручники, суспільно-політичні видання виходили там мільйонними тиражами та розповсюджувались по торговельній мережі, навчальних закладах, бібліотеках, науково-дослідних інститутах тощо. Як слушно підкреслюють автори аналітичного огляду стану української культури на 1995 р., у радянські часи централізовано встановлювалися надзвичайно низькі ціни на папір, друк, книжки. Також централізовано планувались і видання, причому критерієм для їх відбору були не інтереси покупця чи стан ринку, а політика, ідеологія, державно-престижні або освітні міркування [9, с. 24].

Очевидно, що вся ця колосальна література видавалась російською мовою і якщо і не була відверто пропагандистського спрямування, то у будь-якому разі витримала численні перевірки на ідейну відповідність пануючій марксистсько-ленінській ідеології. Водночас за наявності загальносоюзних та республіканських видань, великих накладів книг, хорошу книжку було важко знайти і придбати, на якісну літературу існував постійний дефіцит, така література була об'єктом спекуляції, виникає таке явище, як так звані «макулатурні видання», підписка, «самвидав» тощо. Тобто попит на різноманітну та різнопланову, ідеологічно незаангажовану літературу не був задоволений. Дуже повільно та з великими труднощами видавалась гуманітарна наукова література, дослідники були змушені чекати роками, поки вийде та чи інша монографія і за час такого очікування наукові ідеї, гіпотези старіли або самостійно відкривались іншими колегами за кордоном, які публікували їх одразу і мали, таким чином, науковий пріоритет [7].

Це призвело до сумних наслідків – занепаду культури читання, падіння рівня освіченості населення та престижу розумової праці, кризи вітчизняного книговидання, сприяло успіху російської гуманітарної експансії в Україні. Окремі кроки держави з підтримки галузі (зокрема, впровадження нульової ставки з ПДВ на операції підготовки, друку та продажу вітчизняної книжки) не здійснили прориву у сфері, яка переживала глибоку кризу.

Розповсюдження книжкової продукції відбувається за посередництва ринкових механізмів, які мають свою логіку і динаміку. Регуляція цих механізмів відповідно до потреб гуманітарної безпеки держави має стати складником державної політики, проходити усвідомлено і спрямовано, із залученням потенціалу громадянського суспільства України. Від стану вітчизняного книговидання та книгорозповсюдження значною мірою залежить виконання бібліотечними установами країни своїх основних функцій – забезпечення інформаційних, науково-дослідних, освітніх, культурних, інтелектуальних та інших

потреб різних вікових груп громадян України. Однак натепер через багаторічне недофінансування бібліотечної галузі, зменшення обсягів видавничої продукції і накладів видань до однієї–двох тисяч примірників більшість книг, виданих в Україні, стали недоступними для користувачів бібліотек. Нині ресурсне забезпечення бібліотек не відповідає потребам і запитам користувачів та потребує значного системного оновлення. Недостатнє поповнення бібліотечних фондів зменшує можливості громадян для реалізації їхніх конституційних прав на вільний доступ до інформації, до надбань вітчизняної та світової літератури, науки і культури та негативно позначається на моральному, культурному, інтелектуальному розвитку українського народу.

У 2013 р. Українською асоціацією книговидавців і книгорозповсюджувачів були оприлюднені результати дослідження, згідно з яким російська книжка на той момент становила 73-75% ринку, тоді як українська книжка – лише 20-23% [6, с. 127].

Від 2014 р. в Україні триває переосмислення засад гуманітарної політики, зокрема, її активізація у питанні регулювання ринку книжкової продукції. Адже до 2013 р. включно книжковий ринок України був орієнтований, передусім, на продаж імпортованої книжки з Росії. Від цього потерпали як українські видавці, так і аудиторія, яка мала задовольнятись обмеженою пропозицією україномовної книжки. Такий стан справ являв собою загрозу національним інтересам України [2].

Протягом 2014-2015 рр. негативні тенденції на українському ринку книжкової продукції тривали і навіть загострилися. Так, у 2014 р. наклади виданих в Україні книжок зменшились майже вдвічі, також зменшилась кількість назв видань і установ роздрібної торгівлі. Чинником, що погіршив ситуацію на ринку книжок, стала інфляція і падіння доходів українців. Протягом 2014-2015 рр. купівельна спроможність українців впала на 25,4%, що не могло не позначитися на обсягах книжкового ринку [10, с. 47-58].

Водночас у 2014-2015 рр. на хвилі патріотичних настроїв у країні відбулося певне зростання попиту на книжки українською мовою. Від цього часу україномовний сегмент книжкового ринку почав послідовно зростати. Українські видавці посилили свої позиції на ринку за рахунок активнішої промоції новинок. Оскільки промоція проходила значною мірою через мережу книгарень та на книжкових ярмарках, це вплинуло на зростання відсотку книжок, куплених саме там. Водночас пропорційно зменшився відсоток книжок, куплених на ринку чи зі стихійних «розкладок». Ця тенденція певною мірою була зумовлена зменшенням імпорту книжкової продукції з Росії (а вона переважала у стихійній торгівлі). Протягом 2013-2015 рр. кількість російських книжок, імпортованих в Україну, скоротилась у кілька разів. Їхня вартість становила у 2015 р. уже близько 3,7 млн. дол. (у 2013 р.– 23 млн). Водночас ці офіційні дані не враховували тіньового ринку, що лишався доволі потужним.

Для гуманітарної безпеки країни важливим було питання змісту російських книжок, які просочувались на український ринок. Серед них траплялись зразки антиукраїнської пропаганди, які фальшували історію, містили заклики до ліквідації української державності й у позитивному світлі показували боротьбу проти неї. Тому гостро постала потреба задіяти правові та інші механізми, які б унеможливили поширення в Україні таких книжок. І вже в грудні 2016 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту».

Закон передбачає запровадження дозвільної процедури ввезення до України видань з країни-агресора та тимчасово окупованої території України. Від 1 січня 2017 р., коли Закон набув чинності, продукція російських видавництв могла легально

потрапити в Україну, лише пройшовши оцінку експертної ради Держкомтелерадіо. Це ускладнило імпорт російських книжок і перекрило доступ в Україну виданням антиукраїнського змісту. Лише протягом 2018 р. Держкомтелерадіо надав 97 відмов у видачі дозволів на ввезення 477 000 примірників таких видань.

Не втрачає гостроти питання контролю за нелегальними поставками в Україну друкованої продукції з РФ. Від березня 2018 р. застосовується практика конфіскації видань, ввезених без дозволу, а також штрафування розповсюджувачів книжкової контрабанди. Протягом 2018 р. було складено 27 протоколів щодо порушення правил розповсюдження видавничої продукції, а сума штрафних санкцій становила 1 005 210 грн. Водночас доводиться визнати: заходи, спрямовані на виведення книжкового ринку «з тіні», є наразі не досить дієвими. Вони актуальні передовсім у тих українських областях, де вищий відсоток російськомовного населення і більшим є попит на книжки російською мовою – на Сході та Півдні України.

Проблемним лишається питання доступу потенційних покупців до продукції українських видавництв у регіонах. Населення сіл і містечок майже позбавлене такого доступу. Він відбувається хіба за посередництва мережі Інтернет та через поштові відправлення. Не випадково останніми роками в Україні помітно зросли обсяги продажів через ці канали збуту. Вони не лише роблять досяжною книжку для української глибинки, але також дають змогу покупцям істотно заощаджувати завдяки нижчим цінам.

Ринок електронної (у тому числі аудіо-) книжки в Україні є доволі проблемним сегментом книжкового ринку. Причина цього, передусім, у поширенні піратства в мережі Інтернет, де легко можна відшукати безкоштовний контент замість платного. Це відохочує українських видавців пропонувати електронні версії книжок. Через поширення піратства вони втрачають до 40% доходів, як зазначає директор Українського інституту книги О. Коваль. Вихід із цієї ситуації українські видавці бачать у тому, аби українська кіберполіція отримала повноваження закривати (як це практикується в ЄС) доступ до сайтів, де можна знайти піратський контент.

На часі розробка законодавства, що уможливило би боротьбу з піратством у мережі Інтернет. Його ухвалення є складником умов асоціації України з ЄС. Цим умовам відповідав «Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питань авторського права і суміжних прав», зареєстрований за № 7539, що пройшов експертне доопрацювання і громадське обговорення протягом осені–зими 2018-2019 рр., однак був відкликаний Кабінетом Міністрів. Доцільність повернутися до цього законопроєкту доводять науковці та законодавці [8]. За умови ухвалення відповідного закону та послідовного втілення його в життя можна очікувати стрімкого розвитку ринку електронної книжки в Україні.

Друкована книжка стає доступнішою для українського споживача завдяки інтернет-книгарням. Цей напрям книгозбуту активно розвивається завдяки гнучкій ціновій політиці, динаміці оновлень асортименту, зручності пошуку потрібної продукції та організації її доставки. Так, найбільша українська інтернет-книгарня Yakaboo.ua гарантує безкоштовну доставку обраних покупцем книжок у будь-яке поштове відділення мережі Укрпошти. Вартість поштових послуг інших поштових сервісів коливається від 30 до 50 грн і не перевищує націнок магазинів (тим паче за умови одночасного замовлення кількох одиниць). Це робить книжку доступнішою.

Перевагою книгарень є індивідуальний підхід до кожного покупця, можливість отримати фахову пораду, дізнатись про новинки та взяти участь у культурно-просвітніх заходах, які тут проходять. Це наразі є привілеєм мешканців великих міст України – Києва, Львова Харкова. Найгірше ж забезпечена книгарнями Луганська та Житомирська області.

Книгарям складно витримувати конкуренцію за торговельні площі з іншими суб'єктами ринкової діяльності, орієнтованими на більш прибуткові напрями. До того ж розвиток мережі книгарень гальмує фактична відсутність в Україні системи гуртової торгівлі. Це ускладнює роботу як установ роздрібної торгівлі, так і видавців, які самі змушені займатися доставкою своєї продукції в регіони.

Тоді як у жорстких умовах українського ринку книгарні банкрутують, органи влади не здійснюють їхньої дієвої підтримки. Про доступність книжки свідчить окремий показник – індекс забезпечення книгарнями (ІЗК). У 2018 р., за даними Держкомстату, кількість населення в Україні нараховувала близько 42 млн., а кількість книгарень – 222. Таким чином, ІЗК становив близько 1 на 200 тис. населення. Для порівняння: у Німеччині одна книгарня припадає на 15 тис. мешканців, у Польщі та Данії – на 12 тис., Нідерландах – на 10 тис., Фінляндії – на 7 тис. Отже, ІЗК в Україні набагато нижчий, ніж в інших країнах Європи [11].

Формат, який поєднує жваву промоцію книжок з поміркованою ціновою політикою, – це книжкові ярмарки. Найбільшими є «Книжковий Арсенал», який проходить навесні в Києві, та «Форум видавців», що збирається у вересні у Львові. Це – найяскравіші, найгучніші події культурного життя країни, але свою роль відіграють і менші за масштабом виставки-продажі у Дніпрі, Запоріжжі, Черкасах. Науковці визнають книжкові ярмарки головним інструментом реклами книг в Україні. На них презентується фактично весь спектр книжкової продукції, виданої в Україні.

Серед якісних зрушень на ринку української книжки – збільшення асортименту україномовної друкованої продукції. Так, у 2016 р. українською мовою вийшло близько 70% від загальної кількості назв книг, надрукованих в Україні. Тоді ж наклади книг російською мовою зменшилися на 54%. Ці тенденції тривали й надалі. Українські видавці дедалі краще опановують маркетингові стратегії, що веде до якісних зрушень у структурі книжкового ринку. Одним із таких зрушень стала поява українського non-fiction – літератури, що пропонує відповіді на нагальні питання, зокрема, науково-популярної літератури. Іншим вартісним зрушенням стало збільшення на ринку обсягів перекладної літератури. Протягом 2015-2017 рр. вони зросли майже вдвічі за найменуваннями і за накладами. Такий «бум» перекладної літератури та non-fiction зумовлений передовсім зменшенням аналогічного російського імпорту, а також зрушеннями у читацьких уподобаннях. Українці стали більше цікавитися західним і глобальним культурним контекстом і технологіями. Цей інтерес вітчизняні видавці намагаються задовольнити. Динамічно розвивається ринок дитячої книжки. Водночас не досить якісних книжок для підлітків і молоді, хоча залучення цієї аудиторії до читання є запорукою інтелектуального розвитку наступної генерації.

Формування в молодому віці інтересу і звички до читання – справа не лише батьків, але й освітян, перед якими мають бути поставлені відповідні завдання в рамках програм шкільної та позашкільної освіти. Нині саме освітяни разом з бібліотекарями найбільше роблять для популяризації читання в Україні. Зусиль докладають також видавництва та книгарні, передусім, через промоцію популярних авторів та рекламу потенційних бестселерів. Цього не досить, аби переламати негативну тенденцію збайдужіння до книжки. Новини книговидання і книжкового ринку України відсутні у загальнонаціональних ЗМІ та на каналах телебачення у прайм-тайм, а державні та громадські ініціативи, такі як публічні конкурси та присудження премій, не стають подіями загальнонаціонального значення.

Протягом 2018 р. близько 37% українців не прочитали, а 60% не придбали жодної друкованої книжки. Пересічний європеєць купує близько 6-7 книг на рік, тоді як на мешканця України припадає близько однієї книжки на рік (причому в цю статистику включені і шкільні підручники).

Голова Всеукраїнської асоціації видавців та книгорозповсюджувачів О. Афонін оцінив обсяг тиражів українських видавництв у 2018 р. у 34 млн. примірників, з яких ринкова книга становить лише 15-16 млн. примірників [4].

В Україні нині відсутня державна програма популяризації читання (тоді як відповідні програми у країнах ЄС давно приносять позитивні результати). Потреба в такій програмі зумовлена вже тим, що в організації дозвілля в Україні читання відіграє дедалі меншу роль, поступаючись перегляду кінопродукції та телевізійних програм, спілкуванню у соціальних мережах тощо. Тенденція до занепаду культури читання має загальносвітовий характер, але ситуація в Україні виглядає чи не найгірше.

Усвідомлення проблем книжкового ринку України підштовхнуло українську владу до інституційних нововведень. Найпомітнішим стало заснування Українського інституту книги (УІК), підпорядкованого Міністерству культури України. Його діяльність має на меті «перетворення вітчизняної видавничої справи на культурну індустрію європейського зразка, формування єдиного книжкового ринку в країні, забезпечення за допомогою вітчизняної книги вільного доступу громадян України до всіх сфер сучасних знань, відродження культури читання» [5].

Загалом у 2016 р. сфера книговидавництва і книгозбуту в Україні переживала деякий підйом. Цьому сприяло зменшення конкуренції з імпортованою продукцією та активність вітчизняних видавництв, спрямована на заповнення лакун ринку. Однак у 2017 р., після певного пожвавлення, відбулось насичення ринку і, відповідно, погіршення кількісних і якісних характеристик його розвитку. У 2018 р. ситуація помітно не покращилась: обсяги книжок на ринку (без урахування навчальної літератури) впали з 21,4 млн. примірників до 18,3 млн., тобто на 15%. При цьому художня література показала падіння близько 25%, з 7 млн. примірників до 5,2 млн. [1].

На основі аналізу актуальних проблем і ризиків можна визначити заходи, що забезпечили би в наявних обставинах поєднання ліберальних ринкових підходів до розповсюдження книги із завданнями державної гуманітарної політики. У цих висновках і рекомендаціях враховано досвід розвинених країн західного світу, а також країн, що активно розвиваються і докладають зусиль до захисту книжкових ринків своїх країн. Також враховані дані опитування стейкхолдерів, що є суб'єктами українського книжкового ринку, найбільше зацікавленими у його розвитку.

Висновки. Протягом 2015-2018 рр. книжковий ринок України зазнав значних трансформацій. Ключову роль у цьому відіграло відчутне зменшення імпорту російської книжки. Це вплинуло на структуру мереж розповсюдження, оскільки впав грошовий обіг стихійного сектору цього ринку. Водночас позитивні зрушення відбулись і з пропозицією на цьому ринку. Вітчизняні видавці доклали зусиль, аби заповнити ринок українською книжкою. Отже, розширився тематичний та жанровий спектр української книжки, збільшилась частка україномовної літератури на ринку, побільшало перекладів з іноземних мов. Хоча нові пропозиції видавців і патріотичний підйом в умовах гібридної війни спричинили пожвавлення ринку української книжки, не доводиться сподіватись на проривний його розвиток в умовах низької купівельної спроможності населення. Принаймні у 2017-2018 рр. у розвитку книжкового ринку в Україні намітилися стагнаційні тенденції.

Потенційні покупці книжкової продукції в Україні часто не мають доступу до цього ринку, і це є чи не найгострішою проблемою. Її подолання, як свідчить світовий досвід, можливе через поєднання трьох типів стратегій. По-перше, через розвиток сервісів доставки книг поштовими відправленнями (що активно застосовувала Польща). По-друге, через розширення ринку електронної книжки за умови активної позиції держави у боротьбі

з піратством (що довела результативність відповідних заходів у Великій Британії та країнах ЄС). По-третє, через розбудову мережі книгарень, оскільки вони не лише продають книжки, а й популяризують їх (що підтверджує досвід державної підтримки книгарень у Франції й Австрії).

На нашу думку, для повернення книзі та читанню притаманної їм ролі найбільш впливових чинників формування кращих якостей людської особистості необхідно визначити книговидавничу галузь України національним стратегічним пріоритетом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Випуск видавничої продукції в Україні в 2018 році. URL: http://www.ukrbook.net/statistika/statistika_2018.htm.

2. Михайлова О.Ю. Актуальні проблеми ринку книжкової продукції в Україні в контексті завдань гуманітарної політики. Відділ гуманітарної політики. Національний інститут стратегічних досліджень. Квітень 2019 р.

3. Народне господарство України у 1991 році: Статистичний щорічник. Київ, 1992. С. 206.

4. Огляд ринку. Книговидання. URL: https://msb.aval.ua/news/?id=26190.

5. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення системи державного управління у книговидавничій сфері. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/954-19.

6. Проблеми розвитку українського книговидавництва, книгорозповсюдження та перспективи підтримки книгочитання в Україні : матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 15 травня 2013 р. / Верховна Рада України; Комітет ВР України з питань культури і духовності; / упоряд. Т.М.Галюк. Київ : Парламентське вид-во, 2014. 224 с. С. 127.

7. Скрипчук Г.В. Культура України в умовах кризи 1991–2001 рр.: пошуки нових форм державного регулювання : монографія. НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2013 р. С. 264.

8. Співаковський О. Реформі сфери захисту авторського права та суміжних прав бути? URL: http://www.golos.com.ua/article/314665.

9. Стан культурної сфери та культурної політики в Україні: аналітичний огляд. Київ, 1995. С. 24.

10. Сухорукова О. Світове книговидання: уроки для України. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 3. С. 47–58.

11. У Держстаті назвали регіони з найбільшою кількістю книжкових магазинів. URL: http://www.chytomo.com/u-derzhstati-nazvaly-rehiony-z-najbilshoiu-kilki.

УДК 94 /(477) «17/18»
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.06

ДВОРЯНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНИХ ІСТОРИКІВ

THE NOBILITY OF DNIEPER UKRAINE IN RESEARCH OF CONTEMPORARY HISTORIANS

Якименко Л.І.,
старший викладач кафедри соціально-гуманітарної освіти
Дніпровської академії неперервної освіти

У статті зроблено спробу проаналізувати дослідження сучасних фахівців з історії дворянства Наддніпрянщини та його участі в реформі 1861 р. Історія дворянства нині в українській історіографії розроблена недостатньо. Вітчизняна історіографія проблему формування та розвитку дворянської спільноти не вважала за пріоритетну, віддаючи перевагу дослідженню селянського питання. Починаючи із 90-х рр. минулого століття кількість праць, присвячених дворянству та його участі в суспільному житті держави, неухильно зростає. Сучасні історики закликають критично підходити до результатів досліджень радянської історичної науки, оскільки та була ідеологічно спрямованою. У статті звернено увагу на найбільш важливі й ключові праці, що дало змогу охарактеризувати основні напрями, пріоритети та новації в дослідженні означеної проблематики. У статті зроблено акцент на проблемному викладі матеріалу за напрямами: проблемно-історіографічні роботи, загальні праці з історії дворянства, регіональні та персоналійні дослідження з історії дворянства та вивчення селянської реформи 1861 р. Визначено, що сучасні автори приділяють увагу різноманітним аспектам проблеми в контексті власних завдань. Розглядаючи вітчизняну та зарубіжну історіографію, фахівці намагаються критично підійти до обраної літератури. В історичній науці зростає інтерес до вивчення як персоналій, так і окремих дворянських родів, коло яких залишається обмеженим. Дедалі більшу зацікавленість дослідників викликають регіональні дворянські корпорації. Проте це не завжди має системний характер. Значні зрушення у вивченні дворянської спільноти відбулися в сучасній зарубіжній історіографії, де під новим кутом зору розглядається широке коло проблем, зокрема соціальна структура, еволюція дворянської корпорації, соціальна взаємодія поміщиків і селян, спростовується усталений погляд на кризу поміщицького господарства напередодні селянської реформи 1861 р. В українській історіографії, попри суттєве збагаченні історії дворянства дореформеного періоду та селянської реформи новими сюжетами, концептуальних зрушень у цьому напрямі не відбулося.

Ключові слова: дворянство, Наддніпрянщина, селянська реформа, регіональні дослідження, історіографія.

The article aims at analyzing the research of modern specialists in the history of the nobility of Dnieper Ukraine and its participation in the reform of 1861. The history of the nobility has not been sufficiently developed in Ukrainian historiography. Domestic historiography does not consider the problem of the formation and development of the noble community as a priority, preferring to study the peasant issue. Since the 90s of the previous century, the number of works devoted to the nobility and its participation in the public life of the state is steadily increasing. Modern historians are calling for a critical approach to the results of Soviet historical studies, since they were ideologically focused. The article draws attention to the most important works that made it possible to characterize the main directions, priorities and innovations in the research of the mentioned problem. The article focuses on the problematic presentation of the material in the following directions: problem-historiographical works, general works on the history of the nobility, regional and personal studies on the history of the nobility and the study of the peasants' reform of 1861. It is determined that contemporary authors pay attention to various aspects of the problem in the context of their own tasks. Considering domestic and foreign historiography, experts are trying to critically approach the chosen literature. In the science of history, there is a growing interest in the study of both personalities and separate noble families, the circle of which is still limited. The increasing interest of researchers is caused by regional noble corporations. However, this is not always systemic. Significant changes in the study of the noble community occurred in modern foreign historiography, where a wide range of problems is considered from a new perspective. To be specific, the following issues are among them: the social structure, the evolution

of the noble corporation, social interaction of the landlords and peasants, refutation of the established view on the crisis of the landlord economy on the eve of the peasants' reform of 1861. Ukrainian historiography did not experience any conceptual developments, despite the substantial enrichment of the history of the nobility of the pre-reform period and the peasants' reform with new subjects.

Key words: nobility, Dnieper Ukraine, peasants' reform, regional studies, historiography.

Дворянська спільнота завжди цікавила науковців, починаючи ще з періоду її існування. Однак у радянській історіографії дворянська тематика висвітлювалась фрагментарно в рамках вивчення «кризи й розпаду феодально-кріпосницької системи» та відносин із самодержавством, скасування кріпосного права та проведення селянської реформи 1861 р., де поміщики стереотипно представлялися «кріпосниками» та «експлуататорами». Історики були заручниками ідеологічних установок. Означена тематика знайшла своє відображення в працях із вивчення історії Російської імперії, у той час як регіональні дослідження майже не проводилися. З 1991 р. дослідники розпочали спроби переосмислити роль дворянства у громадсько-політичному та економічному житті держави. Історики розглядали різні аспекти життя дворянства, що пов'язано зі збільшенням інтересу до вивчення поведінки різних соціальних груп у перехідний період. У сучасній історичній науці проблема дворянської еліти та селянської реформи 1861 р. знову опинилася в центрі інтересів науковців. Як зазначала дослідниця російського дворянства О.Н. Марасінова, «жоден стан російського суспільства не мав настільки численної, суперечливої та оціночної історії вивчення, як дворянство» [23, с. 17].

Метою дослідження є аналіз сучасної історіографічної ситуації щодо вивчення дворянської спільноти Наддніпрянщини напередодні та під час Великих реформ середини XIX ст. задля виявлення ціннісної конкретно-історичної інформації, а також можливих концептуальних новацій у вивченні означеної проблематики.

В останні десятиліття з'явились праці, в яких дослідники намагаються проаналізувати історіографічну ситуацію довкола дворянства та Великої реформи 1861 р. О. Реєнт у статті «Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI століття» проаналізував радянську історіографію, зазначаючи, що вчені тієї доби дотримувались ленінської концепції, тому їх дослідження нині потребують суттєвого уточнення. Крім того, О. Реєнт приділив увагу аналізу причин, характеру і наслідків скасування кріпосного права та критичному переосмисленню марксистсько-ленінської теорії про реформу 1861 р., яка і лягла в основу всіх радянських історіографічних досліджень [30].

С. Бараненко присвятила історіографії дворянства кілька праць. Так, у статті «Дворянство в радянській історіографії другої половини 1960-х– першої половини 1980-х рр.» [1] автор зупинилася на вивченні дворянської спільноти в радянській історіографії другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. Вона зазначила, що найбільше розкрита дворянська тематика в роботах, присвячених соціально-економічним питанням. С. Бараненко також звернула увагу на те, як під адміністративним та ідеологічним тиском змушені були змінювати свої погляди дослідники. Зокрема, згадала А. Анфімова, який у 1969 р. у роботі «Велике поміщицьке господарство Європейської Росії (кінець XIX – початок XX ст.) наголосив, що поміщицьке землеволодіння, залишаючись станово-дворянським, зберегло свою «напівкріпосницьку природу». А вже у наступній монографії «Селянське господарство Європейської Росії. 1881-1904 рр.», що з'явилася 1980 р., історик зазначив помилковість висловленої раніше тези про повсюдне переважання напівкріпосницьких відносин у російському селі. На цьому прикладі історик намагалася продемонструвати насиченість радянської історіографії ідеологічними настановами. С. Бараненко проаналізувала роботи Л. Мінарик, П. Теличук, В. Літуєва, Ю. Соловйова, що стосуються переважно дворянства кінця XIX –

початку XX ст. і висвітлюють проблеми поміщицького землеволодіння, відносин дворян із самодержавством і селянством, які й призвели до кризи самодержавства, розв'язаної лише революцією.

С. Бараненко також зробила короткий огляд сучасної вітчизняної історіографії з проблем дворянства в різних регіонах України – Лівобережжі, Правобережжі, Слобожанщині, Півдні. На думку дослідниці, сучасні історики позбулися радянських стереотипів у вивченні дворянства, зокрема спростовуючи твердження про занепад дворянського господарства у пореформений період [2].

Неодноразово звертався до питань Селянської реформи 1861 р. В. Гоцуляк. Так, у статті «Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти» автор наголосив на вивченні проблем селянства, а саме на «інтеграції всього можливого джерельного матеріалу і різноманіття його втілення у працях із селянства як зразків інтелектуальних знань людського духу» [9, с. 22]. Він також зазначав: «Історіософський аспект вивчення реформи 1861 року, пов'язаної із скасування кріпацтва, вимагає науково-об'єктивної оцінки, бо вона зачепила всі соціальні прошарки українського суспільства» [9, с. 23]. Автор наголошував на необхідності написання історії українського селянства XIX ст. та підкреслював, що «варто було б виробити новий концептуальний підхід, здатний аргументовано визначити характер соціальних відносин в українському селі». У статті, написаній через 10 років, В. Гоцуляк розглянув сучасну історіографічну ситуацію в Україні довкола дослідження селянської реформи 1861 р. Тут здебільшого було проаналізовано XVIII випуск видання «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.» Інституту історії України, приуроченого до ювілею Великої реформи 1861 р. При цьому зазначалося, що автори збірника «говорять різними мовами в сенсі практики історіописання» [8, с. 28-39]. На думку В. Гоцуляка, історіографія Великої реформи 1861 р. збагатилася новими оригінальними підходами та знаннями, «позначається переглядом усталених поглядів на її минуле». Проте «істотних проривів на міждисциплінарному методологічному рівні не спостерігаємо». За його словами, необхідно очікувати детального, а не побіжного історіографічного аналізу всієї проблематики соціально-економічної модернізації [8, с. 35-36].

О. Житніков зробив огляд американської історіографії другої половини XX ст., наголошуючи на вибірковості свого аналізу. В поле зору історіографа, насамперед, потрапили ті автори, які приділяли увагу причинам ліквідації кріпосного права, а також віддавали перевагу політичній складовій частині: Е. Глісон «Великие реформы послевоенной историографии», А. Рібер А. Дж. «Групповые интересы в борьбе вокруг Великих реформ», Т. Еммонс «Російське помісне дворянство», Д. Філд «Кінець кріпацтва: дворянство й бюрократія у Росії, 1855-1861», У. Лінкольн. За словами О. Житнікова, саме У. Лінкольн найбільше уваги приділив селянській реформі та її підготовці через діяльність «освічених бюрократів» Я. Соловйова, М. Мілютіна, Я. Ростовцева, П. Семенова. Дослідник зазначав, що економічну складову частину причини проведення реформи аналізував С. Хок у роботі «Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России», а соціальну складову частину розглядав Р. Джонсонн [12].

Серед загальних праць з історії дворянства варто виділити дослідження російських фахівців І. Христофорова і Б. Миронова, американського історика С. Беккера, українських дослідниць Н. Темірової та Т. Литвинової. І. Христофоров у монографії «Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830-1890-е гг.)» більше уваги приділяв селянському питанню, але зазначав, що селянська реформа була не просто відміною кріпосного права. Реформа поставила багато питань, одностайності щодо

оцінки яких не було. Він зазначав, що навіть у матеріалах Редакційних комісій у висловлюваннях і спорах реформаторів можна було спостерігати сліди боротьби двох різних підходів до реформи. При цьому він наголосив, що це не боротьба реформаторів та «кріпосників», а менш помітне, але дуже напружене «протистояння раціоналістичної і романтичної парадигм сприйняття селян у середовищі самих реформаторів» [35, с. 9]. Важливе також твердження історика, що без розуміння «мікроісторії» конкретного регіону неможливо повністю зрозуміти «макропроцеси» в межах всієї держави. І. Христофоров порівнював поміщицьке та державне село, тому що вважав це важливим для розуміння селянського питання в першій половині XIX ст.

Двотомна праця Б. Миронова «Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)» [24] є узагальнюючим, фундаментальним дослідженням соціальної історії Росії періоду імперії з кінця XVII ст. до 1917 р., яка базувалася на масових статистичних джерелах, застосуванні міждисциплінарного і порівняльно-історичного підходів, широкому використанні здобутків вітчизняних та зарубіжних істориків. Автор під новим кутом зору розглянув широке коло проблем: соціальна структура і соціальна мобільність населення, місто і село у процесі урбанізації, динаміка кріпосницьких відносин, еволюція сільської і міської громад, міських і дворянських корпорацій, менталітет різних станів як важливий фактор соціальної динаміки, еволюція російської державності від патріархальної до конституційної монархії, становлення громадянського суспільства і правової держави, взаємодія суспільства і держави як рушійна сила соціальних змін. Б. Миронов запропонував нові трактування подій історії дворянства. Зокрема, істориком не була підтримана панівна в радянській історіографії теза про кризу поміщицького господарства напередодні скасування кріпосного права. У контексті вивчення історії дворянства передреформеного періоду важливо звернути увагу на думку Б. Миронова щодо поміщицьких господарств. Засновані на кріпосній праці, вони тим не менше приносили їх власникам прибуток аж до 1861 р. і не відчували економічної кризи.

У роботі відомого американського історика С. Беккера «Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России» розглядалась дворянська спільнота Російської імперії в пореформену епоху. Тут автор піддав критичному аналізу праці інших істориків дворянства, спростував низку стереотипів, зокрема й щодо занепаду дворянської спільноти після ліквідації кріпосного права [4].

У центрі уваги української дослідниці Н. Темірової перебували зміни в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній, що входили до складу Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. На основі широкого кола джерел історик показала економічне підґрунтя еволюції поміщицтва в напрямі від стану до класу [32].

Т. Литвинова в монографії «Поміщицька правда. Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект)» привернула увагу до «українських патріотів» кінця XVIII – першої половини XIX ст. не з позицій їхнього внеску в збирання історичної спадщини, нобілітацію дрібної шляхти, а під кутом зору соціальних практик, соціальної взаємодії. При цьому в науковий обіг були введені тексти, «обійдені увагою істориків історичної науки». Дослідниця, за її словами, зробила спробу «тримати в фокусі цілу регіональну дворянську спільноту» [22, с. 64-65].

У центрі уваги сучасних українських дослідників опинилася й історія регіональних дворянських спільнот. Починаючи з 1990-х рр. ця проблема ставала особливо цікавою і перспективною. Так, Д. Каюк [14], О. Редькіна [29], Л. Циганенко [36], Ю. Константинова [15], І. Кочергін [16], М. Башли [3], Н. Сурева [31]

займалися дослідженнями дворянства півдня України. Дворянство Харківської губернії вивчала Н. Проць [28], В. Горбаньов [7], Київської – Я. Мочернюк [25], Л. Губицький та Г. Мельник [10]. Окремим питанням історії дворянської спільноти Лівобережної України присвячені дослідження М. Білоконя [5], В. Опанасенко [26], Т. Литвинової [21], Т. Привалко [27], Л. Капітан і Ю. Русанова [13], О. Гуржія і Ю. Русанова [11], О. Лейберова [18].

Інтерес до регіональної соціальної еліти сприяв появі досліджень персоналістичного характеру. Так, студії з цієї проблематики можна знайти у Т. Литвинової [19; 20], О. Тригуб [34], І. Кочергіна [17], Н. Герасименко [6], Н. Товстоляк [33]. У дослідників викликають інтерес такі постаті, як М. Герсєванов, М. Позен, О. Покорский-Жоравко, родини Туманських, Лазаревських, Тарновських тощо. При цьому, що важливо, історики намагаються показати не тільки внесок окремих діячів у благодійництво, суспільно-політичний, національний, культурний рухи, а й, аналізуючи різноманітні тексти господарського характеру, визначити роль та місце дворянства та його представників у модернізаційних процесах, виявити особливості не лише внутрішньогрупової взаємодії, а широкого спектру соціальної взаємодії.

Попри досить численні, на перший погляд, дослідження з історії дворянства та заклики щодо переосмислення ролі еліти, хочемо зазначити, що в українській історіографії кардинальних змін та проривів поки не відбулося. На жаль, на відміну від сучасної зарубіжної історіографії, спеціальних загальних праць українських дослідників щодо дворянської спільноти немає. Історикам не вдається позбутися стереотипів, закладених ще у XX ст. Так, наприклад, В. Шевченко в монографії «Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу» [37] задекларував нові підходи вже у самій назві. Проте в його дослідженні не простежуються роль та діяльність дворян у проведенні селянської реформи, не згадуються навіть ті поміщики, які брали безпосередню участь у роботі губернських комітетів із підготовки скасування кріпосного права. Єдиною суспільною силою, яка виступала проти кріпацтва, на думку автора, було селянство, що цілком збігається з підходами радянської історіографії.

Підсумовуючи все вищесказане, зазначимо, що дворянська спільнота в сучасних дослідженнях представлена в багатьох монографіях, статтях та дисертаціях. Є всі підстави стверджувати, що сучасні українські історики активно звертаються до вивчення проблем дворянства в рамках регіональної історії. Загалом автори більшості робіт намагаються спростувати твердження радянських дослідників про соціальний та економічний занепад дворянства після реформ другої половини XIX ст. Проте повністю відійти від стереотипів ще не вдається. Праць, присвячених селянській реформі, опубліковано досить багато. Але оцінювалась вона здебільшого крізь призму класової боротьби. Отже, українським історикам важко вдається подолання історіографічної інерції. Тому нині досить перспективними можуть стати дослідження, в яких буде відображено роль дворянства саме в підготовці реформи та впровадженні її у життя, міжстанову комунікацію. Незважаючи на інтерес до регіональної історії, найбільш невивченими залишаються місцеві аспекти цієї проблеми. Перед дослідниками стоїть задача розширити коло персоналій, які своєю діяльністю зробили помітний внесок у суспільне життя, об'єктивно розглянути громадську діяльність еліти, розкрити роль дворянства в історії українського XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бараненко С. Дворянство в радянській історіографії другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. *Історичні і політологічні дослідження*. 2017. № 1. С. 208-219.

2. Бараненко С.М. Регіональний вимір історіографії дворянства в сучасній українській історичній науці початку XXI ст. *Інтелігенція і влада.* Серія: Історія. 2017. Вип. 37. С. 155-166.

3. Башли М.І. Провінційне дворянство Херсонської та Бессарабської губерній (1861−1907 рр.) : автореф. дис. … канд. істор. Наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2015. 23 с.

4. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. Москва : Новое литературное обозрение, 2004. 344 с.

5. Білокінь М.В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України) : історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків : Національний ун-т внутрішніх справ, 2002. 200 с.

6. Герасименко Н.О. До історії дворянства роду. *УІЖ.* 2006. № 5. С. 199-206.

7. Горбаньов В.В. Поміщицьке господарство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: історіографія питання. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ».* Сер.: Актуальні проблеми історії України. 2013. № 25. С. 7-17.

8. Гоцуляк В.В. Сучасна історіографічна ситуація в Україні довкола дослідження Великої реформи 1861 року. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. 2012. № 9. С. 28-39.

9. Гоцуляк В.В. Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти. *УС*. 2001. Вип. 2. С. 18-25.

10. Губицький Л., Мельник Г. Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині XIX століття. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2010. № 4. С. 108-118.

11. Гуржій О.І., Русанов Ю.А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ : Інститут історії України, 2017. 172 с.

12. Житніков О.В. Селянська реформа 1861 р.: огляд американської історіографії другої половини XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст*. 2011. Вип. XVIII . С. 33-40.

13. Капітан Л., Русанов Ю. Еволюція правового статусу дворянства (кінець XVII – початок XX ст.). *Релігія та соціум*. 2015. № 1-2. С. 68-75.

14. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст. : автореф. дис. … канд. істор. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2002. 16 с.

15. Константинова Ю.В. Дворянство Південної України в другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. істор. Наук : 07.00.01. Донецьк, 2012. 20 с.

16. Кочергін І.О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст. Дніпропетровськ : Герда, 2015. 576 с.

17. Кочергін І.О. Катеринославська губернська земська управа в особах: Бібліограф. видання. Дніпропетровськ : ДОУНБ, 2010. 132 с.

18. Лейберов О.О. Дворянство Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку XIX століття:спроба колективного соціального портрета. *Література та культура Полісся*. Ніжин : НДПУ ім. М. Гоголя, 2017. Вип. 88. С. 138-150.

19. Литвинова Т.Ф. Публіцистичне спрямування інтелектуальної спадщини Миколи Гєрсєванова. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки.*2010. Вип. 7. С. 98-108; Литвинова Т.Ф. Прижизненная репутація и историографическая судьба М.П. Позена». *Вестник Омского университета.* Серия «Исторические науки». 2014. № 4 (4). С. 44-50; Литвинова Т.Ф. А.И. Покорский-Жоравко и крестьянский вопрос: проблема реформаторства и «помещичьей правды. *Вестник Омского университета.* Серия «Исторические науки». 2015. № 4 (8). С. 42-50.

20. Литвинова Т.Ф., Січкар О.О. Як М.П. Позен став «кріпосником» (до персоналістики селянської реформи 1861 р.). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2011. Вип. 9. С. 53-62.

21. Литвинова Т.Ф. «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України на початку XIX ст. *УІЖ*. 2005. № 2. С. 67-78; Литвинова Т.Ф. Традиції та перспективи дослідження ідентичностей українських еліт другої половини XVIII – першої половини XIX ст. *Historia – mentalność – tożsamość: Studia z historii,historii historiografii i metodologii historii. Poznań*. 2010. S. 193-202; Литвинова Т.Ф. Освітні стратегії і соціальна відповідальність дворянства Лівобережної України в першій половині XIX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць*. Дніпропетровськ : ДНУ ім. О. Гончара, 2013. Вип. 11. С. 26-36.

22. Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ : Ліра. 2011. 732 с.

23. Марасинова Е.Н. Русский дворянин второй половины XVIII в. (социо-психология личности). *Вестник Московского университета*. Серия 8. История. 1991. № 1. С. 17-28.

24. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. Санкт-Петербург : Изд-во «Дмитрий Булавин», 2000. Т. 1. 548 с.; Т. 2. 568 с.

25. Мочернюк Я.М. Дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії (1861–1917рр.): дис… канд. істор. наук: 07.00.01. К., 2018. 256 с.

26. Опанасенко В.В. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України 1785–1860 рр. : автореф. дис. … канд. істор. наук : 07.00.01. Харків, 2003. 19 с.

27. Привалко Т. Джерела демографічної статистики з історії дворянства Лівобережної України (кін. XIX – поч. XX ст.). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Збірка наукових праць: У двох частинах. Київ : Інститут історії України, 2005. Число 12. Част. 2. С. 44-58.

28. Проць Н.В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2015. 277 с.

29. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 206 с.

30. Реєнт О.П. Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. XVIII. С. 7-24.

31. Сурева Н.В. Поміщицька колонізація Південної України в останню чверть XVIII – першу чверть XIX ст. : рух фондоутворення документів.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII−XIX століття*. Вип. 5. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2000. С. 83-94; Сурева Н.В. Матеріали до історії дворянських зборів Південної України (остання чверть XVIII – перша чверть XIX ст.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття.* Вип. 6. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2001. С. 15-35.

32. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861−1917 рр.: Соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДонНУ, 2003. 319 с.

33. Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2006. 16 с.

34. Тригуб О.О. Нові відомості про господарську діяльність поміщиків Туманських у першій половині XIX ст. *Сіверщина в історії України*. 2012. Вип. 5. С. 247-250.

35. Христофоров И.А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). Москва : Собрание. 2011. 368 с.

36. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.). Ізмаїл : СМНЛ., 2009. 384 с.; Циганенко Л.Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець XVIII – XIX ст.). *УІЖ.* 2009. № 4. С. 67-83.

37. Шевченко В. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. Київ : Інститут історії України, 2008. 96 с.

РОЗДІЛ 2
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(5)
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.07

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ВОССТАНОВЛЕНИИ И УКРЕПЛЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕЙДАРА АЛІЄВА У ВІДНОВЛЕННІ І ЗМІЦНЕННІ ДЕРЖАВНОСТІ АЗЕРБАЙДЖАНУ

HISTORICAL IMPORTANCE OF HEYDAR ALIYEV'S ACTIVITY IN RESTORING AND STRENGTHENING THE PUBLIC OF AZERBAIJAN

Аббасзаде Нигяр Муталлим гызы,
преподаватель
Сумгаитского государственного университета

После обретения независимости Азербайджан столкнулся с фундаментальными проблемами, такими как построение современного демократического государства и осуществление внешней и внутренней политики, отвечающей современным требованиям. Необходимо выявить факторы, которые являются практическими и теоретически важными, позволяющими формировать и реализовывать национальные интересы Азербайджана. Правильное определение национальных факторов позволяет оптимально выстроить курс как во внешней, так и во внутренней политике. Мировой опыт убедительно демонстрирует, что невозможно обеспечить его независимость и свободу без надлежащего руководства страной, для создания системы защиты национальных интересов государства. Серьёзные и непростительные ошибки, допущенные уже в первые годы независимости во внутренней и внешней политике тогдашним руководством республики, привели нашу государственность чуть ли не к развалу. В начале 1990 года, когда народ пребывал в тяжёлом положении, только возвращение в большую политику после настойчивых требований народа общенационального лидера Гейдара Алиева и начала его повторного руководства Азербайджаном спасло нашу государственность от опасности неминуемой гибели. Реализация национальных интересов и их обеспечение, их надёжная защита – это политические, военные, экономические, научно-технические, духовно-психологические и др. факторы. В статье рассматривается роль общенационального лидера Гейдара Алиева в становлении современной Азербайджанской Республики. Большими историческими успехами страны в результате деятельности Г. Алиева были достижение прекращения огня по линии фронта, начало перестроечных работ в национальной армии, окончательное предотвращение по всему фронту провокаций и продвижения армянских вооружённых сил.

Ключевые слова: Азербайджан, современный период развития, политика Г. Алиева, лидерство, история страны.

Після здобуття незалежності Азербайджан зіткнувся з фундаментальними проблемами, такими як побудова сучасної демократичної держави і здійснення зовнішньої і внутрішньої політики, що відповідає сучасним вимогам. Необхідно виявити фактори, які є практичними і теоретично важливими, що дають змогу формувати і реалізовувати національні інтереси Азербайджану. Правильне визначення національних факторів дає змогу оптимально вибудувати курс як у зовнішній, так і у внутрішній політиці. На початку 1990 року, коли народ перебував у важкому становищі, тільки повернення у велику політику після наполегливих вимог народу загальнонаціонального лідера Гейдара Алієва і початку його повторного керівництва Азербайджаном врятувало нашу державність від небезпеки неминучої загибелі. Реалізація національних інтересів і їх забезпечення, їх надійний захист – це політичні, військові, економічні, науково-технічні, духовно-психологічні та ін. фактори.

У статті розглядається роль загальнонаціонального лідера Гейдара Алієва в становленні сучасної Азербайджанської Республіки. Великими історичними успіхами країни в результаті діяльності Г. Алієва були досягнення припинення вогню по лінії фронту, початок перебудовних робіт у національній армії, остаточне запобігання по всьому фронту провокацій і просування вірменських збройних сил.

Ключові слова: Азербайджан, сучасний період розвитку, політика Г. Алієва, лідерство, історія країни.

After independence, Azerbaijan was faced with fundamental problems, such as building a modern democratic state and implementing foreign and domestic policies that meet modern requirements. It is necessary to identify the factors that are practical and theoretically important, allowing to form and implement the national interests of Azerbaijan. Proper identification of national factors allows to optimally build a course, both in foreign and in domestic policy. World experience convincingly demonstrates that it is impossible to ensure its independence and freedom without proper leadership of the country, to create a system to protect the national interests of the state. Serious and unforgivable mistakes made in the first years of independence in domestic and foreign policy by the leadership of the republic led our statehood almost to collapse. In early 1990, when the people were in a difficult situation, only a return to big politics, after the insistent demands of the people, national leader Heydar Aliyev and the beginning of his repeated leadership of Azerbaijan, saved our statehood from the danger of inevitable death. The implementation of national interests and their provision, their reliable protection are political, military, economic, scientific, technical, spiritual, psychological and other factors. The article discusses the role of national leader Heydar Aliyev in the formation of the modern Azerbaijan Republic. The great historical successes of the country as a result of G. Aliyev's activities were the achievement of a cease-fire along the front lines, the start of reconstruction work in the national army, the final prevention of provocations along the whole front and the advancement of the Armenian armed forces.

Key words: Azerbaijan, modern period of development, policy of G. Aliyev, leadership, history of the country.

Введение. Восстановление государственной независимости 17 октября 1991 года, утраченной в результате оккупации Советской Россией, стало самым знаменательным днём в истории нашего народа [9]. Вместе с тем подрывная деятельность враждебных политических сил как внутри страны, так и за её пределами создавала серьёзную опасность для нашей государственности. Весь ход мировой истории неоднократно доказывал истину о том, что добиться укрепления и защиты государственности всегда труднее, чем создать или же восстановить независимость.

Первый этап руководства страной. Можно сказать, что, в отличие от А. Эльчибея, не имевшего никакого опыта руководства государством, и его окружения, политическое мастерство и богатый опыт управления Гейдара Алиева проявили себя ещё в первый период его правления Азербайджаном.

Уже с приходом в июле 1969 года к политической власти Гейдара Алиева, завоевавшего любовь всего народа как общенациональный лидер, в историю азербайджанской государственности были вписаны самые яркие страницы, являющиеся результатом его успешной деятельности [7].

В эти годы Азербайджанская Советская Социалистическая Республика по своей проделанной работе и достигнутым успехам намного опережала путь, который прошли другие республики в составе СССР, и это было настоящим возрождением республики в экономической, культурной жизни, а также в улучшении образа жизни населения [4].

Некоторые историки и политики утверждают, что главным итогом выполненной Гейдаром Алиевым работы в первый период руководства Азербайджанской ССР было то, что наш народ значительно приблизился к восстановлению своей государственной независимости и государственности. И это на самом деле было так!

Для того чтобы в полной мере осмыслить заслуги Г. Алиева в восстановлении нашей государственности и её укреплении, оценить их историческую значимость, необходимо вернуться немного в прошлое.

С «отправкой на пенсию» в Москве Гейдара Алиева в 1987 году (по решению руководства СССР) в жизни нашего

народа наступил трудный период. Армяне, которым М. Горбачёв оказывал непосредственное покровительство, начали прибегать в Армении и за её пределами к самым грязным способам давления на политические процессы, с целью присоединения НКАО, являющейся исторической, исконной территорией Азербайджана, к Армении.

С «благословления» тогдашнего руководителя СССР М. Горбачёва в Нагорном Карабахе в феврале 1988 года начались сепаратистские выступления армян, а вслед за этим в НКАО был создан Комитет особого управления, что являлось прямым нарушением суверенитета нашей республики. В ответ на протест нашего народа против зверств и преступлений армян в НКАО и близким к нему территориям, руководство СССР 20 января 1990 году учинило в Баку кровавую трагедию [5].

Эта кровавая бойня вошла в историю как одно из самых тяжких преступлений, совершенных в мире в XX веке. Наряду со всеми чудовищными результатами это событие стало началом особого поворотного периода в национально-освободительном движении нашего народа. Большую роль в доведении до сведения мировой общественности того, что М. Горбачёв несёт полную ответственность и является виновником этой кровавой трагедии, сыграло выступление со специальным заявлением Гейдара Алиева в Москве на второй день после этих событий [6].

Фактически это выступление было началом последнего этапа национально-освободительного движения нашего народа, который он вёл в течение полутора веков. Правда и то, что самый трудный, напряжённый и ответственный этап пути длиною около двух лет, ведущий к восстановлению государственной независимости Азербайджана, начался именно с этого выступления Гейдара Алиева. Выражение Гейдаром Алиевым, проживавшем в Москве, своего отношения ко всем процессам политической жизни республики, внесение наиболее рациональных предложений по выходу из ситуации, а позже и после возвращения в Баку, тогдашнее руководство республики встречало холодно и с ревностью. Положение же ухудшалось с каждым днём.

В ночь с 25 на 26 февраля 1992 года произошло ещё одно преступление – Ходжалинский геноцид, названный «трагедией века», и снова – налицо полное безразличие руководства республики. Вслед за этим армянские сепаратисты при содействии русских военных оккупировали в Карабахе такие города стратегического значения, как Шуша и Лачин, что привело к обострению и без того напряжённой политической ситуации [2].

В такой тяжёлый период многие граждане Азербайджана адресовали в Нахчыван на имя Гейдара Алиева письма и телеграммы с настойчивой просьбой о возвращении в большую политику. Однако под давлением активистов Народного фронта Милли Меджлис предпринял антиконституционные шаги, и в Конституции страны была внесена незаконная поправка о сокращении возраста избираемого в республике президента до 65 лет, что в данной ситуации являлось самой большой несправедливостью, бесправием и тяжёлым преступлением против народа. Таким образом, возвращение Гейдара Алиева к власти было отложено ещё на один год. К сожалению, следует признать, что оккупация большей части нашей территории армянами и много других отрицательных явлений произошли именно в течение этого года.

Второй этап руководства страной. После избрания 7 июня 1992 года представителя Народного фронта А. Эльчибея Президентом страны под давлением на местах активистов этого же фронта во властных структурах начался произвол. Недостаток опыта управления, однобокая позиция в отношениях с зарубежными государствами, отказ от сбалансированной политики, оккупация районов и сёл Нагорного Карабаха и близлежащих территорий и, наконец, события в Гяндже в начале июня 1993 года, грозящие перейти в гражданскую войну и раздроблению

страны, стали неприглядным результатом руководства государством А. Эльчибея в течение одного года.

Из сложившейся ситуации был только один единственный выход, который мог быть найден только очень сильной личностью. Миллионы граждан страны хорошо осознавали это и снова, как и 1992 году, в Нахчыван к Гейдару Алиеву стали поступать многочисленные обращения.

В таком крайне сложном и тяжёлом для республики положении, оказавшись в безвыходной ситуации, А. Эльчибей, наконец, обратился к Гейдару Алиеву с просьбой о том, чтобы он приехал в Баку и вывел страну из этого состояния.

Приезд Гейдара Алиева в Баку и его избрание председателем Верховного Совета 15 июня 1993 года вселило в народ надежду о скором улучшении положения [5].

29 августа 1993 года А. Эльчибей бросил на произвол судьбы страну, проводимый в республике общенациональный референдум, и уехал в своё село. Требование Милли Меджлиса о возвращении он проигнорировал. Ему было объявлено недоверие. 3 октября того же года Гейдар Алиев по воле большинства представителей азербайджанского народа был избран Президентом Азербайджанской Республики [5].

Выборы Г. Алиева Президентом страны народ встретил с большой радостью и в Баку, и в районах республики [7]. Несмотря на тяжёлое положение в стране, в те дни после возвращения к власти Гейдара Алиева в республике царила атмосфера праздника.

Уже в начале своей деятельности Г. Алиев добился политической стабильности в стране, полного контроля над положением на фронте, укрепления боевой способности наших вооружённых сил, а самое главное, были предотвращены сепаратистские выступления в северных и южных регионах. Это всё свидетельствовало о большом опыте в управлении государством и исключительных личных качествах народного лидера.

Второй этап руководства Гейдара Алиева страной отличался и с политической точки зрения, и по своей исторической значимости. Все шаги, предпринятые великим лидером, выполняемая работа, достигнутые успехи были направлены на укрепление государственности и восстановление территориальной целостности, повышение эффективности экономики путём её модернизации и достижения выхода на мировые рынки различной продукции, размещение крупных инвестиций известных иностранных компаний и предпринимателей в экономику страны [6].

Возвращение Г. Алиева к политической власти означало начало самого яркого, ответственного и значительного этапа истории государственности нашего народа. В то время некоторые политики, в особенности же враги нашего народа, думали, что Азербайджан находится в очень тяжёлом положении, и в скором времени наша территория будет раздроблена. Возвращение Г. Алиева в большую политику развеяло эти недоброжелательные предположения.

В эти крайне тяжёлые для страны времена возвращение Г. Алиева к власти вселило в народ веру в то, что в скором времени экономический, политический и правительственный кризис, охвативший страну, будет устранён. Опыт руководства государством, решительные и дальновидные шаги Г. Алиева позволили в короткое время взять под контроль положение в стране и, таким образом, положить конец этапу кризиса [8].

Г. Алиев, глубоко проанализировав ситуацию, сложившуюся в стране, хорошо понимал, что для обеспечения государственной независимости Азербайджана, её укрепления, построения демократического правового государства, проведения коренных реформ в первую очередь необходимо добиться общественно-политической стабильности и обеспечения законности.

Г. Алиев, неоднократно утверждавший мысль о том, что «государство должно защищать свою государственность», выступал с решительных и принципиальных позиций, выдвигая на первый план такие факторы, как строгая дисциплина,

требовательность и интересы государства. Именно в результате деятельности Г. Алиева была устранена угроза гражданской войны, предприняты решительные шаги по предотвращению попыток государственного переворота силами, руководимыми из-за рубежа, желающими дестабилизировать обстановку в Азербайджане [7].

Основные направления укрепления государственности. Большую роль в работе по построению армии сыграли выпускники специализированной военной школы им. Дж. Нахичеванского, открытия которой, несмотря на все трудности, сумел добиться Гейдар Алиев в Баку ещё в 1973 году [9].

Была проведена серьёзная и целенаправленная работа по признанию мировой общественностью того, что виновником несправедливой войны, в которую вовлечён Азербайджан, и агрессором является Армения. Итогом этого стало то, что в результате деятельности Г. Алиева в 1993 году Совбез ООН принял 4 резолюции, в которых осуждается военная агрессия Армении и требуется немедленное освобождение оккупированных армянами территорий Азербайджана [3].

Несмотря на то, что эти резолюции до сих пор не выполнены, это были первые большие шаги в направлении признания мировой общественностью агрессии Армении и доведения до её сведения реалий Азербайджана.

Таким образом, в жизни азербайджанского народа началась ответственная и в то же время славная эпоха, ознаменованная большими успехами в жизни азербайджанского народа. За 10 лет руководства страной Г. Алиевым были осуществлены самые различные реформы во всех областях деятельности общества и государства, были достигнуты успехи во всех сферах жизни.

Одной из самых больших исторических заслуг Г. Алиева было решение такой сложной исторической задачи, как защита, сохранение и укрепление государственности в начале 90-х годов, в условиях неблагоприятного международного положения страны, усиления сепаратистских тенденций, в результате некомпетентности и нерешительности руководства Народного фронта, с одной стороны, разгула административного, правового беспредела и неуправляемости общества – с другой.

Для укрепления государственности очень важным условием является динамичное и ускоренное развитие экономики. С этой целью началась разработка и осуществление крупных проектов.

В республике стала реализовываться успешная нефтяная стратегия по определению и сдаче в эксплуатацию богатых залежей углеводородов в азербайджанском секторе Каспийского моря. Как итог работы, проводимой в этом направлении, были подписаны контракты с более чем 26 крупными нефтяными компаниями мира. 20 сентября 1994 года был подписан «Контракт века», который способствовал повышению международного авторитета Азербайджана [4].

Был дан старт широкомасштабным реформам, охватывающим все сферы жизни общества и экономики. Принятие 12 ноября 1995 года первой демократической Конституции в истории суверенного Азербайджана, проведение первых демократических выборов, верховенство закона, создание действующего правового механизма, обеспечивающего права и свободы граждан, создало прочную правовую базу для достижения новых успехов в предстоящие годы [8].

Политическая стабильность является основным условием кардинальных реформ и новшеств во всех сферах жизни народа и общества. Именно наличие стабильной среды и условий обеспечило построение в республике правового, демократического и светского государства.

Новый статус общества, сформированного на основе демократических принципов, был закреплён Конституцией – основным законом республики. Официальный характер приняли такие идеи государственности, как территориальная целостность и суверенитет.

Начиная с первых лет руководства страной Гейдаром Алиевым работа, проводимая в направлении создания новой общественно-политической обстановки, стала приносить свои плоды. Первая Конституция суверенного Азербайджана, разработанная под председательством и при идейно-организационном руководстве Гейдара Алиева, была принята, и он стал её действительным и надёжным гарантом. Строительство азербайджанского государства под его руководством укреплялось и развивалось с каждым годом [6].

Укрепление идей Конституции о разделении конституционной власти на традиционные три направления открыло новые возможности в этом вопросе. Деятельность 32 политических партий, сотен общественных организаций, издание средств массовой информации, обеспечение нормальных условий работы для различных информационных агентств и телерадиокомпаний свидетельствовало о полном обновлении жизни общества [9].

Основным итогом всех этих дел было обеспечение политической стабильности, которой накануне президентства Г. Алиева в республике ждал весь народ.

Необходимо особо отметить и работы, проводимые в республике в направлении построения правового демократического общества. Вслед за первыми демократическими парламентскими выборами в общественной жизни общества произошли изменения в перестройке деятельности органов местного управления и самоуправления, создании соответствующей правовой базы для политических и экономических реформ, многопартийной политической системы и др.

За короткий период Азербайджан превратился в пространство реализации проектов региональной и международной значимости. Эти события имели для нас особое значение, потому что каждое из них было способно повлиять на общественные и политические события, происходящие в мире. Работы по восстановлению Шёлкового пути стали основными, началось строительство нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан и газопровода Баку–Тбилиси–Карс, что послужили повышению экономической мощи республики, а также явилось гарантией долговечности независимости Азербайджана [5; 8].

Азербайджанская Республика вошла в XXI век как сильное и мощное государство. Её историческое возрождение, защита государственной независимости и её укрепление однозначно стало возможным благодаря исключительным управленческим способностям и богатому политическому опыту Гейдара Алиева.

Став руководителем страны, Гейдару Алиеву удалось превратить государство, находящееся в разрозненном состоянии, в развивающуюся правовую систему. Он сформировал государственные традиции в стране, которая формально была независимой. Гейдар Алиев совершил революцию в умах людей, идентифицирующих себя с государством. Известно, что в начале 90-х годов в стране господствовали этнические, региональные, социально-идеологические и сепаратистские тенденции. Сложные социальные группы азербайджанского общества отнюдь не воспринимали суверенное государство как национальное достояние. Это сознание необходимо было изменить. Гейдару Алиеву удалось обеспечить это [2].

Как результат этого Милли Меджлис Азербайджанской Республики, оценив заслуги Гейдара Алиева по выводу из создавшегося кризисного состояния азербайджанского народа, устранению опасности раскола страны, принял решение отмечать в 1993 году 15 июня – день избрания Гейдара Алиева председателем Милли Меджлиса, как День национального спасения. Это был действительно день, знаменующий начало нового исторического периода в жизни нашего государства, когда в создавшемся сложном историко-политическом положении великий освободитель азербайджанского народа предпринял единственно правильные шаги по выведению республики из кризиса [10].

То, что в короткое время Г. Алиев достиг таких больших успехов, объясняется тем,

что наш благодарный народ относился к нему с большой верой и надеждой на то, что общенациональный вождь всегда найдёт правильное решение. Высокие деловые качества, работоспособность и умение в трудной ситуации найти единственно правильный путь – стиль руководства, присущий Г. Алиеву, даются избранным руководителям.

Гуманность и человечность политики, проводимой общенациональным лидером, позволили ему в кратчайшие сроки устранить напряжение в обществе и солидаризировать его.

Деятельность Гейдара Алиева в области укрепления государственности позволило изменить отношение мировой общественности к нашей стране, довести до её сведения истины о событиях, происходящих в Азербайджане, причины Карабахской войны, признать Армению страной-агрессором [5].

Наряду с тем, что политика Гейдара Алиева позволила вывести республику из тяжёлого экономического кризиса, она ещё способствовала изменению стереотипов о том, что ещё со времён СССР Азербайджан был источником сырьевой базы и считался аграрной страной. Всестороннее развитие экономики страны, направленной на создание широкой инфраструктуры, привело к реализации новых программ.

Возвращение Г. Алиева в большую политику и руководство Азербайджаном коренным образом изменило общественно-политическую обстановку в республике и напомнило об успехах, которых достигла страна в области строительства и благоустройства в 1969 году, когда Азербайджан считался одной из первых республик СССР. Однако сейчас здесь были совершенно новые политические условия и международное положение.

Одним из основных условий нашей государственности стало всестороннее развитие нашего государственного языка, его обогащение и пропаганда [1, с. 237-238].

Защита и сохранение верховенства закона, истории, национальных и духовных традиций и их развитие занимали особое место в период руководства страной Гейдаром Алиевым после возвращения его к власти.

Среди работ, которые были выполнены в период президентства Гейдара Алиева, следует отметить и успехи в экономической жизни страны. Проведение глубоких структурных реформ способствовало достижению высоких показателей во многих сферах экономики. Налаживание новых экономических отношений и связей, соответствующих тенденциям развития системы мирового хозяйствования, ускорение процессов интеграции в мировую экономику составляли главное направление экономической политики Г. Алиева в период его возвращения к руководству республикой.

Таким образом, экономическая стабильность и её динамическое развитие стали основным фактором, служащим укреплению нашей государственности.

Выводы. Успешная внешняя политика опытного и сильного государственного деятеля Гейдара Алиева способствовала тому, что даже в очень сложных условиях Азербайджан укрепил свои позиции в международном сообществе и занял достойное место среди передовых стран мира. Вся деятельность по укреплению государственности и историческая заслуга общенационального лидера дают право нашему народу назвать его символом нашего государства. Невозможно оценить эти грандиозные дела и заслуги по-другому.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Аббасов А.С. Национальная государственность: идеология и порядочность: генезис и эволюция / Научный ред.: А. Мамедов. Баку : Бакинский университет, 2002. 251 с.

2. Алиев Г. Наша независимость вечна: речи, заявления, письма, интервью. Первая книга: июнь 1993 г. – май 1994 г. / Ответственный Р. Мехтиев. Баку : Азернешр, 1997. 612 с.

3. Ахмедли Р.А. Азербайджанская философия государственности : монография / научный ред. Л. Мовсумова, М. Агаев. Баку : Нурлан, 2008. 360 с.

4. Мамишев Дж. Роль политического лидерства в азербайджанском обществе: социологический анализ : автореферат канд. дис. на соиск. учёной степени д. н. по социологии. Баку. 2005. 21 с.

5. Влияние доходов от нефти и газа: пример Азербайджана. Баку. 2010. URL: fes.ge/rus/images/Fes.

6. В Азербайджане проводится мощная социальная политика. URL: http://www.newsazerbaijan.ru.

7. Измерение мощи государств. URL: www.ng.ru/branson/2010-07.

8. Ильхам Алиев принял участие в конференции по итогам четвёртого года реализации Государственной программы социально-экономического развития регионов на 2014–2018 годы. URL: http://president.az/articles/26840.

9. Закон Азербайджанской Республики о национальной безопасности. 29 июня 2004 г. URL: https://acertag.az.

УДК 539.3(075.8)
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.08

РЕШЕНИЕ ГЕРМАНИЕЙ ПРОБЛЕМ С ГОРЮЧИМ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

РІШЕННЯ НІМЕЧЧИНОЮ ПРОБЛЕМ З ПАЛЬНИМ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

GERMANY SOLUTION FOR PROBLEMS WITH FLAMMABLE IN THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR

Агамалиев Руслан Энвер оглы,
докторант отдела «Общая история»
Института истории
Национальной академии наук Азербайджана

После I Мировой войны по сравнению со своими противниками у Германии была ограничена возможность в отношении сырья, особенно нефти. После прихода к власти Гитлера Германия всячески стремилась восстановить свою промышленную и военную мощь, а также свою потребность в горючем. Был достигнут успех в производстве синтетического горючего, хотя оно обходилось намного дороже, чем обычное горючее. Однако выделение большого капитала на строительство множества заводов по производству горючего не обеспечило амбиции Германии стать мировым лидером. С этой целью Гитлер решил захватить нефтяные регионы других стран. По мнению многих авторов, причиной начала II Мировой войны и атаки Германии на СССР была именно потребность в горючем. Германия, которая занималась импортированием нефти из-за рубежа, накануне II Мировой войны, понимая слабость своей экономики, старалась решить проблемы с горючим, заменяя его альтернативным, прежде всего синтетической нефтью. Не случайно, что накануне войны по сравнению с другими государствами Германия больше всех интересовалась синтетическим горючим. Наличие запасов угля, дающих возможность готовить синтетическое горючее при помощи гидрогена, увеличили надежды Германии не быть зависимой от импортированной нефти. Вопросы энергоресурсов, их использования являются одним из ведущих факторов современной мировой геостратегии. Данный фактор и раньше играл ключевую роль во внешней политике ведущих стран мира. Однако он обострился в связи с развитием технических возможностей обеспечения национальной безопасности. Нефть, несмотря на наличие альтернативных видов горючего, ещё многие годы будет определять внешнюю политику большинства ведущих стран мира, в том числе Германии. Стратегической целью Германии в годы войны было достижение любыми средствами преимущества над соперниками в регионе и во всем мире. Одним из ключевых факторов здесь было наличие горючего. Достигнуть этого можно было через овладение территориями, обладавшими богатыми нефтяными залежами, в том числе на территории СССР, а также созданием альтернативных видов топлива. Работа шла в каждом из указанных направлений. Вместе с тем возможности науки в указанный период не давали достичь требуемых результатов. Завершение войны поражением Германии подтвердило это.

Ключевые слова: Германия, потребность в энергетических ресурсах, синтетическая нефть, II Мировая война, автаркия.

Після I Світової війни порівняно зі своїми противниками у Німеччині була обмежена можливість щодо сировини, особливо нафти. Після приходу до влади Гітлера Німеччина всіляко прагнула відновити свою промислову та військову міць і свою потребу в пальному. Був досягнутий успіх у виробництві синтетичного пального, хоча воно обходилося набагато дорожче, ніж звичайне пальне. Однак виділення великого капіталу на будівництво безлічі заводів з виробництва пального не забезпечило амбіції Німеччини стати світовим лідером. З цією метою Гітлер вирішив захопити нафтові регіони інших країн. На думку багатьох авторів, причиною початку II Світової війни й атаки Німеччини на СРСР була саме потреба в пальному. Німеччина, яка займалася імпортуванням нафти із-за кордону, напередодні II Світової війни, розуміючи слабкість своєї економіки, намагалася вирішити проблеми з пальним, замінюючи його альтернативним, насамперед синтетичною нафтою. Не випадково, що напередодні війни порівняно з іншими державами Німеччина більше всіх цікавилася

синтетичним пальним. Наявність запасів вугілля, що дають можливість готувати синтетичне пальне за допомогою гідрогену, збільшили надії Німеччини не бути залежною від імпортованої нафти. Питання енергоресурсів, їх використання є одним з провідних факторів сучасної світової геостратегії. Цей фактор і раніше грав ключову роль у зовнішній політиці провідних країн світу. Однак він загострився у зв'язку з розвитком технічних можливостей забезпечення національної безпеки. Нафта, незважаючи на наявність альтернативних видів пального, ще багато років буде визначати зовнішню політику більшості провідних країн світу, в тому числі Німеччини. Стратегічною метою Німеччини в роки війни було досягнення будь-якими засобами переваги над суперниками в регіоні і в усьому світі. Одним з ключових чинників тут була наявність пального. Досягти цього можна було через оволодіння територіями з багатими нафтовими покладами, в тому числі на території СРСР, а також створенням альтернативних видів палива. Робота йшла в кожному із зазначених напрямів. Разом з тим можливості науки в зазначений період не давали досягти необхідних результатів. Завершення війни поразкою Німеччини підтвердило це.

Ключові слова: Німеччина, потреба в енергетичних ресурсах, синтетична нафта, ІІ Світова війна, автаркія.

After World War I, compared with its opponents, Germany had limited opportunities with respect to raw materials, especially oil. After Hitler came to power, Germany in every way sought to restore its industrial and military power and its need for fuel. Success was achieved in the production of synthetic fuels, although it was much more expensive than ordinary fuels. However, the allocation of large capital for the construction of many plants for the production of fuel did not ensure Germany's ambition to become a world leader. To this end, Hitler decided to seize the oil regions of other countries. According to many authors, the reason for the start of World War II and the German attack on the USSR was precisely the need for fuel. To this end, Hitler decided to seize the oil regions of other countries. Germany, which was engaged in importing oil from abroad, on the eve of World War II, realizing the weakness of its economy, tried to solve problems with fuel, replacing it with alternative, above all, and synthetic oil. It is not by chance that on the eve of the war, in comparison with other states, Germany was the most interested in synthetic fuel. The presence of coal reserves, which make it possible to prepare synthetic fuel with the help of hydrogen, increased Germany's hopes of not being dependent on imported oil. Issues of energy resources, their use are one of the leading factors of modern global geostrategy. This factor has previously played a key role in the foreign policy of the leading countries of the world. However, it has become aggravated due to the development of technical capabilities to ensure national security. Oil, despite the availability of alternative types of fuel, for many years will determine the foreign policy of most of the leading countries of the world, including Germany. The strategic goal of Germany during the war years was to achieve by any means an advantage over rivals in the region and around the world. One of the key factors here was the presence of fuel. This could be achieved through the mastery of territories with rich oil deposits, including in the USSR, as well as the creation of alternative fuels. Work went in each of the specified directions. At the same time, the possibilities of science in the indicated period did not allow to achieve the required results. The end of the war with the defeat of Germany confirmed this.

Key words: Germany, need for energy resources, synthetic oil, World War II, autarky.

Введение. В результате политики Гитлера, пришедшего к власти в Германии в 1933 г., в Европе увеличилась вероятность начала II Мировой войны. Гитлер сначала как бы старался ликвидировать несправедливые последствия I Мировой войны. Впоследствии выступление с территориальными претензиями к другим государствам и антисемитские расовые взгляды Гитлера сделали войну неизбежной. Гитлер хорошо понимал, что, если начнётся война, как и в I Мировой войне, Великобритания и Франция попытаются уменьшить экономический потенциал Германии и будут лишать её различных видов важного сырья, особенно горючего. Как и многие немцы, Гитлер считал, что причиной поражения в I Мировой войне была не слабость на военном поле, а недостаток продуктов и горючего.

К проблеме исследованности темы. Вопросы хода Второй мировой войны, в том числе связанные с обеспечением горючим, находятся в центре внимания исследователей. Так, Джонатан Моралес говорил, что механизация армии после I Мировой войны и увеличение потребности в горючем были причиной попытки образования европейской империи нацистов [4]. Это вопрос обеспечения запасами

сырья. А среди этого сырья в основном востребованной была нефть. По мнению автора, проблема Германии с горючим была решающим фактором и в войне, и в поражении Германии.

Министр обороны Германии называл этот проект «важным» для обороны страны. Но частные предприниматели из-за дороговизны синтетического горючего не проявляли интерес к гидрогенизации. Частный сектор в основном был заинтересован в получении природного топлива.

Петер В. Бекер в своём исследовании также указал, что Германия, которая была развивающейся экономической страной, во время II Мировой войны была зависима от импорта нефти. По мнению автора, три основные причины заставляли Германию искать другие виды топлива в 20-е годы XX века: первая причина – это пример блокады страны во время I Мировой войны. Вторая – в результате войны увеличится риск попадания страны в затруднительное положение из-за получения нефти за рубежом. Третья состоит в том, что в это время распространялись сплетни о том, что природное топливо на грани уменьшения, якобы есть хорошие перспективы в получении альтернативного топлива (после новых открытий это точка зрения потеряет своё значение). Актуальность получения синтетической нефти особенно выросла по второй причине [5, с. 3].

Даниель Ергин также подчёркивал, что Германия была зависима от импорта сырья, особенно нефти. Импортированная нефть в основном поступала из западного полушария [3, с. 342].

Предметом рассмотрения в данной статье является анализ исторических причин захватнической политики военной Германии в отношении стран, обладающих горючим сырьём, и следствий этой политики.

Основное содержание. Ранее экономическое развитие Германии было связано с местным углём. Если в 1930 году в США уголь удовлетворял половину потребности в топливе, то в Германии – 90%, а нефть всего 5%. Автор указывает, что уже в 1932 г. у Гитлера повысился интерес к приобретению альтернативного топлива, хотя в Германии ещё до начала войны были повышены интересы к получению синтетического топлива из угля [4].

В 1913 году немецкий учёный Ф. Бергуис в результате процесса гидрогенизации впервые получил жидкость из угля [3, с. 331]. Непосредственно с помощью государства в 1927 году компания ИГ Фарбен добилась открытия первого нефтяного завода. Из-за того, что завод был большим военным объектом, расходы при получении продукта не учитывались. Но во время Великой Депрессии (30-е годы) из-за уменьшения потребности в нефти, а также из-за открытия большого числа нефтяных месторождений в Техасе цена на нефть падала, что с экономической точки зрения привело к нерациональности гидрогенизации. Кроме этого, партия нацистов постоянно осуждала компанию ИГ Фарбен из-за связи с евреями и навязывания высоких цен на продукцию. В 1932 году глава компании на встрече с Гитлером выразил желание о сотрудничестве с ними. Сразу поняв важность проекта для Германии, Гитлер сказал: «без нефти Германия не сможет обеспечить свою политическую независимость. Поэтому любой ценой в Германии должно быть энергетическое топливо. В этом отношении процесс гидрогенизации угля крайне важен» [4]. Гитлер обещал остановить пропаганду против компании и держать на высоком уровне пошлины на импортированную нефть.

Синтетический бензин, производимый компанией ИГ Фарбен, был в 10 раз дороже, чем бензин, импортируемый из Румынии и США. Несмотря на это, государство, применяя некоторые таможенные пошлины, старалось сохранить уровень производства синтетического топлива. Например, в 1933 году Германия на каждую баррель техасской нефти применила таможенные пошлины в 25 раз более высокие, чем её продажная цена. После 1933 года работы в этом направлении ускорились [4].

Одновременно международное положение, то есть вступление Германии в Рейнскую демилитаризованную зону, оккупация Италией Эфиопии вынудили Германию ускорить работы в этом направлении. Как и у Германии, у Италии не было достаточных внутренних нефтяных запасов. Но из-за того, что не было единого мнения среди ведущих стран Запада, экономические санкции против Италии не затронули сферу топлива.

Но Муссолини нашёл себе опору в лице премьер-министра Франции Пьера Лаваля. Когда применение нефтяных санкций против Италии стало давать реальные результаты, была нарушена солидарность со стороны Франции. И все санкции потеряли свою силу. В дальнейшем Муссолини признался Гитлеру: «Если бы Лига Наций последовала совету Идена по абиссинскому вопросу и распространила бы экономические санкции на нефть, мне пришлось бы вывести войска из Эфиопии в течение недели. Это стало бы для меня непостижимой катастрофой!» [4, с. 163].

Недостаток нефти был ахиллесовой пятой вермахта. В 1934 году используемые Германией нефть и нефтяные продукты были в размере 3 млн. тонн. 85% этого получали в основном за счёт производимого в Ганновере топлива, а также внутреннего нефтяного запаса и синтетического топлива [4, с. 3].

В презентации своего четырёхлетнего плана Гитлер наряду с другими проблемами затронул также и вопрос о необходимости уменьшения зависимости от зарубежной нефти за счёт новых технологий и химии. Он говорил: «Немецкая нефтяная промышленность должна развиваться с большой скоростью. Это важно, как и готовность к войне. Ведь судьба войны зависит и от этого» [3, с. 333]. В 1938 году потребление нефти было в Германии 6 млн. баррелей (в Британии было 10,3 млн., в СССР – 24,8 млн., в США –136 млн) (1 баррель – 0,136 т). Германия удовлетворяла свои потребности в трёх направлениях – при помощи покупки нефти и нефтяного сырья, внутренним производством и синтетической нефтью, добываемой из угля [5].

Дж. Моралес по поводу 4-летного плана указывал, что в 1936 году Гитлер отправил меморандум Герману Герингу о возможности усиления обороны Германии против советской агрессии (тогда Геринг был комиссаром по вопросам международных отношений и сырья). По документам страна должна была обеспечить свою потребность в сырьевых материалах. Геринг должен был за 4 года привести немецкую экономику в готовность к долголетней войне [4, с. 4]. В ответ на это Геринг готовил свой «4-летний план». План, подтверждённый Фунхером, официально был утверждён 9 сентября 1936 года на конгрессе партии. А 18 октября Гитлер поручил Герингу осуществление этого плана.

Геринг дал указание своему управлению поднять нефтяное производство до 4,7 млн. тонн до 1940 года, хотя в 1936 году оно было, по всем источникам страны, меньше, чем 2 млн. тонн. Здесь основное место опять заняла синтетическая нефть. Гитлер потребовал «ускорить дела с целью удовлетворения внутренней потребности и поднять производство внутреннего топлива за 18 месяцев». В этот план входило увеличение нефтяного производства в 3 раза до 1938 года и построение 10 новых заводов гидрогенизации. По мнению Гитлера, производственная цена продукта не имела значения. Немного позже Рейх поднял пошлины на импорт нефтяного сырья в 2 раза [5].

В 1937 г. министр экономики и банков Ялмар Шахт, который был против дорогого синтетического топлива и проводимой гитлеровской политики, ушёл в отставку. На его место Гитлер назначил министром экономики руководителя военно-воздушных сил Германии (Люфтваффе) Германа Геринга. Геринг, реализуя новые программы, в 1938 году поставил новые производственные цели. Было решено в 1942-1943 годах увеличить производство разного вида топлива до 12 млн. тонн. Но, учитывая нереальность

этого, в январе 1939 г. заново пересмотрели проект и решили к 1943 г. произвести 9,2 млн. тонн топлива. Были уменьшены все нефтяные планы, кроме авиационной нефти. Несмотря на то, что Германия получила в 1935 году лицензию о доставке высококачественной авиационной нефти из США, все-таки это было невозможно сделать, не имея высококачественной нефти. Но процесс гидрогенизации дал надежду решить в стране эту проблему. В целом в сфере высококачественной авиационной нефти англо-американцы превосходили Германию. Самолёты, летавшие на высококачественном топливе, набирали на 15% больше скорости и могли подняться на высоту до 3 тысяч метров, а бомбардировщики могли лететь на 2500 км дальше [6].

Согласно четырёхлетнему плану Германия должна была развивать производство синтетического топлива. По указанию руководства в стране ближе к угольным бассейнам было построено 5 заводов гидрогенизации. Производство нефти на этих заводах в 1937 года была всего 653 тыс. тонн [5, с. 4]. В дальнейшем заводы здесь были расширены. Началось строительство ещё четырёх новых заводов. На построение этих заводов было отпущено всего 18 месяцев. В Германии в 1939 году 14 заводов были в действии, а 6 строились. Производимость нефтяного сырья тоже повысилась [4, с. 5].

В 1940-1943 годах производство синтетической нефти выросло почти в 2 раза, т.е. с 9,8 тыс. в день до 17 тыс. Германская авиационная нефть на 95% состояла из синтетического топлива. А в 1943 году объём синтетической нефти по отношению к другим видам топлива вырос с 22% до 50%. Употребление всех нефтяных продуктов в 1938 году выросло с 6 млн. до 9,7 млн. в 1943 году. В первой четверти 1944 года 57% общей потребности и 92% потребности в авиационном бензине удовлетворялось за счёт синтетического топлива, несмотря на то, что в это время из-за нанесённых ударов противника в Германии были в действии только 8 заводов, производящих синтетическое топливо [7].

Официальные представители ИГ Фарбен уверяли государство в том, что они скоро будут в силах вывести страну из нужды в нефти. Благодаря временным успехам в этой области синтетическая нефть была дороже импортированной нефти всего в 1,5-2 раза. Но Германия никогда так и не дошла до обещаемого Герингом уровня [3, с. 344]. Однако из-за политики автаркии Германия не смогла положить конец экономической зависимости от зарубежных стран. Поэтому в начале 1937 года Гитлер решил оккупировать Австрию и Чехословакию. В марте 1938 года в результате оккупации Австрии австрийские нефтяные шахты, находящиеся в бассейнах Вены, перешли под контроль Германии. В том числе оккупация Чехословакии обеспечивала Рейх богатым коричневым угольным месторождением, из которого производилось синтетическое топливо [4, с. 6].

Согласно четырёхлетнему плану, если даже в будущей войне невозможно было бы обеспечить нейтралитет Британии, то все равно при нападении на Восток с целью расширения территории, сырьевого и продовольственного рынка страна должна была бы полностью экономически обеспечить себя. Второй важный шаг к войне был сделан 5 ноября 1937 г. на собрании, состоявшемся в имперской канцелярии при присутствии Германского военного главнокомандующего и членов министерства по зарубежным делам. Здесь была выдвинута идея о том, что Германия не может полностью обеспечивать себя через автаркию, поэтому в ближайшее время война неизбежна. А война должна была начаться до 1943-1945 годов. Первый удар должен был быть нанесён на Польшу и Чехословакию. На этом собрании среди вражеских государств называли и СССР. На собрании среди колебавшихся по вопросам войны были Военный министр империи Фон Бломберг, командир по сухопутным войскам Фон Фрич, министр империи по экономике шахт и министр

империи по зарубежным делам фон Нейрат, которые были уволены с занимаемых должностей [2].

В 1938 году лишь 1/3 часть от потребляемой Германией 7,5 млн. тонн нефти была произведена внутри страны. Остальная часть привозилась из США, Венесуэлы, Индии, Мексики, а в самом малом объёме – 450 тыс. тонн – из Румынии [4, с. 5]. Накануне нападения на СССР Румыния была стратегическим нефтяным источником для Германии.

23 марта 1939 года Румыния заключила экономический пакт, а 27 мая 1940 года – нефтяной пакт с Германией. По пакту Румыния в 1942 году должна была экспортировать 2 млн. тонн нефти в Германию. А по некоторым данным, она должна была экспортировать половину произведённой нефти, т. е 3,6 млн. тонн. Нацисты были уверены, что, применяя новое оборудование, можно удвоить производство нефти. Но на румынских нефтяных шахтах ещё в 1936 г. производство было снижено. И уровень деятельности предприятий по производству нефти не соответствовал потребностям Германии. В результате в 1939-1943 годах производительность здесь снизилась. В эти годы производство составляло всего лишь 45% от планируемого нацистами [4, с. 7]. После вторжения в Польшу Германия постаралась взять под контроль и Галицийские нефтяные шахты.

По пакту Молотова-Риббентропа нефтяные шахты делились между двумя странами. Под контроль Германии попали только дальние западные шахты Галиции, производящие в год 503 тыс. тонн сырья. А это составляло 41% производства того региона. Но используемое старое оборудование в Галиции не давало возможность продвижения на производстве. Захват в 1940 году малых нефтяных шахт в Эльзасе, на западе Франции, также основательно не улучшили положения Германии в этой сфере. Здесь производство топлива было на 10% больше, чем в Галиции. Германия в качестве трофея взяла у Франции 993 тыс., а у Нидерландов 490 тыс. тонн нефти. Это захваченное топливо смогло обеспечить нужды военной кампании Германии только на западном фронте. В 1939 г. в результате англо-французской блокады в импорте нефти, особенно из западного полушария, возникли серьёзные проблемы.

В сентябре 1939 года положение Германии ни в какой области экономики не соответствовало требованиям ведения войны. Даже в мае 1940 года в месяц производилось всего 40 танков (в 1944 г. эта цифра достигла 2000 танков). Если после долгой бомбардировки 1944 года каждый месяц Германия производила 4000 истребителей, то в 1939 года месячное производство истребителей было всего 1000. Военное руководство говорило, что в лучшем случае страна может обеспечить только запас сырья на 12 недель войны и что 25% цинка, 50% олова, 70% меди, 80% каучука, 95% никеля, 65% минеральных масел импортируются из-за рубежа [6].

В 1941 года военная промышленность составляла 19% общей промышленности, в 1942 году – 26%, в 1943 г.– 38%, в 1944 г.– 50% [1, с. 476]. В 1940 году были произведены примерно 626 тыс. тонн, в 1941 году 258 тыс. тонн нефти. После подписания договора с СССР в 1939 году Германия начала получать топливо из Советского Союза. В 1940 году 626 тыс. тонн (почти 1/3 часть всего импорта нефти Германии), в начале 1941 года – 258 тыс. тонн нефти. Эта нефть в основном шла с Кавказа. Пока соглашение было в силе, в течение 18 месяцев Германия получила от Советов 911 тыс. тонн нефти. И именно за счёт этой нефти Германия в значительной степени обеспечила военную кампанию в 1939-1941 годах. Импорт советской нефти был важен для экономики Германии с самого начала войны.

Экономическое соглашение в 1939 году между Германией и СССР дало возможность Германии подготовки к будущей войне, накопить важные материалы, особенно нефть, железо и т.д. До войны Германия могла обеспечить только 33% своих внутренних потребностей.

Без советской нефти Германия не смогла бы долго вести войну. Имеющееся собственное производство нефти не дало бы возможности вести молниеносную войну. В начале II Мировой войны Германия ощущала нужду в советской нефти. Ведь США тогда не доставляли туда нефть. Гитлер был уверен, что до окончания запасов горючего он захватит нефтяные районы СССР. По мнению автора, если бы не было советской нефти, Германия придерживалась бы оборонительной тактики [6, с. 6].

В 1941 году главнокомандующий Германии отмечал, что, поскольку месячная военная потребность составляет 986 тыс. тонн, а внутреннее производство равно всего 728 тыс. тонн, нефтяной запас страны закончится в августе 1941 года. В случае начала войны против СССР 26% дефицита должно было восполниться за счёт российской (кавказской) нефти [5, с. 1].

Выводы. После нападения на Польшу Гитлер считал, что при правильной политике ведения войны экономическая блокада страны не осуществится. Германия уже могла обеспечить себя горючим и другими важными ресурсами. Действительно, по сравнению с Первой мировой войной страна стала относительно независимой в экономическом отношении. Но, несмотря на это, в некоторых областях, особенно в области нефти, она была не в силах полностью обеспечивать свои потребности. Страна импортировала почти половину своей потребности в топливе. Для полного обеспечения внутренней потребности топливом нужно было время и много средств. Но начало II Мировой войны сделало это невозможным.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Verner Mazer. Adolf Hitler. Баку: 2014. 559 с.
2. Дитрих Айхольц. Цель Германии в войне против СССР. *Новая и новейшая история,* № 6, 2002. URL: https://scepsis.net/library/id_704.html.
3. Daniel Yergin. The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power. New York, 1991, p. 945.
4. Jonathan Morales. Oil and World War II in the Eastern front. 2012. URL: https://www.academia.edu/4082010/.
5. Peter W. Becker. The Role of Synthetic Fuel in World War II Germany implications for today? University of South Carolina, 1981. URL: http://luftwaffelovers.blogspot.com.
6. Robert Forczyk, Steve Noon. The Caucasus 1942–43: Kleist's race for oil. Osprey Publishing; First Edition, 2015, p. 96.
7. Samantha Carl. The Buildup of the German War Economy: The Importance of the Nazi-Soviet Economic Agreements of 1939 and 1940. URL: https://www.millersville.edu.

УДК 94(479.24)
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.09

ГЕОРГИЕВСКИЙ ТРАКТАТ 1783 ГОДА И О ВОПРОСЕ ВЛИЯНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ БОРЧАЛЫ И ГАЗАХ-ШАМШАДДИЛЯ РУССКО-ГРУЗИНСКОГО БЛОКА

ГЕОРГІЇВСЬКИЙ ТРАКТАТ 1783 РОКУ І ПРО ПИТАННЯ ВПЛИВУ НА ТЕРИТОРІЇ БОРЧАЛИ І ГАЗАХ-ШАМШАДДІЛЯ РОСІЙСЬКО-ГРУЗИНСЬКОГО БЛОКУ

THE GEORGIEVSK TREATY OF 1783 AND THE QUESTION OF THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN-GEORGIAN BLOC ON THE TERRITORY OF BORCHALI AND GAZAKH-SHAMSHADDIL

Алиев Мурват Джавид оглу,
диссертант отдела Новой истории Азербайджана
Института истории имени А.А. Бакиханова
Национальной академии наук Азербайджана

В статье рассматривается вопрос стремления российско-грузинского блока распространить своё влияние на западные районы Северного Азербайджана в конце XVIII века, а также борьбы Джавад-хана за возвращение потерянных земель. Ираклий II, ютящийся под покровительством России, с помощью русского оружия намеревался установить свою власть в Гяндже и Иревани. Однако переговоры в начале 1783 года о переходе Ираклия II под покровительство России, названные «договором о дружбе», так и не дали грузинскому царю желаемых результатов. В то же время сама Россия, чтобы овладеть с помощью Грузии всем Южным Кавказом, защищала программу Ираклия II относительно усиления Грузии. Здесь на постоянной основе был размещён российский военный контингент, а в Тифлисе действовал главнокомандующий в Грузии – фактически кавказский наместник Российской империи, хотя время от времени ситуация менялась. Азербайджанские ханы впоследствии противостояли желаниям грузинского царя. По мнению О.П. Марковой, Фатали-хан не был согласен, чтобы судьба гянджинского ханства была возложена только на Ираклия II. В предотвращении оккупации территорий северо-азербайджанских земель важную роль играли поход против грузин и русских Ага Мухаммед шаха Каджара и усиление гянджинского Джавад-хана. Большие волнения населения в Газахском и Шамшаддильском магалах также заставили Ираклия II отказаться от похода на Гянджу. Из общего содержания статьи видно, что западные районы Северного Азербайджана, находившиеся под угрозой оккупации российско-грузинского блока, в течение некоторого времени смогли сохранить свою независимость благодаря решительности Ага Мухаммед шаха Каджара, Фатали-хана и Джавад-хана Гянджинского. Однако после убийства Ага Мухаммед шаха Каджара в июле 1797 года положение изменилось в пользу русских.

Ключевые слова: ханство, русские войска, население, магал, договор.

У статті розглядається питання прагнення російсько-грузинського блоку поширити свій вплив на західні райони Північного Азербайджану наприкінці XVIII століття, а також боротьби Джавад-хана за повернення втрачених земель. Іраклій II, перебуваючи під заступництвом Росії, за допомогою російської зброї мав намір встановити свою владу в Гянджі та Іревані. Однак переговори на початку 1783 року про перехід Іраклія II під покровительство Росії, названі «договором про дружбу», так і не дали грузинському царю бажаних результатів. Водночас сама Росія, щоб оволодіти за допомогою Грузії всім Південним Кавказом, захищала програму Іраклія II щодо посилення Грузії. Тут на постійній основі був розміщений російський військовий контингент, а в Тифлісі діяв головнокомандувач у Грузії – фактично кавказький намісник Російської імперії, хоча час від часу ситуація змінювалася. Азербайджанські хани згодом протистояли бажанням грузинського царя. На думку О.П. Маркової, Фаталі-хан не був згоден, щоб доля Гянджінського ханства була покладена тільки на Іраклія II. У запобіганні окупації територій північно-азербайджанських земель важливу роль грали похід проти грузин і росіян Ага Мухаммед шаха Каджара і посилення Гянджінського Джавад-хана. Великі хвилювання населення в Газахському

і Шамшаддільському магалі також змусили Іраклія II відмовитися від походу на Гянджу. Із загального вмісту статті видно, що західні райони Північного Азербайджану, що перебували під загрозою окупації російсько-грузинського блоку, протягом деякого часу змогли зберегти свою незалежність завдяки рішучості Ага Мухаммед шаха Каджара, Фаталі-хана і Джавад-хана Гянджінського. Однак після вбивства Ага Мухаммед шаха Каджара в липні 1797 року становище змінилося на користь росіян.

Ключові слова: ханство, російські війська, населення, магал, договір.

The article concerns the question striving of the Russian-Georgian bloc to extend its influence to the western regions of Northern Azerbaijan at the end of the 18th century, as well as the struggle of Javad-khan for the return of lost lands. Irakli II, huddled under the auspices of Russia, with the help of Russian weapons intended to establish his power in Ganja and Irevan. However, the negotiations in early 1783 on the transition of Irakli II under the auspices of Russia, called the “Treaty of Friendship” did not give the Georgian king the desired results. At the same time, Russia itself, with the help of Georgia, want to master the entire South Caucasus, defended the program of Irakli II regarding the strengthening of Georgia. Here the Russian military contingent was permanently deployed and the commander-in-chief in Georgia acted in Tiflis – in fact, the Caucasian governor of the Russian Empire, although the situation changed from time to time. Azerbaijani khans subsequently resisted the wishes of the Georgian king. According to O.P. Markova, Fatali-khan did not agree that the fate of the Ganja khanate was entrusted only to Irakli II. In the prevention of the occupation of the territories of the North Azerbaijani lands an important role played the campaign against Georgians and Russians by Aga Mohammed Shah Qajar and the strengthening of Javad-khan of Ganja. Great unrest in the Gazakh and Shamshaddil mahals also forced Irakli II to abandon the campaign against Ganja. From the general content of the article it is clear that the western regions of Northern Azerbaijan, which were under threat of occupation by the Russian-Georgian bloc, have been able to maintain their independence for some time thanks to the determination of Aga Mohammed Shah Qajar, Fatali-khan and Javad-khan of Ganja. However, after the murder of Aga Mohammed Shah Qajar in July 1797, the situation changed in favor of the Russians.

Key words: Khanate, Russian troops, population, mahal, contract.

Постановка проблемы. В начале 80 годов XVIII века существующая на южном Кавказе сложная политическая ситуация, в частности, давление осман, вынуждало Грузию ютиться под покровительством России. С другой стороны, Ираклий II, стремящийся поставить Гянджинское и Иреванское ханства в зависимость от себя, в этом деле также старался использовать помощь России. А правительство России для осуществления на Южном Кавказе своих захватнических планов стремилось создать себе здесь опору из христиан. Существующий в то время в Азербайджане политический и экономический хаос препятствовал сплочению ханств против своих общих врагов. В данной статье освещаются эти вопросы.

Анализ последних исследований и публикаций. В результате анализа базы источников отметим уровень исследования вопросов, связанных с деятельностью русско-грузинского блока на территории Борчалы и Газах-Шамшаддиля после заключения Георгиевского трактата в 1783 году. Следует особо отметить труд Н.Ф. Дубровина «История войны и владычества русских на Кавказе», монографии О.П. Марковой «Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке», И.Х. Алиевой «Политическое и социально-экономическое положение азербайджанцев Тифлисской губернии (1846-1017)», М.А. Аббасовой «История Борчалинского махала (XIX – начало XX вв.)», Г.Н. Мамедовой «О походе В. Зубова в Азербайджан в 1796 г.», Э.Т. Бабаева «Из истории Гянджинского ханства», коллективную монографию «Иреванское ханство: Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана» и др. На основе этих и других исследований попытаемся осветить вопрос влияния русско-грузинского блока на территории Борчалы и Газах-Шамшаддиля.

Изложение основного материала. Ираклий II по отношению к России показывал себя сторонником установления мира на Южном Кавказе, говорил о том, что происшедшие рознь и беспорядки мешают его «миролюбивой политике» по отноше-

нию к соседним странам. Именно поэтому 25 февраля 1783 года Ираклий II попросил П.С. Потёмкина обратиться к азербайджанским ханам с просьбой «прекратить интриги и жить в мире» [1, с. 38].

Дипломатические переговоры, проводимые между Российской империей и Ираклием II, завершились 24 июля 1783 года подписанием в Георгиевске – военной цитадели крепости России на Северном Кавказе – договора-трактата. Договор с российской стороны был подписан П.С. Потёмкиным, а с грузинской стороны – И.К. Багратион-Мухтаринским и Г.Р. Чавчавадзе [2, с. 81].

Включение статей, вселяющих надежду на возвращение «потерянных» земель Грузии в Георгиевский трактат, привело к обострению политической ситуации на Южном Кавказе.

Эти статьи очень серьёзно повлияли на усиление антигрузинской деятельности Ахалсыхского пашалыгства. Включение этих статей в трактат О.П. Маркова считает ошибкой российско-грузинской дипломатии [3, с. 170-171].

Ираклий II, ютящийся под покровительством России, с помощью русского оружия намеревался установить свою власть в Гяндже и Иревани. Но в первую очередь необходимо было положить конец междоусобицам между азербайджанскими ханствами. Как было отмечено выше, ещё в феврале 1783 года Ираклий II в своём письме П.С. Потёмкину просил содействия, чтобы положить конец противостоянию и разногласиям между азербайджанскими ханами [3, с. 173].

Однако переговоры в начале 1783 года о переходе Ираклия II под покровительство России, названные «договором о дружбе», так и не дали грузинскому царю желаемых результатов. Скоро стало известно, что сама Грузия находится в зависимом от России положении. Интересно, что в этом договоре о признании прав Грузии над Гянджинским ханством даже не упоминается ни одно выражение. Россия же под предлогом «защиты» Грузии расставила там свои войска. Но, несмотря на это Россия, чтобы овладеть с помощью Грузии всем Южным Кавказом, защищала программу Ираклия II относительно усиления Грузии [1, с. 38-39].

Согласно этому трактату, грузинское государство было реорганизовано, и Россия рассматривала Грузию как свою буферную зону для дальнейшего продвижения внутрь Кавказа [4, с. 4]. В результате Санкт-Петербург ещё более укрепил свои позиции в Восточной Грузии. Здесь на постоянной основе был размещён российский военный контингент, а в Тифлисе действовал главнокомандующий в Грузии – фактически кавказский наместник Российской империи [5, с. 108].

Георгиевский трактат оказал сильное духовное влияние на геополитическую ситуацию в Южном Кавказе и прилегающих к нему регионах. Этот договор определяет «покровительство» России над Восточной Грузией, а грузинский царь лишён права проводить независимую внешнюю политику и на него была возложена задача служить императрице Екатерине II вместе со своими войсками. Все это не могло не сказаться на политической жизни азербайджанских ханств. Именно после 1783 года со стороны России была начата планомерная подготовка к оккупации ханств [5, с. 108].

В этот период правящие круги России ещё более поощряли оккупантскую политику Ираклия II против азербайджанских ханств. В одной из своих статей Дж.М. Мустафаев, ссылаясь на письмо П.С. Потёмкина – главнокомандующего русских войск на Кавказе С.Д. Бурнашеву – главнокомандующему русских войск в Тифлисе, пишет, что покровительство России не только не связывает руки Ираклия II, стремящегося усилению Картли-Кахетинского царства, а наоборот, ещё более укрепляет его. На самом деле в этот период наличие сильного грузинского государства на Южном Кавказе было выгодно правительству Екатерины II, лишённой возможности открытой агрессии с точки зрения осуществления своих планов с участием этого царства [6, с. 65-66].

В августе 1787 года грузинский отряд вместе с русским батальоном из Тифлиса направился в Гянджу. Такие факторы, как неспособность из-за болезни Умма-хана вести борьбу с Ираклием II и ведение борьбы Фатали-хана губинского, являющегося союзником Ираклия II вместе с шекинским ханом против Ибрагимхалил-хана гарабагского, создали благоприятную почву для реализации похода. Затем, когда русские и грузины в 3 верстах от Гянджи разбили лагерь, сюда прибыли посланцы от имени дербентского и шекинского ханов и выдвинули предложение оставить в покое Джавад-хана. Это ходатайство было связано с тем, что Фатали-хану, получившему известие о намерении Уммы-хана положить конец его правлению, пришлось поспешить с ним рассчитаться. Именно по этой причине были приостановлены предусмотренные походы губинского и шекинского ханов против Ибрагимхалил-хана. О.П. Маркова в своей работе предположила, что Фатали-хан не был согласен, чтобы судьба гянджинского ханства была возложена только на Ираклия II [3, с. 233-234].

13 сентября 1787 года в соответствии с приказом, данным генерал-поручиком Потёмкиным о выводе из Грузии русских батальонов, переговоры, которые велись с гянджинским Джавад-ханом, неожиданно прервались. Несмотря на то, что Ираклий II обратился к П.С. Потёмкину с просьбой, чтобы русские батальоны до весны остались в Грузии, в связи с тем, что Потёмкин передал своё командование генерал-аншефу Текелли, и с уходом его в Петербург, он с этим не согласился, так как не мог дать никаких распоряжений [3, с. 234].

Принятие решения о выводе русских батальонов из Грузии было результатом настойчивых требований об этом Османской Турции. О.П. Маркова в своей работе, ссылаясь на архивные документы, считает этот закон, направленный на ослабление давления на Грузию осман, правильным политическим шагом России. Не случайно, что 19 августа 1787 г., приказывая П.С. Потёмкину о выводе войск, в своём письме отметил, что после того как российские войска покинут Грузию, Иракли II столкнётся с меньшим давлением [3, с. 234].

9 октября 1787 года егерские батальоны полковника Бурнашева прибыли во Владикавказ. Были установлены мирные отношения между Гянджинским ханством и Картли-Кахетинским царством. Несмотря на то, что переехавшие в Гянджу газахские и шамшаддильские подданные вернулись обратно, гарабагские мелики оставшись там, вступили в переговоры с Ибрагимхалил-ханом [3, с. 234-235].

Но усиление Джавад-хана и проводимая им независимая политика не оставляли в покое Ираклия II. Поэтому он требовал у русских вновь подчинить себе Гянджу. Гянджинский хан отказался выполнять это требование русских и при этом Ираклий II вновь объявил поход на Гянджу. Начались большие волнения в находящихся во ведении Ираклия II Газахском и Шамшаддильском магалах. Жители этих территорий собирались переехать в Гянджу. Но грузинский царь с помощью русских военных смог их успокоить [7, с. 86]. Несмотря на это, под руководством Ахмед бека 1500 семей из Газаха, а также 3200 дворов из Шамшаддила смогли переехать в Гянджу [1, с. 50].

Часть борчалинских элатов, которым надоела нынешняя нестабильная ситуация в Картли-Кахетинском царстве, переселились на территорию Карабахского ханства. Ираклий II, опираясь на русскую армию, с целью вернуть переехавшее население в 1787 году перешёл в наступление в направлении Карабаха. Он вошёл в Гарачёп, а оттуда перешёл на территорию Гянджинского ханства. Объединённые против Ираклия II гянджинский Джавад-хан, губинский Фатали-хан и гарабагский Ибрагимхалил-хан заставили его отступить и считаться с мнением населения Борчалы. Ираклий II был вынужден признать власть борчалинского султана Ибрагима. Джавад-хан захватил территорию до Шулавера (нагорная часть Борчалы), а Шамшаддиль вновь был присоединён

к Гянджинскому ханству [8, с. 24]. Но из произведений А.А. Бакиханова и Э.Т. Бабаева выясняется, что Шамшаддильский магал был возвращён Фатали-ханом Джавад-хану не в 1787 году, а в 1789 году [9, с. 215; 1, с. 53-54].

Таким образом, в 1789 году в результате усилий губинского Фатали- хана и гянджинского Джавад-хана земли Шамшаддилла остались в составе Гянджинского ханства, а территория Газаха и Борчалы – в составе Картли-Кахетинского царства. В.У. Умудлу в своей работе отмечает, что вскоре после указанной встречи в связи со смертью Фатали-хана Ираклий II отказывается от собственной мысли и в то же время показывает, что гянджинский хан считает Шамшаддиль своей территорией [10, с. 18]. А в работе Т.Т. Мустафазаде выдвигается версия об отравлении Фатали-хана Ираклием II [11, с. 162]. Если учесть, что после кончины Фатали-хана Ираклий II вновь заявил свои притязания на территорию Шамшаддила, тогда нет сомнений в том, что эта версия правильная.

На самом деле Фатали-хан, намеренный присоединить к своему государству расположенные на северо-западе Азербайджана Гарабахское и Гянджинское ханства, а также Газахское, Борчалинское и Шамшаддильское султанства, несмотря на то, что для достижения этой цели с желанием сломить сопротивление Гарабахского ханства и его союзника Ираклия II набрал около 25 тысяч бойцов, командование русских войск на Кавказе категорически потребовало от Фатали-хана отказаться от этого и хан был вынужден отступить [11, с. 150].

Как становится ясно из нового указа, подписанного Ираклием II в январе 1791 года о возвращении бежавших крестьян Газаха, в то время Газахский магал все ещё подчинялся власти Ираклия II [7, с. 87]. В июле 1793 года Ираклий II дал распоряжения относительно Панах бека и других агаларов Газахского магала [12, с. 61].

В 1795 году Ага Мухаммед-хан Каджар поставил Иреванское ханство в зависимое от себя положение и специальным указом дал иреванскому Мухаммед-хану Пембекский, Газахский и Борчалинский магалы [13, с. 143]. Если говорить более точно, Ага Мухаммед-хан Каджар после оставления Грузии в связи с недостаточным обеспечением войск продовольствием не пожелал столкнуться с русскими войсками и, возвращаясь, освободил не только Иревань и Гянджу от зависимости Ираклия II, но также отобрав у грузинского царя Пембек, Газах и Борчалы, дал их в правление Иреванскому ханству. Иреванский хан, в свою очередь, потребовал от населения указанных районов повиновения [14, с. 11].

Ираклий II в своём письме от 8 января 1796 года, направленном в Россию, просил царя о помощи для возвращения ему Пембекского, Борчалинского, Газахского округов [15, с. 142]. В своём письме он сообщал, что, если в зимние месяцы русские войска не придут ему на помощь, тогда с ослаблением Иреванского ханства население указанных округов вынуждено будет искать покровительство у Ага Мухаммед-хана Каджара [16, с. 66].

В 1796 году под командованием В. Зубова русские войска напали на Азербайджан, и Ага Мухаммед-хан Каджар вынужден был отступить вглубь Ирана. Поэтому хан Иревана Мухаммед-хан не сумел сохранить под своей властью Пембек, Газах и Борчалы [13, с. 143].

Весной 1797 года, когда Ага Мухаммед-хан Каджар во второй раз совершил поход в Азербайджан, вновь вернул Иреванскому хану Пембек и Борчалы, а у Ираклия потребовал дать Гянджинскому Джавад-хану Шамшаддиль и Газах. Однако в июле того же года убийство Ага Мухаммед- хана не позволило реализации этого плана. Также иреванский Мухаммед хан был арестован и доставлен в Иреван [13, с. 143].

После убийства Ага Мухаммед-хана Каджара и вступления на русский престол Павла I присутствие российских войск в Грузии считалось бесполезным, было решено отправить их на кавказскую границу. Уже в сентябре 1797 года в Грузии не было русских войск, и Ираклий II для

борьбы со своими внутренними противниками и для предотвращения противостояния внутри страны был лишён своей опоры [16, с. 212-213].

Грузия пока что ещё не пришла в себя после вмешательства Ага Мухаммед-хана Каджара, 11 января 1798 года Ираклий II скончался в городе Телави [16, с. 215]. В 1798 году после того как Георгий XII стал грузинским царём его сводный брат Александр (Искендер) Мирза претендовал на власть и объявил себя судьёй в Газах-Борчалинском регионе. Но Георгий XII с помощью наёмных дагестанских отрядов смог получить обратно у Александра Борчалы и Газах. Затем он наказал нежелающих подчиняться ему беков и всех сельских старост этого региона, заставил принести ему клятву верности. Для обеспечения безопасности населения, находящегося под властью Георгия XII, в Борчалы и Газахе были размещены специальные гарнизоны, разделённые на мелкие части [7, с. 89].

Было бы уместным отметить, что в конце XVIII века в связи с напряжённой политической ситуацией в Грузии Георгий XII согласился вернуть Борчалинские и Шамшаддильские земли Гянджинскому ханству, но вместо этого у гянджинского хана в течение года требовал выплаты компенсации хотя бы в 100 туманов. Но Джавад-хан отметил, что это территория его предков и отказался идти на какие-либо уступки. В.У. Умудлу в своей работе, ссылаясь на П.Г. Буткова, отмечает, что Шамшаддильский уезд всегда принадлежал Гяндже [10, с. 18].

Таким образом, благодаря решительности Джавад-хана борчалинские земли вновь были включены в состав Гянджинского ханства [7, с. 90]. На посту представителя Гянджинского ханства, находящегося уже в составе Борчалинского уезда, действовал Гаджи Амирджан оглу [17, с. 61].

Так, согласно Георгиевскому трактату, подписанному в 1783 г., хотя Грузия приняла патронаж России, российская сторона использовала Грузию только для реализации своих колониальных планов на Южном Кавказе. Из вышесказанного также становится ясным, что русские войска лишь с точки зрения интересов правительства Санкт-Петербурга находятся на территории Грузии в те времена, когда Картли-Кахетинское царство нуждалось в войске, выводились оттуда. Царская Россия в политике с османскими и каджарскими государствами, действуя с осторожностью, всячески отложила планы Ираклия II относительно подчинения Гянджинского и Иреванского ханства Грузии. Не случайно, что в Георгиевском трактате нет ни единого слова относительно подчинения территорий этих ханств Грузии. Россия, также взяв в свои руки внешнеполитические отношения Грузии с соседними странами, фактически поставила Грузию в состояние зависимости.

Выводы. Что касается претензий Российско-грузинского блока на территории Борчалинского, Газахского и Шамшаддилского регионов, то во второй половине XVIII века Грузия, надеясь на помощь Российской империи, стремилась сохранить эти регионы под своим контролем, но благодаря помощи губинского Фаталихана регион Шамшаддил был включён в состав Гянджинского ханства. Благодаря решительности Ага Мухаммед-хана Каджара территории Борчалинского и Газахского регионов были подчинены Иреванскому ханству, однако после убийства шаха Гаджара в 1797 году политическая ситуация в этих регионах вновь обострилась. Лишь в конце XVIII века благодаря решительности и настойчивости Джавад-хана в Борчалинском регионе был восстановлен господствующий авторитет Гянджинского ханства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бабаев Э.Т. Из истории Гянджинского ханства. Баку : Nurlan, 2003, 234 с.
2. Məcnunov R. Tiflis şəhərinin tarixi keçmişinə dair. *Tarix və onun problemləri,* № 3, 2016, s. 75-83.
3. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. Москва : Наука. 1966, 324 с.

4. Алиева И.Х. Политическое и социально-экономическое положение азербайджанцев Тифлисской губернии (1846–1017). Баку : Тахсил, 2009, 224 с.

5. Абасов Ф.М. Гарабагское ханство. Баку : Тахсил, 2007, 280 s.

6. Mustafayev C.M. Gəncə xanlığının rus-gürcü bloku ilə mübarizəsi tarixindən. "XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələri və onların nəticələri" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın xüsusi buraxılışı. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2013. 44-47 s., s. 62-69.

7. Аббасова М. История Борчалинского махала (XIX – начало XX вв.). Баку : Сабах, 2006, 460 с.

8. Байрамова Н.Ш. Наша независимость и наша история: о Борчалинском султанстве. *Труды Института Истории НАН Азербайджана*, 2010. Том 34-35, с. 21-26.

9. Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı: Kitab Klubu MMC, 2016, 320 s.

10. Umudlu V.U. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə. Bakı : Elm, 2004, 184 s.

11. Mustafazadə T.T. Quba xanlığı. Bakı : Elm, 2005, 480 s.

12. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI–XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1977, 240 s.

13. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı : Azərbaycan, 2009, 576 s.

14. Мамедова Г.Н. О походе В. Зубова в Азербайджан в 1796 г. Баку : Элм, 2003, 48 с.

15. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Том II, выпуск II, с 1709 по 1801 год, Санкт-Петербург : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1902, 382 с.

16. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Том III. Санкт-Петербург : Типография П.Н. Скороходова, 1886, 557 с.

17. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı : Şərq-Qərb,2006, 352 s.

УДК 39: 869: 58
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.10

О ХАРАКТЕРЕ ВЛИЯНИЯ ЕВРОПЕЙСКОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКОВ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ МУЗЫКАЛЬНУЮ КУЛЬТУРУ АЗЕРБАЙДЖАНА

ПРО ХАРАКТЕР ВПЛИВУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ НА НАЦІОНАЛЬНУ МУЗИЧНУ КУЛЬТУРУ АЗЕРБАЙДЖАНУ

ON THE NATURE OF THE INFLUENCE OF EUROPEAN MUSICAL CULTURE OF THE END OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES ON THE NATIONAL MUSICAL CULTURE OF AZERBAIJAN

Асадова Гаранфиль Махир кызы,
докторант отдела этнографии и этнологии
Музея истории Азербайджана
Национальной академии наук Азербайджана

В конце XIX – начале XX века в Азербайджане наряду с развитием различных областей социальной жизни большое развитие получило музыкальное искусство. Особые заслуги в этой области имели прогрессивные музыканты, национальные интеллигенты и представители национальной буржуазии. В результате пропаганды и практической деятельности были усовершенствованы национальные инструменты, а новые, западные музыкальные инструменты вошли в азербайджанскую культуру и ещё больше обогатили её. Наряду с новыми музыкальными инструментами на наших сценах появились европейские музыкальные жанры. Оперы, симфонии, увертюры и другие произведения наших композиторов в синтезе с национальными мугамами и народными песнями составили оригинальные произведения. Именно благодаря таким произведениям новые жанры быстро принялись и полюбились народом. Данная статья посвящена хранящимся в фондах Азербайджанского Национального музея истории музыкальным инструментам, которые привнесли новшества в наше музыкальное искусство в процессы интеграции западной и национальной музыки. Изменения, внесённые западными музыкальными инструментами XIX века, отразились как на народной музыке, так и классическом искусстве мугама. Известные музыканты и композиторы современного периода, такие как М. Магомаев, У. Гаджибеков, А. Зейналлы и др., приветствовали использование западных музыкальных инструментов. В то же время они выступали против неосмысленного применения европейских музыкальных традиций и подчёркивали необходимость развития местной музыки в синтезе с ней. Влияние европейской музыки было сильным, но в то же время спрос на народные песни, народные мелодии, ашугское исполнение и мугамы в повседневной жизни превышал другие жанры. В Азербайджане в конце XIX – начале XX века в музыкальную жизнь быстро вошли инновации. К XIX столетию народные песни и мугамы распространялись на слух и доходили до сердец людей, однако с новым поколением музыкантов, обученных в музыкальных учебных заведениях высокообразованными музыкантами, они интегрировались в европейскую культуру и в итоге музыкальная культура стала более обогащённой, не теряя своего национального колорита. С начала XX века местные певцы уже начали записывать собственный голос и выпускать пластинки. Однако, поскольку в Азербайджане не было звукозаписывающих студий, им приходилось ездить в разные города России, Грузии и отдельные страны Европы. Рига, Варшава были самыми посещаемыми городами азербайджанских певцов.

Ключевые слова: европейские музыкальные инструменты, азербайджанская музыкальная жизнь, национальные музыкальные инструменты, азербайджанские композиторы, сочетание европейского и национального музыкальных стилей, музей истории Азербайджана.

Наприкінці XIX – початку XX століття в Азербайджані поряд з розвитком різних галузей суспільного життя найбільшого розвитку отримало музичне мистецтво. Справжніми геніямм цієї сфери є прогресивні музиканти, національні інтелектуали та представники національної буржуазії. Як наслідок, національні інструменти, використовувані в пропаганді і практичній діяльності, та нові

музичні інструменти потрапили в азербайджанську культуру і дедалі збагатили її. З новими музичними інструментами наша музична комедія буде представляти європейські музичні жанри. Опери, симфонії, увертюри та інші композиції наших композиторів у синтезі з національними мугамами та оповідними мюзиклами становили оригінальну музичну прозу. Саме завдяки таким творам нові жанри поширилися та полюбилися народом. Стаття присвячена фондам Азербайджанського Національного музею історії, де зберігаються музичні інструменти, що доповнюють новітнє музичне мистецтво в процесі інтеграції західної та національної музики. Зміни, внесені західними музичними інструментами XIX століття, відбилися як на народній музиці, так і класичному мистецтві мугама. Відомі музиканти та композитори сучасного періоду, такі як М. Магомаєв, У. Гаджібеков, А. Зейналлі та ін., вітали використання західних музичних інструментів. Водночас вони виступали проти неосмисленого застосування європейських музичних традицій і наголошували на необхідності розвитку місцевої музики в синтезі з нею. Вплив європейської музики був сильним, але водночас попит на народні пісні, народні мелодії, ашугське виконання і мугами в повсякденному житті перевищував інші жанри. В Азербайджані наприкінці XIX – початку XX століття в музичне життя швидко увійшли інновації. До XIX сторіччя народні пісні та мугами поширювалися на слух і доходили до сердець людей, проте з новим поколінням музикантів, навчених у музичних навчальних закладах високоосвіченими музикантами, вони інтегрувалися в європейську культуру і в підсумку музична культура стала ще більш збагаченою, не втрачаючи свого національного колориту. З початку XX століття місцеві співаки вже почали записувати власний голос і випускати платівки. Однак, оскільки в Азербайджані не було звукозаписних студій, їм доводилося їздити в різні міста Росії, Грузії та окремі країни Європи. Рига, Варшава були найбільш відвідуваними містами азербайджанських співаків.

Ключові слова: європейські музичні інструменти, азербайджанське музичне життя, національні музичні інструменти, азербайджанські композитори, збірник європейських та національних музичних стилів, музей історії Азербайджану.

At the end of the 19th – the beginning of 20th century in Azerbaijan, musical art was greatly developed alongside with the development of various areas of social life. Progressive musicians, national intellectuals and representatives of the national bourgeoisie had special merits in this field. As a result of propaganda and practical activities, national instruments were improved, and new western musical instruments were included in Azerbaijani culture and further enriched it. Along with the new musical instruments, European musical genres have appeared on our stages. Azerbaijani composers created operas, symphonies, overtures and other works in synthesis with the national mughams and folk songs. Thanks to such works, new genres quickly conquered the love of people. This article is devoted to musical instruments stored in the funds of the Azerbaijan National Museum of History, which have brought innovations to our musical art, and to the processes of integration of the Western and national music. Changes made by Western musical instruments of the 19th century reflected both folk music and the classical art of mugham. Famous musicians and composers of the modern period, such as M. Magomayev, U. Hajibeyov, A. Zeynalli, and others, welcomed the use of Western musical instruments. At the same time, they opposed the unwise use of European musical traditions and emphasized the need for the development of local music in synthesis with it. The influence of European music was strong, but at the same time, the demand for folk songs, folk melodies, ashug performances and mugams in everyday life exceeded other genres. In Azerbaijan in the late XIX – early XX century, innovations quickly entered the musical life. By the XIX century, folk songs and mughams spread to the ears and reached people's hearts, but with a new generation of musicians trained in music schools by highly educated musicians, they were integrated into European culture and as a result, music culture became even more enriched without losing its national color. Since the beginning of the twentieth century, local singers have already started to record their own voice and produce records. However, since there were no recording studios in Azerbaijan, they had to travel to different cities of Russia, Georgia and certain countries of Europe. Riga, Warsaw were the most visited cities by Azerbaijani singers.

Key words: European musical instruments, Azerbaijani musical life, national musical instruments, Azerbaijani composers, combination of European and national musical styles, Museum of the History of Azerbaijan.

Введение. Разнообразие музыкального фольклора и музыкальных инструментов отражает образ жизни людей, стиль хозяйствования, стиль мышления, культурный уровень, желания и мечты. Азербайджанский народ является обладателем старейших музыкальных традиций в мире. Гобустанские каменные надгробные плиты, принадлежащие к эпохе мезолита, являются примерами материальной культуры, доказывающей древность этих традиций. Со временем художественное

мышление стало ещё более развитым и привело к формированию новых музыкальных инструментов.

Характеристика национальных инструментов Азербайджана. Азербайджанские народные музыкальные инструменты самые разнообразные. Были широко распространены духовые инструменты – балабан, зурна, свирель, струнные инструменты с мизрабом (медиатором) – саз, тар, канон, ударные инструменты – барабан, бубен, гоша нагара (двойной барабан). В фольклоре также были широко распространены названия этих музыкальных инструментов, о чём можно судить по этим стихам (баяты):

Зима, весна, что поделать!
В руках саз мой, что поделать!
Обольстителен стан твой,
Ума мало, что поделать! [1, с. 59].
Любовь моя, нагара,
Звучит моя нагара.
Сама, как сливки, ты бела
Что ж чёрны твои глаза? [1, с. 51].

Начиная со средних веков, уже существовали и использовались такие инструменты, как гопуз (вид саза), лютня, танбур, сетар, чахартар, шештар, барбат, арфа, пандур, цимбалы, нузха, мугни (струнный), нафир, шейпур, флейта, арганун, мусигар, карранай (духовой), тамбурин, нагара, кус, бубен, дунбек, халхал, синдж, зенг, касе (ударный), и другие музыкальные инструменты [2, с. 793].

Сегодня никого не удивит наличие в музыкальном ансамбле таких инструментов, как аккордеон, фортепиано, кларнет, скрипка, контрабас, виолончель. Однако в конце XIX – начале XX веков это было новшеством. Европейские музыкальные инструменты быстро вошли в исполнительское искусство и развили его. Следует отметить, что, если бы исполнялись лишь произведения западной музыки, то эти инструменты не смогли бы проникнуть в душу людей, заполнить их досуг и творчество.

Исполнение на этих инструментах национальной музыки расширяло возможности указанных инструментов, придавало очарование их звучанию. Например, «Вагзалс», исполняемый на кларнете, сегодня украшает все свадьбы, а также является одним из самых значимых музыкальных инструментов, необходимых для исполнения народных песен.

Влияние западных музыкальных инструментов XIX века на развитие музыкальных жанров в Азербайджане. В начале XX века, когда сформировалась особая социальная, политическая и культурная среда, Узеир Гаджибеков, основатель современной азербайджанской профессиональной музыкальной культуры, представляя интерактивное взаимодействие восточной и западной культур, соединил индивидуальное творчество композитора с устной, традиционной, местной музыкой. Узеир Гаджибеков, глубоко осознавая актуальность этого вопроса, опубликовал серию статей в ряде газет и журналов: «Восточная музыка и западные музыкальные инструменты» (журнал «Просвещение и культура», № 4, 1926), «Перевод в музыке» (в 5-6-м издании того же журнала), «Представления западных учёных о восточной музыке», «Прогресс музыки в Азербайджане» (в 8-м номере).

У. Гаджибеков в статье «Восточная музыка и западные инструменты» так аргументирует необходимость исполнения национальной музыки на западных инструментах: «Есть ли необходимость в формировании тенденции играть восточную музыку на западных инструментах? Да, есть. Ведь особенность восточного музыкального инструмента состоит в том, что здесь есть богатство и оттенки тембра, вместе с тем они примитивны, у них несовершенная структура, всё это делает необходимым применение западных музыкальных инструментов разного типа и более совершенной конструкции» [36]. Затем автор даёт комментарии о том, как звучат различные восточные музыкальные интонации при исполнении на европейских инструментах. Автор приходит к решительному выводу: «никто не сможет отрицать тот факт, что тембр звучания западного музы-

кального инструмента подходит к национальной музыке» [36]. Следует отметить, что с XIX века мугамат, ашугская музыка и другие жанры народной музыки исполнялись не только на торжествах, свадьбах, народных фестивалях, но и на городских сценах, студенческих концертах и театральных постановках. Постепенно эти музыкальные программы расширились и стали известны как «восточные концерты». На этих концертах азербайджанская музыка исполнялась на европейских инструментах [2, с. 754]. Следует отметить, что на гастролях выступили российские исполнители Сергей Рахманинов, Сергей Прокофьев, певицы Антонина Нежданова и Леонид Собинов. В целом эти концерты, где звучала русская, европейская камерная и азербайджанская музыка, сыграли важную роль в музыкальной жизни Азербайджана [2, с. 794].

В статье «Представления западных учёных о восточной музыке» композитор указывает на то, что европейские музыкальные инструменты, которые сегодня более совершенны, чем восточные, первоначально произошли с Востока. Он приводит интересные факты о результатах исследований Кивезеттера и Амброзо. «В результате этих исследований авторы доказали, что происхождение многих западных инструментов напрямую связано с Востоком. Например, на самом деле бандор, который рассматривается как инструмент Асори, является арабским словом, просто «b» и «t» поменялись местами. Это слово позже перешло в греческий язык. То, что русские сегодня называют лютней, итальянцы – «Люто», немцы – «лаот», а испанцы – «Лауд», фактически пришло из арабского языка. Арабы называют этот инструмент «Эль-Уд» или «Уд». Или же знаменитая сегодня «скрипка» (виола) произошла от от арабского «Fuzula» («z» – по арабскому произношению), «Fidola» или «Vidola», затем «Viola» и, наконец, «Vialon». Все ударные инструменты, используемые в Европе сегодня, взяты у арабов». [32]. Автор фактически рассматривает восточные корни западной музыки посредством исследований европейских авторов, отражающих эти идеи в научной литературе. В этой статье Гаджибеков смог в совершенной форме определить баланс между музыкой Востока и Запада. В то время он подчёркивал, что развивающаяся восточная музыка стимулировала западную музыку и показывал обратный процесс развития европейской музыки на мировую музыкальную культуру.

В статье «Перевод в музыке» композитор коснулся важного нюанса. Он предположил, что наряду с переводом художественной литературы и поэзии также будет возможен и перевод музыки. По мнению великого композитора, необходимо переводить не только текст, но и музыку, чтобы музыка Европы подошла восточному вкусу. «Большая часть незападной музыки, построенной на основе западной, – это восточная музыка. Если мы переведём музыкальное произведение, написанное на основе западной музыки, в форме этой музыки, на свой лад, то этим, на мой взгляд, и будет достигнута истинная цель перевода [7, с. 325]. Впервые он использовал эту теорию для применения модифицированного материала знаменитой сонаты Моцарта № 15 до-мажор в своей первой фантазии «Чахаргях» [28, с. 157].

Как видно, музыка начала приобретать новые цвета и оттенки как на уровне профессионалов, так и в социуме. В 1900 году А.Н. Ермолаева открыла свою первую музыкальную школу в Баку. Она привлекла сюда известных учителей музыки. Музыкальная школа имела отдел фортепиано, инструментальный, хор и вокальные классы [2, с. 794].

С созданием Советского Союза внедрение в музыкальную культуру западных музыкальных инструментов стало ещё более интенсивным и стало принимать более радикальную форму. В то время, когда интеллектуалы в сообществе искали способы улучшить национальные инструменты, одновременно пропагандируя западную музыку, были, конечно,

люди, которые делали противоположные действия. У них пропаганда европейской музыки и инструментов сопровождалась критикой традиционной музыки и музыкальных инструментов. Эта критика иногда достигла уровня оскорблений. В 1928 году в газетах «Бакинский рабочий» и «Коммунист» опера и музыкальные произведения Узеира Гаджибекова, написанные в национальном духе, подверглись критике, плакатным стилем делались призывы типа «Последователи «Аршин-мал алан» «Асли и Керем» уже должны стать музейным достоянием» [7, с. 420].

О музыкальных экспонатах Национального исторического музея Азербайджана. Можно сказать, что почти каждый европейский музыкальный инструмент, вошедший со второй половины XIX века в азербайджанскую культуру, хранится в различных фондах Национального исторического музея Азербайджана. Например, в зале экспозиции выставлены два фортепиано. Один из них – клавикорд-физгармония, который считается предком фортепиано. Инструмент, изготовленный из грецкого ореха, с выгравированными узорами, по бокам имеет место для ручек и подсвечников. Клавикорд, изготовленный фирмой Maunborg в Германии в 1898 году, принадлежал правителю Шамахи Азаду Годжаманбекову, который затем подарил его племяннице Солтанбике Искандарли. Инструмент находится в хорошем состоянии, хотя не работает [15]. Ещё одно пианино является продуктом фабрики Blüthner. Эта фирма рассматривалась как истинная модель качества в Европе. Рахманинов сказал: «Когда я еду в Америку, то эти две вещи должны быть со мной: моя жена и драгоценный Блютнер». Не только Рахманинов высоко ценил инструменты этой фирмы [38]. В 60-х годах XIX века Блютнер обеспечивал инструментами дворы немецкого императора, турецкого султана, русского царя и Королевский дворец Саксонии [37].

Семейная фотография Гаджи Зейналабдина Тагиева была размещена на фоне музыкальных инструментов, представленных в зале. Тем самым ясно, что значение, придаваемое великим меценатом музыке, было на самом высоком уровне. Именно на этой фотографии 1910 года сыновья Гаджи изображены при исполнении музыки на отдельных музыкальных инструментах. На виолончели играл Мамедкязым, Мамедтаги играл на скрипке, за роялем сидела Сурея. Рядом с ними стоят Гаджи Зейналабдин и его жена Сона Ханум [6, с. 180]. Конечно, эта фотография рассказывает о любви и симпатии семьи Тагиевых к западной музыке. Однако следует отметить, что выдающийся филантроп любил национальные мугамы не меньше европейской музыки. Даже во время своей поездки в Париж он вёз с собой не только коллег-бизнесменов, но и трио исполнителей мугама [33].

В выставочном зале наряду с пианино есть также клавесин. Образец этого музыкального инструмента, который играет определённую роль в классических произведениях, представлен как двухмануальный. Его деревянная основа выкрашена голубым цветом, он в рабочем состоянии. Этот инструмент, рассматриваемый как предок фортепиано, был забыт в Европе в XIX веке, поскольку производство фортепиано и роялей, имевших более широкие возможности, расширялось [30]. В XVII веке клавесин, украшавший дворцы Франции, впоследствии использовался в ограниченных рамках, главным образом при исполнении ритуальной музыки в церквях.

В музее есть отдел «памятных предметов и подарков». Здесь хранится в виолончель, принадлежавшая композитору, автору камерно-вокальных и инструментальных произведений Асефу Зейналлы, который умер в молодом возрасте (1909-1932). Асеф Зейналлы запомнился созданием жанра романса в музыкальной науке Азербайджана. Его произведения «Моя страна», «Севиль», «Сейран» и другие способствовали формированию жанра национального романса. Он в романсах совершил синтез традиционного стиля

песенности с речитативно-декламационным стилем, что расширило сферу применения системы национальной ладо-интонационной системы. А. Зейналлы также является автором первых национальных камерных инструментальных произведений (Детская сюита для фортепиано, Два фуги, Чахаргях, Мугамсаяги для скрипки и фортепиано), фрагментов для симфонического оркестра [2, с. 795].

Виолончель, принадлежащая композитору, была перенесена в музей из Фонда рукописей НАНА (Институт рукописей имени М. Физули) в 1955 году. Инструмент, который не был полностью в рабочем состоянии, был восстановлен в 1993 году усилиями М. Бакиханова, преподавателя музыкального училища им. А. Зейналли (Музыкальный колледж при нынешней БМА) [29].

История создания виолончели показывает, что она совпадает с созданием скрипки (конец XV века). Сначала этот инструмент использовался как бас в ансамблях, в основном для сопровождения сольных выступлений. В середине XVIII века улучшение технических параметров и возможностей создало условия для расширения диапазона применения виолончели как музыкального инструмента [33, с. 35]. У. Гаджибеков отмечал, что «волшебное звучание виолончели можно успешно использовать при исполнении восточного мугама типа «Шуштер», «Баяты-Шираз» и «Хумаюн» [36].

В этнографическом фонде у нас есть два образца гармони, популярных в быту национальных музыкальных инструментов. Один из них выполнен из чёрной кожи и дерева. Он имеет 16 клавишей, 4 аккорда, 2 звонка. Одна из них принадлежала революционеру-нефтянику из Балаханы (пригород Баку) Ибрагиму Мамедову. На этом инструменте он играл и пел революционные песни [8]. Другая гармонь сделана из дерева. Клавиши исполнены из фарфора. Наверху, на металлической эмблеме, старым русским алфавитом написано: «Фабрика наследника почётного гражданина Акима Тимофеева-Воронцова въ Туле» [9]. Таким образом, изготовление гармоней из дерева в Туле началось ещё в XIX веке. Мастера наряду с изготовлением также и совершенствовали его [31].

Пять предметов, которые в настоящее время хранятся в Этнографическом фонде, изготовлены в Риге и имеют товарный знак «Граммофон» [10; 11; 13; 14; 23]. Хотя эта компания впервые начала работать в Великобритании, позднее, для удовлетворения растущего спроса, она стала расширять производство своей продукции. Открытое акционерное общество «Граммофон» впервые открыло в 1902 году российский граммофонный завод. Штаб-квартиры этого общества были размещены в Варшаве, Риге, Петербурге, Москве, Киеве и Тбилиси. Наконец, в 1906 году отделение Общества «Граммофон» в Риге пригласило к себе знаменитых кавказских певцов для записи их голосов на диск [27, с. 29].

Другим известным и самым популярным товарным знаком был Sports Record [12, с. 18]. В 1912 году немецкая компания «Спорт-Рекорд» пригласила в Варшаву Джаббар Гарягди оглу, Кечачи оглу Мухаммади, Машади Мамеда Фарзалиева, Давуда Сафиярова, Гурбана Примова и Сашу Оганезашвили. «Спорт-рекорд» публикует каталог этих музыкантов, которые были приглашены для записи на грампластинках, и в тысячах экземпляров распространят их по всей России и даже в восточных странах. В каталоге указаны фото, имена, фамилии, место рождения, репертуар и номер пластинки. Первой в каталоге-буклете, выпущенном компанией, была размещена фотография Джаббара Карягды и подписана следующим образом: «Г-н Джаббар Гарягди оглу (знаменитый тенор-Шуша)» [27, с. 29]. На этой пластинке, выпущенной указанной компанией и хранящейся в фонде музея, были записаны классические мугамы и песни Давуда Сафиярова «Наби» и «Карабаг шикестеси» [12]. Другие пластинки записаны студиями звукозаписи «Monarx» [22], «Extrafon» [19] и «Barenreiter musicaphon» [21].

Неповторимый голос и выступление Джаббара Гарягдиоглу, Машади Мохаммада Фарзалиева, Давуда Сафиярова, Ислама Абдуллаева, Гурбана Примова и других, которые являются корифеями азербайджанского искусства мугама, дошли до нас сегодня через возможности граммофона [25, с. 99]. Хотя пластинки и были выпущены за границей, песни оставались национальными. В исполнении знаменитых певцов звучат следующие мелодии и песни: «Яйлыг» Гарягды [10; 17], «Баяти чобан» М. Фарзалиева, «Карабах Шикястасы» [10; 23], «Машад Ибад» Аскера Гурбанова, «Баяти чобан», «Восхваление жениха» [19], мугам «Сегях» Лятифа Алиева, персидские песни [22] и военные марши [13]. Благодаря им песни, записанные в начале XX века, до сих пор доставляют людям удовольствие. Но здесь есть исключения, которые являются результатом некоторых собственных прихотей известных певцов.

К примеру, Ханенде (профессиональный исполнитель) Сейид Мирбабаев был одним из певцов, которые записали свои пластинки в Варшаве. Однако на земле, которая была ему подарена на одном из празднеств, забил нефтяной фонтан, в итоге он отказался от исполнительской деятельности, разбил пластинки одну за другой и даже выкупал проданные пластинки за высокую цену, чтобы их уничтожить, считая, что профессия певца принесёт ему, нынешнему миллионеру, вред, отвернувшись окончательно от своего прошлого [26, с. 119]. Кроме того, несмотря на то, что Абдулбаги Зюлалов (Бюльбюлджан), Муса Шушинский, тарист Мешади Зейнал и известный гармонист Абуталиб Карбалай Мухтароглу и Ашуг Наджафкулу неоднократно приглашались в Тбилиси «Спорт-Рекордом», они не хотели записывать свои граммофонные пластинки. Они боялись утраты большого интереса к ним почитателей или даже потерю их [27, с. 32].

Наряду с пластинками в Этнографическом фонде хранятся три граммофона, два из которых находятся в хорошем состоянии [16, с. 24], а один из них относительно деформирован [20]. Как известно, граммофонный аппарат впервые был изобретён в 1887 году известным немецким инженером Эмилем Берлинером (1851-1929) [27, с. 28]. Граммофон, который в настоящее время находится в экспозиционном зале музея, был подарен в Варшаве Гурбану Примову в 1912 году [16]. В этот период музыканты и певцы, умело представляя искусство мугама, народную музыку, получали приглашения в зарубежные страны. На фотографии, выставленной в зале с граммофоном, портреты и групповые изображения азербайджанских музыкантов в Варшаве [25, с. 99].

Потребность в народной музыке и мугаме опережала другие жанры. Поэтому грамотные музыканты, представители интеллигенции всегда помнили об этом. У. Гаджибеков отмечал в музыкальной статье «Народность в музыке»: «не спешите писать большие произведения, пока глубоко не выучите народную музыку» [28, с. 156]. Действительно, произведения этого великого композитора «Лейли и Меджнун», «Кероглу» или опера Магомаева «Шах Исмаил» развили свои темы на основе любимых народом музыкальных тем и героев. Параллельно отметим, что тот факт, что ряд фольклорных песен, мугам, тесниф и ашугские мелодии включены в музыку, также доказывает, что композиторы составляют единство с народом и глубоко знают нашу музыкальную историю.

Выводы. Таким образом, в конце XIX – начале XX века европейские музыкальные инструменты стали частью национальных ансамблей и оркестров, создавая условия для дальнейшего развития исполнительского искусства. Именно в этот период строительство оперного театра в Баку, а также появление в Азербайджане известных исполнителей этого жанра, воспитание грамотных национальных музыкантов и композиторов привело к обновлению и развитию музыкального мышления. С введением граммофона, патефонов и пластинок качественная музыка стала доступна для всех.

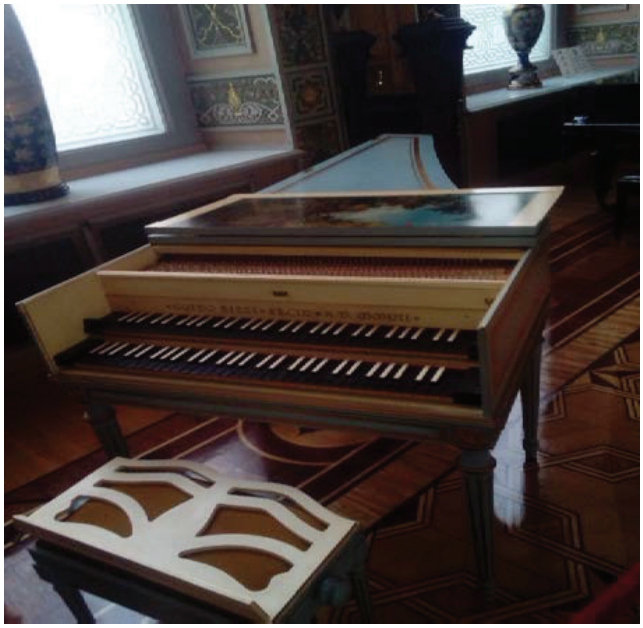
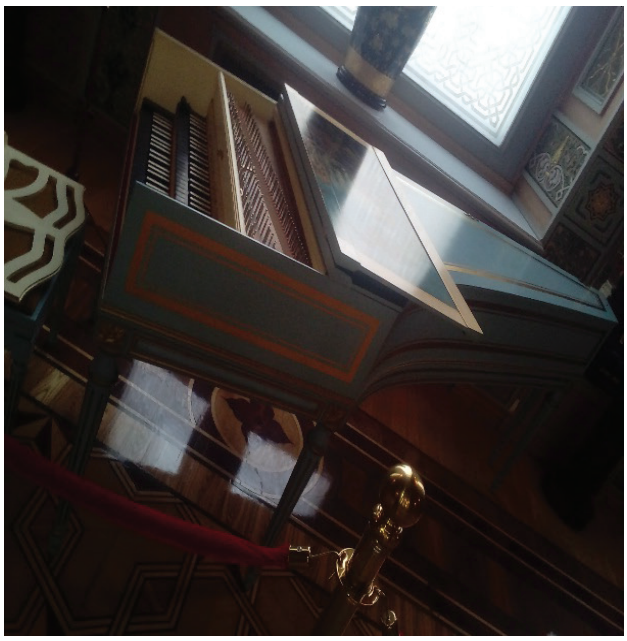

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Азербайджанские байаты. Баку. 2004.
2. Национальная энциклопедия Азербайджана. Баку. 2007.
3. Антология азербайджанской публицистики. / Сост. Мамедов К. Баку. 2007.

4. История Азербайджана. В семи томах. Том VI, Баку. 2007.
5. Эфендиев Р. Образцы национальной культуры Азербайджана. Баку. 1960.
6. Гаджи Зейналабдин Тагиев (книга-альбом) / ред. Н. Валиханлы Баку. 2010.
7. Гасанова З. Азербайджанская музыкальная наука (XIII–XX вв.). Баку. 2006.
8. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 6305.
9. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 4375.
10. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 5183.
11. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 5184.
12. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 5186.
13. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 5187.
14. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 5188.
15. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 5284.
16. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 5367.
17. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 5778.
18. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 6257.
19. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 6258.
20. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 6393.
21. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 7973.
22. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 8185.
23. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 8237.
24. Национальный музей истории Азербайджана, EF İnv № 9689.
25. Национальный музей истории Азербайджана. Путеводитель. / Ред. Велиханлы Н. Баку. 2010.
26. Сулейманов М. Услышанное, увиденное, прочитанное. Баку. 1989.
27. Шушинский Ф. Азербайджанские народные музыкальные исполнители. Баку. 1985.
28. Энциклопедия Узеира Гаджибекова. Баку. 2007.
29. История зарождения Вооружённых Сил Азербайджана. URL: http://azhistorymuseum.az/.
30. Мир клавесина – дань блестящему инструменту. URL: http://cembalo.narod.ru/history.html.
31. Тульская гармонь. URL: http://garmoshka-tula.ru/.
32. Представления западных учёных о восточной музыке. URL: http://uzeyir.musigi-dunya.az/az/article28.html.
33. Дом-музей Гаджи Зейналабдина Тагиева. URL: http://www.azhistorymuseum.az/.
34. Музыкальные инструменты – история создания и описания. URL: http://www.muzyr.ru/violonchel_1.php.
35. История возникновения и развития инструмента. URL: http://www.musicexplore.ru/muexs-185-1.html.
36. Гаджибеков У. Восточная музыка и западные музыкальные инструменты. URL: http://uzeyir.musigi-dunya.az/az/article42.html.
37. Рояли и пианино. URL: https://hall.zonazvuka.ru/brand/bluthner.
38. Блютнер. URL: https://www.pianoteq.com/bluethner.

УДК 93
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.11

К ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ОТРАСЛЕВЫХ ЭНЦИКЛОПЕДИЙ И ИХ ХАРАКТЕРИСТИКА

ДО ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ГАЛУЗЕВИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА

ON THE HISTORY OF APPEARANCE OF ENCYCLOPEDIES AND THEIR CHARACTERISTICS

Бехдуд Элмеддин Махмуд оглу,
диссертант кафедры библиотековедения и издательского дела
Бакинского государственного университета

В ходе проведённых исследований становится ясно, что развитие научной сферы в нашей стране привело к созданию и развитию энциклопедий различных областей знаний и энциклопедических словарей. В создании отраслевых энциклопедий и энциклопедических словарей, изданных в различных научных сферах, активно участвовала известная интеллигенция, учёные, журналисты, специалисты и издатели того периода. В результате проведённых исследований были получены важные достижения в области количества, содержания, создания и сборки энциклопедий по отраслям знаний. Вместе с тем различными издательствами были допущены ошибки в подготовке и составлении энциклопедий. Не было системности в работе, они не следовали общему образцу. Поэтому мы считаем, что при составлении энциклопедий по отраслям знаний есть большая потребность в разработке теоретических проблем и принципов. Расширение сфер человеческой деятельности, постепенное обогащение социальной жизни научными новшествами, то есть применение в производстве новой техники и технологий, увеличивает спрос в обществе на научную информацию. Одним из факторов, оказывающих негативное влияние на развитие энциклопедических изданий, в том числе на отраслевые энциклопедии и энциклопедические словари, явилось отставание в сфере распространения книг. На издание и распространение книг оказывали негативное влияние недостатки в книжной торговле: приватизация по профилю книжных торговых предприятий, тяжёлое политическое и социальное положение населения, кадровая нехватка специализированных книговедов или их работа не по профилю. Специалисты также указывают на серьёзные проблемы в книжной торговле. Редакции газет не интересуются и не покупают энциклопедические издания. После того как азербайджанский народ обрёл независимость, возрос спрос на энциклопедии всех сфер, энциклопедические словари, на массовые и обычные справочные книги, на учебные, научные, информационные издания производственного типа, двуязычные и толковые словари. Большое значение в 1980-х годах сыграло усовершенствование подготовки справочно-информационных изданий и выпуск их в печать, а также повышение их эффективности и качества. В этот период справочно-информационные издания превратились в важное средство управления сельским хозяйством и организации общественной деятельности.

Ключевые слова: история Азербайджана, отраслевые энциклопедии и энциклопедические словари, издательское дело.

Під час проведених досліджень стає зрозуміло, що розвиток наукової сфери в нашій країні привів до створення і розвитку енциклопедій різних галузей знань і енциклопедичних словників. У створенні галузевих енциклопедій і енциклопедичних словників, виданих у різних наукових сферах, активно брала участь видатна інтелігенція, вчені, журналісти, фахівці та видавці того періоду. У результаті проведених досліджень були отримані важливі досягнення в сфері кількості, змісту, створення і складання енциклопедій за галузями знань. Разом з тим різними видавництвами були допущені помилки в підготовці та складанні енциклопедій. Не було системності в роботі, вони не слідували загальним зразкам. Тому ми вважаємо, що під час складання енциклопедій за галузями знань є велика потреба в розробці теоретичних проблем і принципів. Розширення сфер людської діяльності, поступове збагачення соціального життя науковими нововведеннями, тобто застосування у виробництві нової техніки та технологій, збільшує попит на наукову інформацію у суспільстві. Одним з факторів, що чинять негативний вплив на розвиток енциклопедичних видань, у тому числі на галузеві енциклопедії

і енциклопедичні словники, стало відставання в сфері розповсюдження книг. На видання та розповсюдження книг чинили негативний вплив недоліки в книжковій торгівлі: приватизація за профілем книжкових торгових підприємств, важке політичне і соціальне становище населення, кадрова нестача спеціалізованих книгознавців або їх робота не за профілем. Фахівці так само вказують на серйозні проблеми в книжковій торгівлі. Редакції газет не цікавляться і не купують енциклопедичні видання. Відтоді як азербайджанський народ здобув незалежність, зріс попит на енциклопедії всіх сфер, енциклопедичні словники, на масові і звичайні довідкові книги, на навчальні, наукові, інформаційні видання виробничого типу, двомовні і тлумачні словники. Чималу роль у 1980-х роках зіграло вдосконалення підготовки довідково-інформаційних видань і випуск їх до друку, а також підвищення їхньої ефективності та якості. У цей період довідково-інформаційні видання перетворилися на важливий засіб управління сільським господарством і організацією громадської діяльності.

Ключові слова: історія Азербайджану, галузеві енциклопедії і енциклопедичні словники, видавнича справа.

In the course of the research it becomes clear that the development of the scientific field in our country led to the creation and development of encyclopedias of various fields of knowledge and encyclopedic dictionaries. Prominent intellectuals, scientists, journalists, specialists and publishers of that period actively participated in the creation of industry encyclopedias and encyclopedic dictionaries published in various scientific fields. As a result of the conducted research, important achievements in the field of quantity, content, creation and compilation of encyclopedias by branches of knowledge were obtained. At the same time, various publishing houses made mistakes in preparing and compiling encyclopedias. There was no consistency in the work, they did not follow the general pattern. Therefore, we believe that in the compilation of encyclopedias by branches of knowledge there is a great need for the development of theoretical problems and principles. The expansion of the spheres of human activity, the gradual enrichment of social life with scientific innovations, that is, the use in the production of new equipment and technologies increases the demand in society for scientific information. One of the factors that have a negative impact on the development of encyclopedic publications, including industry encyclopedias and encyclopedic dictionaries has been the lag in the distribution of books. The publication and distribution of books were adversely affected by shortcomings in the book trade: privatization by profile of book trading enterprises, the difficult political and social situation of the population, personnel shortage of specialized bibliologists or their work not by profile. Experts also point to serious problems in the book trade. The editors of newspapers are not interested and do not buy encyclopedic publications. After the Azerbaijani people gained independence, the demand for encyclopedias of all spheres, encyclopedic dictionaries, mass and ordinary reference books, educational, scientific, informational publications of production type, bilingual and explanatory dictionaries increased. In the 1980s, great importance was gained by the improvement of the preparation of reference and informational publications and their publication, as well as the increase of their efficiency and quality. During this period, reference and information publications have become an important tool for managing agriculture and organizing social activities.

Key words: history of Azerbaijan, sectoral encyclopedias and encyclopedic dictionaries, publishing.

Введение. Начиная с начала XX века развитие в Азербайджане промышленности и сельского хозяйства привело к развитию также и культурной и научной жизни страны. Возникновение различных новых отраслей промышленности, индустриализация многих отраслей сельского хозяйства способствовало созданию на новых основах отраслевых наук и производственных работ, а это, в свою очередь, становилось причиной формирования новых направлений исследований в обществе.

После завершения десятитомного издания Азербайджанской Советской Энциклопедии (1976-1987) началась работа по подготовке и изданию отраслевых и тематических энциклопедий. Таким образом, в 1987-1988 годах началась работа над однотомниками «Азербайджанская Республика», «Массовая медицинская энциклопедия», «Энциклопедия литературы и искусства», «Политехнический словарь», «Техника информатики и вычисления», «Энциклопедия юного физика» и другими книгами. В последующие годы материальные проблемы оказали отрицательное воздействие на создание и издание этих важных и значимых справочно-информационных книг, а работа над некоторыми из них полностью прекратилась [1, с. 208].

В 80-90-х годах XX века усиление процесса интеграции и дифференциации в науке, технике и промышленных отраслях сделало необходимым издание отраслевых и тематических энциклопедий, а также энциклопедических словарей для удовлетворения информационного спроса потребителей. Однако нельзя не принимать во внимание и трудности для удовлетворения такой важной потребности читателей. Результаты изучения читательских опросов выявили, что «есть потребность в издании различных типов и видов литературы. Таким образом, 47,8 процента читателей предпочитали научно-технические журналы, 43 процента – справочно-информационную литературу, 31,92 процента – научную литературу, 29,30 процента – общетехническую литературу, 26 процентов – производственно-техническую литературу, 24,61 процента – учебно-методическую литературу» [2, с. 158-159].

Не случайно «управление и информация» в рассматриваемом нами периоде обрели особую актуальность и начали активно изучаться в кибернетике, семиотике, информатике и других отраслях [3, с. 103].

В 1980-х годах значительно возросла роль и значимость научно-технической информации, в том числе справочно-информационных изданий. Этого требовал и социально-экономический подъём, наблюдавшийся в сельском хозяйстве страны. В этих условиях возрастала забота государства о развитии книжного дела в республике. В ряде указов и решений, принятых Центральным Комитетом Азербайджанской КП и руководством республики, уделялось особое внимание развитию книжного издательства, а также справочно-информационных изданий.

В Указе «О состоянии переводческого дела в республике и мерах по его улучшению», принятом Центральным Комитетом Азербайджанской КП, говорилось: «Государственный Издательский Комитет Азербайджанской ССР, Министерство Высшего и средне-специального образования, Министерство Просвещения, Академия наук должны подготовить перспективный план для XI-XII пятилеток относительно издания двуязычных и многоязычных словарей по конкретным отраслям науки и искусства, пособия и справочно-информационные книжки, политические и технические словари, минимальные словари, профессиональные словари, книжки-разговорники, учебные книги для полноценного освоения языка и другой справочно-информационной литературы» [4].

Так как книги, в том числе и справочно-информационные издания, являются одним из способов социальной и научной коммуникации, возрастает научная и информационная ценность проблемы. Это в свою очередь делает справочно-информационные издания неотделимой и специфической частью издательской деятельности. Значит управление процессом распространения информации и её использование связано со спецификой справочно-информационной печати. Другими словами, это является своеобразной чертой справочно-информационных изданий. Эта специфическая черта делает необходимым развитие и использование всех справочно-информационных изданий, включённых в эту систему [3, с. 103].

Не удивительно, что ещё в мае 1991 года Комитет Прессы Азербайджанской Республики принял Указ «Об улучшении изданий научно-технической справочной литературы». Важность указа очевидна и радует тот факт, что этой проблеме уделялось достаточное внимание. Требовалось, чтобы тираж данного типа литературы был высоким, так как его издание было сложным процессом. Иначе эта книга не могла оплатить расходы на её издание. Однако ни учреждения научных исследований, ни министерство народного образования, ни другие министерства об этом не думали. Никто не хотел тратить ни денег, ни средств на издание этих книг [4, с. 226].

Мнение специалистов книговедения и издательского дела таково, что издание справочной литературы не одинаково

с изданием художественной литературы. Необходимо внести серьёзные исправления в рабочий процесс. Но чаще всего это неправильно воспринимается. Самой перспективной сферой в книжной печати станут именно словари и справочные книги. Социологические исследования показывают, что спрос на такие книги все больше растёт [4, с. 226].

Азербайджан для национального и культурного самоутверждения перед цивилизованным миром должен был осуществить издание многотомных народных энциклопедий, а также отраслевых энциклопедий и энциклопедических словарей.

Однако в начале 1990 годов в издании книг, а также печати справочно-информационной литературы возник целый ряд объективных и субъективных сложностей. Отставание полиграфической промышленности, переход Главной редакции Азербайджанской Энциклопедии, которая занималась печатью энциклопедических изданий, с 1989 года на хозрасчёт, в целом, политические, экономические, идеологические, моральные декадансы и кризисное положение очень серьёзно повлияли на развитие и издание книг. Кризисная ситуация, произошедшая в издании книг, оказала своё негативное влияние и на отраслевую и типологическую литературу.

Целый ряд крупномасштабных отраслевых энциклопедий, энциклопедические словари в 1990 годах были выпущены в целях удовлетворения спроса читателей в определённой степени.

Выпущенный в 1991 году Главной Редакцией Азербайджанской Энциклопедии «Энциклопедический словарь права» является первым образцом в этой сфере в нашей стране. Именно правовое государство обеспечивает наилучшим образом права и свободу граждан. С этой точки зрения каждый шаг на пути правового просвещения имеет особое значение. В целом в книге более 1000 статей. Из введения книги мы узнаем, что данная отраслевая энциклопедия была отдана на подготовку в 1989 году и подписана к печати 25 октября 1991 года. Обсуждаемую нами книгу подготовили 11 работников редакции и группа научных консультантов, состоящая из 14 человек. В книге, напечатанной тиражом в 25 тысяч экземпляров, имеются статьи 43 авторов (А. Дж. Аббасгулиев, Т.Я. Гараев, М.Н. Алескеров, А.И. Аскеров, И.А. Алиев, Р.А. Гулялиев, М.Ф. Меликова, Ф.Ю. Самандаров, А.Н. Чуварлински и другие).

Автором книги «Энциклопедический словарь Азербайджанских писателей», напечатанной в 1995 г. ИПО «Азербайджанская энциклопедия» совместно с издательством «Онер», является Теймур Ахмедов. В книге из 637 стр. даются библиографии произведений, биографии и литературно-общественная деятельность наших соотечественников, живущих как в Азербайджане, так и за пределами нашей страны. Издание начинается с «Указа жизни писателя» члена-корреспондента АМЕА Азиза Мирахмедова и статьёй вводного типа «Вместо предисловия» автора. В предисловии автор описывает органы, которые способствовали развитию деятельности творческих людей в нашей стране в начале XX в., и историю создания Совета Азербайджанских писателей, отмечает мысли о жертвах репрессии и живущих в Южном Азербайджане азербайджанских писателях, преимуществах книги. Комментатором данной энциклопедии является Мамед Джафар, а редактором кандидат филологических наук Исмаил Велиев. В конце книги тиражом в 4500 экземпляров даётся также глава с литературными псевдонимами, именами, фамилиями и адресами живущих и творящих на тот период поэтов и писателей. Независимо от уровня творчества в данном издании среди 887 писателей в целом почему-то не встречается статья о нашем видном поэте Аббасе Саххате.

Чтобы создать впечатление о важности, значении и содержании справочника Ахмед Джабира Ахмедова Исмаил оглу «Секрет вкусных блюд» (1995) достаточно и информации, и взглядов

в «Предисловии». Здесь мы читаем: «книга кандидата технологических наук, доцента Ахмед Джабира Исмаилоглу «Секреты вкусных блюд» может послужить настольной книгой как для молодых жён, так и домохозяек. Помимо сведений о распространённых и известных азербайджанских блюдах, сладостях и т.д., а также способах приготовления национальных блюд, здесь также очень ясно показаны особенности современной кулинарии. Здесь даются широкие сведения и конкретные рецепты 26 холодных закусок, 56 типов первых блюд, больше 100 типов вторых блюд, 24 видов кутабов, 19 видов долмы, 20 видов рыбных блюд, также сладостей, шербетов, консервированных продуктов и т.д. и подготовка более 520 продуктов».

Издание «Секреты вкусных блюд» начинается с «Предисловия». Постановка, аппарат книги не вызывают противоречий. У книги есть аннотация, комментаторы (директор кулинарного комбината Дж.М. Халифзаде, главный учитель института технологии Азербайджана Н.М. Гусейнов), редактор и автор «Предисловия» (Сабир Алиев).

Одной из изданных отраслевых тематических энциклопедий является «Энциклопедия Узеира Гаджибекова», напечатанная в 1996 году. Изданная в издательстве «Азербайджан» эта энциклопедия личности по принципу оформления отвечала всем поставленным критериям.

В «Энциклопедию Узеира Гаджибекова» было включено более 550 статей о жизни гениального композитора, о творчестве, окружении, коллегах, родственниках, студентах, последователях, исследователях, о главных исполнителях его композиций. Эти статьи, являющиеся деятельностью более 50 авторов, притягивают своим научным содержанием, краткостью и простотой языка. Также эта энциклопедия была издана и на русском языке, но по сравнению с оригиналом на азербайджанском языке в меньшем объёме и мелким шрифтом.

В последние годы расширилось и увеличилось число справочно-информационных изданий о женщинах. Ещё в 1996 г. ИПО «Азербайджанская энциклопедия» повторно напечатала «Справочник матери» Ласло Магды и Петрна Пиклер Эмми. В напечатанном справочно-информационном издании серии «Энциклопедия молодой семьи» даны важные и краткие сведения об особенностях младенческого периода ребёнка, его развитии и правилах ухода за новорождёнными (питание, режим, воспитание и другое). Изданная ИПО в 1997 году азербайджанская энциклопедия «Энциклопедия здоровья» автора Шаига Гадимова состоит из 472 страниц и 135 красочных рисунков. В энциклопедии понятно и просто говорится о превосходстве своевременного использования народной медицины над химическими лекарствами на основе её приобретённого опыта. Главный редактор издания – Исмаил Велиев, а научный редактор – доктор медицинских наук профессор Д. Дж. Гусейнов. Книга состоит из предисловия автора, терминологических статей «Религиозные советы по сохранению нашего здоровья», «7 советов для здоровой жизни», «Словарь названий растений на азербайджанском, русском и латинском языках», библиографий, иллюстраций и содержания. Термины-статьи основаны на двух принципах: первый – болезни даются по алфавиту и перечисляются способы их лечения; второй – даются фрукты, овощи и растения и их лечебный характер по типу конкретной болезни.

«Философско-энциклопедический» словарь, напечатанный ИПО «Азербайджанская энциклопедия» в 1997 году, можно считать научным изданием, которое зародилось на основе социально-политических процессов в мире и в нашей стране, а также на фоне политических и идеологических отношений. Данная энциклопедия является первым большим изданием в этой области, не исключая «Философский словарь» 40-х годов прошлого века, автором которого является академик Гейдар Гусейнов. В книге, популяризирующей важные философские

знания, говорится об истории философской мысли, основной категории и понятиях философии, о жизни мировых и азербайджанских философов, философских течениях и других темах. В данном издании также говорится об актуальной в наши дни популяризации и информации о Мазхабах. Главным редактором 520-страничной областной энциклопедии является Исмаил Велиев. В Совет научной редакции издания входят доктор философских наук Иззет Рустамов, профессоры Джамиль Ахмедлы, Закир Мамедов, Гасан Ширалиев, Фуад Гасымзаде, кандидат философских наук А.Ф. Аббасов, Ю.А. Гарамамедлы, Дж.Г. Мусаев, кандидат философских наук Исмаил Велиев, кандидат физико-математических наук З.Г. Мустафаев, заслуженный деятель искусств Имран Халилов. Книга напечатана тиражом в 4000 экземпляров.

Важным вкладом в дело создания энциклопедий является «Малая химическая энциклопедия» (впервые в Азербайджане) в области естественных наук, напечатанная в1997 году Бакинским государственным университетом под редакцией профессора Абеля Магеррамова. Издание под авторством Абеля Магеррамова, Мирзы Аллахвердиева, Рафиги Алиевой, Сираджа Мамедова, Садига Гулиева и Гюльнар Мирбагировой было подтверждено протоколом № 34 от 25 апреля 1997 г. научно-методического совета «Химия» Министерства образования Азербайджанской Республики.

Изданную в 1997 году издательством «Боз огуз» Исламскую энциклопедию автора Рагимаги Имамалиева можно назвать первой в этой области. В энциклопедию из 560 страниц собрано около 2300 статей об основных понятиях ислама, течениях, сектах, исламских святых, религиозных деятелях Шариата и другое. Однако книга была напечатана тиражом всего лишь 200 экземпляров. По словам автора, подготовка к произведению началась 5 января 1965 году и завершилась 15 сентября 1995 году. Данное издание начинается со стихов Шаха Исмаила Хатаи и Мамедэмина Расулзаде. Дальше идёт предисловие автора. В издании также существует несколько недочётов, которые обращают на себя внимание. В первую очередь следует отметить, что аннотация на титульном листе книги далека от стандарта, то есть очень велика в объёме. Аннотация обычно должна включать в себя короткую информацию о содержании книги. Данная книга составлена по субъективному мнению автора, а не по методическим требованиям энциклопедического издания. Как известно, энциклопедии – это достоверные источники точной информации, к которой обращаются читатели.

Выпущенная в 1998 г. Издательством «Боз Огуз» «Энциклопедия Правды и Слова» (или книга нравственности) состоит из 432 страниц. Эта энциклопедия, предусмотренная для широкого круга читателей, включает в себя мудрые слова живущих в разные времена исторических личностей-пророков, имамов, богословов, писателей и поэтов, научных, государственных деятелей и командиров. Энциклопедия подготовлена Томрис Имамалиевой-Бабанлы, Валидой Имамалиевой и Рагимагой Имамалиевым. Комментатором и редактором является заслуженный журналист Республики Азер Багиров. По написанному в книге «Последнему слову от издателя» становится ясно, что сбор материала по произведению начался в январе 1970 г. и закончился 31 декабря 1995 г. Энциклопедия издана тиражом в 200 экземпляров, что является очень низким показателем.

Изучение этносов всего мира является одной из важных задач с целью правильного понимания национальных ситуаций в каждом государстве. Изданный в 1998 г. ИПО «Азербайджанская энциклопедия» «Народы мира: историко-этнографический справочник» является первым изданием на эту тему в нашей стране. У издания есть персонал редакции, состоящий из председателя г-на Рамиза Мехдиева, Зии Абдуллаева, Вагифа Арзуманлы, Исмаила Велиева и Имрана Халилова. Главный

редактор книги – Исмаил Велиев. В энциклопедии из 368 стр. собрана краткая информация о народах мира, их этногенезисе, языке, национальности, религиозном вероубеждении, традициях, ареале их распространения и т. д.

Статьи о народах в энциклопедии составлены по данным схемам: название, данное народом себе, название, принятое на азербайджанском языке, страна (–ы), в которой они проживают, основная территория проживания в одной стране, общее число и число в разных странах, язык и его диалекты, особенности письменности, религиозная принадлежность, этногенез и краткая этническая история, традиционная и современная занятость, культура и т. д. Однако эта схема вовсе не встречается во всех статьях о народах и характерна для более больших народов. Преимуществом книги является её издание тиражом в 4000 экземпляров.

В изданном ИПО «Азербайджанская энциклопедия» в 1998 г. «Литературоведение: энциклопедический словарь» даются пояснения терминов и понятий мирового и азербайджанского искусства художественного слова. Эта отраслевая энциклопедия под авторством члена-корреспондента Азербайджанской академии наук, заслуженного деятеля науки Азиза Мирахмедова была изначально издана как «Словарь литературоведческих терминов» в 1965 г., а затем напечатана с более развёрнутым словарём. Данная книга включала в себя литературные, художественные, социальные, культурные, научные новшества, вышла в свет под «энциклопедической редакцией». 240-страничная энциклопедия напечатана тиражом в 2000 экземпляров. Главный редактор книги – Исмаил Велиев, редактор же – Имран Халилов.

Взаимодействие разных государств, народов, регионов в общественном развитии и экономическом росте превратилось в главный фактор подъёма, объективную необходимость. Изданный ИПО «Азербайджанская энциклопедия» в 1999 г. «Мировые государства. Энциклопедический справочник» состоит из 216 стр. Председателем издания является проф. Рамиз Мехтиев с персоналом редакции из 11 человек (Абель Магеррамов, Афиг Султанов, Вагиф Арзуманлы, Али Гасанов, Захид Мустафаев, Имран Халилов, Исмаил Велиев, Камиль Мухтаров, Сейфаддин Гандилов, Салахаддин Халилов, Гусейн Багиров). Данная энциклопедия начинается с «Предисловия» проф. Рамиза Мехтиева. Составителями выпущенной тиражом в 1000 экземпляров энциклопедии являются Исмаил Велиев и Камиль Мухтаров. Изданная впервые на азербайджанском языке в этой области книга включает в себя информацию о 193 государствах мира.

Выпущенная в 1999 г. издательством «Боз Огуз» «Энциклопедия. Писатели, поэты, журналисты, полиграфисты мира» Рагимаги Имамалиева состояла из 508 страниц. Энциклопедия была напечатана тиражом в 300 экземпляров. В энциклопедии повествуется о жизни и деятельности писателей, публицистов, журналистов, энциклопедистов, полиграфистов, книговедов, библиографов Азербайджана и всего мира.

Энциклопедический справочник «Кто есть кто в Азербайджане?» был напечатан в 1999 г. в объёме 544 стр. Здесь нашли отражение биографии чиновников высшего государственного аппарата, народных представителей, руководителей газет, изданий, сообществ и компаний нашей Республики.

Издание и увеличение таких справочников со стороны издательств требует исследований научно-теоретических задач справочно-информационных изданий. Так, в принципах составления изданий такого типа много противоречивых сторон.

Изданная в 2000 г. «Домом Новых изданий» «Энциклопедия Китаб-и Деде Коркут» посвящена в первую очередь самому важному источнику истории и культуры Азербайджана – эпосу «Китаб-и Деде Коркут». Эта книга, изданная серией библиотеки Государственной комиссии Азербайджанской Республики, посвящённой

1300-летию эпоса, является очень важным изданием, повествующем о литературном памятнике, который на протяжении долгих лет серьёзно преследовался и был запрещён и даже подверг исследователей репрессии.

Книга состоит из двух томов. Первый том в 624 стр. и второй том в 568 стр. были напечатаны тиражом в 2000 экземпляров каждый.

В первый том этого великолепного литературного произведения включён текст на латинской графике на основе безупречного Дрезденского экземпляра. К тому же в первом томе эпоса нашло отражение факсимиле экземпляров Дрездена и Ватикана. Благодаря авторству экземпляров Дрездена и Ватикана доктора филологических наук, проф. Самеда Ализаде читатель может чётко понять отдельно исследованные статьи, принципы составления текста эпоса, состав словаря, информацию о системе орфографии, а также статью с историей создания эпоса «Редкий словесный памятник тюркского мира», его ситуацию на сегодняшний день, исследование языка в понятной форме и широко распространённом виде в каждом экземпляре.

Второй том носит энциклопедический характер и включает в себя важные статьи. Так, в этот том включены статьи, открывающие эпос с философской, исторической, эстетической и др. сторон, и показывающие его идейно-содержательные особенности, а также информация об учёных-исследователях эпоса «Китаб-и Деде Коркут» и авторах прозы, основанной на мотивах сказаний эпоса и авторах музыкальных произведений. Во втором томе также есть информация о подписанном указе, о проведении 1300-летия «Китаб-и Деде Коркута» национальным лидером, Президентом Гейдаром Алиевым, резолюция ЮНЕСКО о проведении юбилея на мировом уровне, симпозиум об эпосе, научная конференция и другие мероприятия. В энциклопедию включены статьи в общей сложности 63 авторов.

Несмотря на то, что в 1986 г. ИПО «Азербайджанская энциклопедия» начал издание «Массовой медицинской энциклопедии», этот важный справочник был напечатан тиражом в 2000 экземпляров. «Массовая медицинская энциклопедия» из 452 стр. является вторым изданием в этой области. Изданная в нашей стране эта энциклопедия включает в себя тысячи статей и 120 иллюстраций о болезнях, их предотвращениях, способах и средствах лечения, здравоохранении, уходе за больными и детьми, первой медицинской помощи при отравлении и др. экстремальных ситуациях, правилах личной гигиены, теоретических проблемах медицины, медицинской истории, народной медицине и т.д. Вследствие того, что медицинская область охватывает все части общества, данное издание можно считать безупречным и важным источником в развитии медицинского продвижения граждан. Главный редактор издания – Исмаил Велиев. Энциклопедия напечатана тиражом в 5000 экземпляров.

В системе энциклопедических изданий важную роль играет также изданная в 2000 г. энциклопедия «Азербайджанские топонимы» в 598 стр. Здесь даются наша история, этнография, язык и географические топонимы. В словаре собрано около 7000 топонимов, дано толкование о городах, деревнях, горах, озёрах, реках и т.д. Здесь также нашли отражение топонимы с неполным обозначением.

Как видно по названию напечатанного в 2000 г. ИПУ «Исмаил» энциклопедического сборника «Геранбой», это областная энциклопедия, посвящённая нашему региону Геранбою. Как и описано в энциклопедии под авторством Васили Исмаилгызы, её сбор начался в 1996 г. и был завершён в 2000-м. 4 года длилась работа над энциклопедией, были собраны новые знания и уточнены факты и информация. Научные редакторы книги – Будаг Будагов, доктор исторических наук Гияседдин Гейбуллаев и кандидат исторических наук Ариф Мамедов. Энциклопедический сборник начинается с цитаты

общенационального лидера Г. Алиева: «Из истории нельзя ничего стереть, каждый её этап – это хроника и жизненный путь народа». Это издание из 496 стр. состоит из 5 глав: 1. Геранбой (историко-географический, экономический очерк); 2. Местожительство; 3. Географические названия; 4. Древние памятники и важные исторические события; 5. Видные личности. В больших статьях также даётся список использованной литературы – библиографии.

Данные в каждой главе статьи стоят в алфавитном порядке. В энциклопедии тиражом в 500 экземпляров также имеются 4 цветные, 40 черно-белых карт, 721 фотографий, 4 схемы, 5 планов и иллюстрации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Велиев И. Человек в жизни и искусстве. Баку : издательство «Гюнеш»,1998. 256 с.
2. Аллахвердиев Б.В., Мамедзаде Р.А. Организация книжного рынка на современном этапе. Баку : «Генджлик»,1996. 225 с.
3. Гулиева С. Азербайджанская справочно-информационная литература. Баку : «Тахсил», 2006, 176 с.
4. Решение Центрального Комитета Азербайджанской КП: о состоянии и методах улучшения переводческого дела в Республике. *Газета «Литература и искусство»,* 20 мая 1983.
5. Умудлу И. Издательство книги сегодня. Баку : «Абилов, Зейналов и сыновья», 2004. 322 с.

УДК 327.5
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.12

ПЛАНЫ СОЗДАНИЯ РОССИЕЙ МАРИОНЕТОЧНОГО АРМЯНСКОГО ЦАРСТВА И ХРИСТИАНСКОГО АЛБАНСКОГО ГОСУДАРСТВА НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

ПЛАНИ СТВОРЕННЯ РОСІЄЮ МАРІОНЕТКОВОГО ВІРМЕНСЬКОГО ЦАРСТВА І ХРИСТИЯНСЬКОЇ АЛБАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ТЕРИТОРІЇ АЗЕРБАЙДЖАНУ

RUSSIA'S PLANS FOR THE CREATION OF THE PUPPET ARMENIAN STATE AND THE CHRISTIAN ALBANIAN STATE ON THE TERRITORY OF AZERBAIJAN

Гадиров Вилаят Имамеддин оглу,
старший научный сотрудник отдела истории связей Азербайджана с соседними народами и периода ханств Института имени А.А. Бакиханова Национальной академии наук Азербайджана

Россия для укрепления своих торгово-экономических связей на Кавказе намеревалась использовать христианский фактор. Подобная политика должна была оправдать создание христианских буферных государств на границах с мусульманскими державами. Однако обладание одним лишь побережьем не могло быть достаточно прочным без господства над примыкающей к ней основной частью Южного Кавказа. Отсюда и вытекала актуальность завоевания региона, дополненная возможностью создания нового удобного плацдарма против Османской империи. Это также удалило бы театры всевозможных будущих военных действий от исторических центральных регионов самой Российской империи. Политика Петра I в «армянском вопросе» была целенаправленно продолжена Екатериной II, которая дала своё согласие на создание «Армянского царства» под покровительством России. Екатерина II в период своего правления в значительной степени координировала свои действия с ближайшими вельможами, которые нередко оказывали решающее воздействие на общий ход политических событий. Особенно эта тенденция явно прослеживается в кавказском направлении. Важность подчёркнутого нами факта заключается в том, что армянские территориальные притязания в значительной степени подтверждаются в ходе исследования связей армян с представителями российского правительства, придворными вельможами, высокопоставленными чиновниками и т.п. Отметим, что идейными авторами планов создания христианского «Албанского государства» и «Армянского царства» на исторических землях азербайджанцев являются именно эти чиновники, а их высокое положение и политический вес в Российской империи показывают, насколько влиятельными лицами они являлись, и доказывает, что данные проекты являлись серьёзной угрозой для Азербайджана в целом. Был также разработан план, по которому после утверждения в Дербенте планировалось захватить Гянджу и Шамахи, а конечной целью должен был стать Эривань, куда русские отряды направились бы через Карабах. Петербург в предстоящем предприятии намеревался использовать христианский фактор. Подобная политика должна была оправдать создание христианских буферных государств на границах с мусульманскими державами. Разнообразные донесения, обращения, письма и т.д., находящиеся в различных архивах, немалая часть которых опубликована и издана в сборниках документов или в отдельных монографиях, и часто армянскими же исследователями, облегчают работу по раскрытию армянских притязаний.

Ключевые слова: Россия, XVIII век, Южный Кавказ, Иран, Турция, «армянский вопрос», Карабах и Гянджа.

Росія для зміцнення своїх торговельно-економічних зв'язків на Кавказі мала намір використовувати християнський фактор. Подібна політика мала виправдати створення християнських буферних держав на кордонах з мусульманськими державами. Однак володіння одним лише узбережжям не могло бути досить міцним без панування над пов'язаною з нею основною частиною Південного

Кавказу. Звідси і випливала актуальність завоювання регіону, доповнена можливістю створення нового зручного плацдарму проти Османської імперії. Це також видалило б театри всіляких майбутніх військових дій від історичних центральних регіонів самої Російської імперії. Політика Петра І у «вірменському питанні» була цілеспрямовано продовжена Катериною ІІ, яка дала свою згоду на створення «Вірменського царства» під заступництвом Росії. Катерина ІІ у період свого правління значною мірою координувала свої дії з найближчими вельможами, які нерідко чинили вирішальний вплив на загальний хід політичних подій. Особливо ця тенденція явно простежується в кавказькому напрямі. Важливість підкресленого нами факту полягає в тому, що вірменські територіальні претензії значною мірою підтверджуються в ході дослідження зв'язків вірмен з представниками російського уряду, придворними вельможами, високопоставленими чиновниками тощо. Відзначимо, що ідейними авторами планів створення християнської «Албанської держави» і «Вірменського царства» на історичних землях азербайджанців є саме ці чиновники, а їхнє високе становище і політична вага в Російській імперії показують, наскільки впливовими особами вони були, і доводить, що ці проєкти були серйозною загрозою для Азербайджану загалом. Був також розроблений план, за яким після затвердження в Дербенті планувалося захопити Гянджу і Шамах, а кінцевою метою має стати Ереван, куди російські загони попрямували б через Карабах. Петербург у майбутньому підприємстві мав намір використовувати християнський фактор. Подібна політика мала виправдати створення християнських буферних держав на кордонах з мусульманськими державами. Різноманітні донесення, звернення, листи і т.д., що знаходяться в різних архівах, чимала частина яких опублікована і видана в збірниках документів або в окремих монографіях, і часто вірменськими ж дослідниками, полегшують роботу з розкриття вірменських домагань.

Ключові слова: Росія, XVIII століття, Південний Кавказ, Іран, Туреччина, «вірменське питання», Карабах і Гянджа.

Russia intended to use the Christian factor to strengthen its trade and economic ties in the Caucasus. This policy was supposed to justify the creation of the Christian buffer states on the borders with the Muslim countries. However, the possession of the coast alone could not be sufficiently strong without domination over the main part of the South Caucasus adjacent to it. Therefore it was relevant to conquer the region, supplemented by the possibility of creating a new convenient base against the Ottoman Empire. It would also remove the theaters of all kinds of future military operations from the historical central regions of the Russian Empire itself. Peter the Great's policy in the "Armenian issue" was purposefully continued by Catherine II, who gave her consent to the creation of the "Armenian kingdom" under the auspices of Russia. Catherine II during her reign largely coordinated her actions with her closest nobles, who often had a decisive influence on the general course of political events. Especially this trend is clearly seen in the Caucasus direction. The importance of the fact emphasized by us lies in the fact that Armenian territorial claims are largely confirmed in the course of the study of the relations of Armenians with representatives of the Russian government, court nobles, high-ranking officials, etc. Note that the ideological authors of the plans to create the Christian "Albanian state" and the "Armenian kingdom" on the historical lands of Azerbaijanis are precisely these officials, and their high position and political weight in the Russian Empire show how influential they were, and proves that these projects were a serious threat to Azerbaijan as a whole. A plan was also developed according to which, after approval in Derbent, it was planned to seize Ganja and Shamakhi, and the final goal was to become Erivan, to which the Russian troops would go through Karabakh. Petersburg in the upcoming enterprise intended to use the Christian factor. Such a policy was supposed to justify the creation of Christian buffer states on the borders with the Muslim powers. A variety of reports, appeals, letters, etc., located in various archives, much of which are published in collections of documents or in separate monographs, and often by Armenian researchers, facilitate the work on the disclosure of Armenian claims.

Key words: Russia, 18th century, South Caucasus, Iran, Turkey, "Armenian issue", Karabakh and Ganja.

Введение. Азербайджан, как известно, издавна притягивал русских своими многомиллионными торговыми доходами. Торгово-экономический интерес к Азербайджану с каждым годом увеличивался, и особенно это стало ясно к началу 80-х гг. XVIII в., когда в связи с англо-французской войной Петербург пытался направить индийскую торговлю через Азербайджан и Каспийское море в Российскую империю, а оттуда – далее на Запад. К тому же русские, обладая неконкурентоспособным флотом на Каспийском море, не могли обеспечить эту торговлю, что и вызывало необходимость овладения побережьем. Однако обладание одним лишь побережьем не могло быть достаточно прочным без господства над примыкающей к ней

основной частью Южного Кавказа. Отсюда и вытекала актуальность завоевания региона, дополненная возможностью создания нового удобного плацдарма против Османской империи, это также удалило бы театры всевозможных будущих военных действий от исторических центральных регионов самой Российской империи.

Надо отметить, что политика Петра I в «армянском вопросе» была целенаправленно продолжена Екатериной II, которая дала своё согласие на создание «Армянского царства» под покровительством России [3, с. 300]. Екатерина II в период своего правления в значительной степени координировала свои действия с ближайшими вельможами, которые нередко оказывали решающее воздействие на общий ход политических событий. Особенно эта тенденция явно прослеживается в кавказском направлении [19, с. 8-12].

Основное содержание. Говорить о территориальных притязаниях армян к Карабаху нам придётся только через призму внешнеполитической активности Российской империи в регионе, а, следовательно, через российско-османские и российско-иранские взаимоотношения [8, с. 98].

В рассматриваемое нами время на территории исторического Азербайджана существовало до двадцати независимых и полунезависимых политических образований, страна переживала период политической раздробленности и экономической разобщённости. Удобное геополитическое положение, вновь выстроенная Шушинская крепость и наличие сильного государственного деятеля, такого как Панахали-хан, сделали азербайджанское Карабахское ханство достаточно сильным и при сыне Панахали-хана Ибрагимхалил-хане. Это ханство достигло своего наивысшего развития, став одним из ведущих ханств, существовавших на территории Азербайджана. Между тем на фоне активной внешней политики Ибрагимхалил-хана (1759/61-1805) [1, с. 219] наблюдалось некоторое оживление сепаратизма, проявляемое со стороны христианских меликств.

Используя ярко выраженное стремление Российской империи утвердиться в регионе путём создания марионеточных христианских государств на Южном Кавказе, карабахские мелики пытались добиться независимости. Однако гибкая дипломатия Ибрагимхалил-хана привела к тому, что на его стороне оказался также Хачынский мелик Мирза и в конце концов противоборство меликов с Карабахским ханством завершилось победой последнего. В целом на наиболее полезной позиции к русской политике стояли армяне, что и заставило правительство Екатерины II продолжить политику водворения армян и вообще христиан в Предкавказье и на Северном Кавказе [7, с. 83, 86, 106, 112].

Эта политика ещё более усилилась после назначения 23 ноября 1775 г. Григория Александровича Потёмкина наместником в Астрахань, а также переселения армян из Крыма в Предкавказье, которое было начато Прозоровским, а завершено А.В. Суворовым, не без вмешательства Г.А. Потёмкина [7, с. 139, 145, 150; 18, с. 9-10]. Поэтому в переселении христиан, и в частности армян, из Крымского полуострова на Кавказские рубежи следует видеть начало претворения в жизнь политики русского двора по созданию христианских буферных государств – «Албанского государства», «Грузинского» и «Армянского» царств» на границах с мусульманским миром.

О том, что в конце 70-х – начале 80-х гг. XVIII в. русским кабинетом планировалось создать именно «Албанское государство», также существуют отдельные доводы. Так, во-первых, из рескрипта от имени императрицы Екатерины II к генералу А.В. Суворову и секретного ордера и инструкций князя Г.А. Потёмкина в адрес все того же генерала видно, что русский кабинет, трезво оценивающий обстановку в крае, планировал захват Прикаспийских областей, то есть Губинское ханство, а также входящие в его состав Дербентское и Бакинское ханства. Причиной столь детального уточнения территориальных амбиций Российской империи является то, что

именно Прикаспийские области планировалось включить в «Албанское государство», а «Армянское царство» должно было состоять из Гарабагского и Гарадагского ханств [12, с. 179]. Хотя в то же время нужно отметить, что о планах включения в различные времена Гарабагского и Гарадагского ханств в состав «Албанского государства» писали в своих трудах некоторые исследователи [2, с. 90; 14, с. 625; 17, с. 32].

Другим аргументом в доказательство правильности данной теории может служить то, что в Петербурге прекрасно понимали, что интересующий их регион не является армянским исторически, ибо в различных письмах, прошениях, адресованных царскому двору от христианских меликов, Карабаха и гандзасарских патриархов всегда имелось правильное указание «Агвания» в качестве места пребывания, то есть исходного адреса (Албания/Агвания – не есть Армения) [25, с. 162, 166-167; 20, с. 317, 327-329].

То, что карабахские мелики, представляя себя, подчёркивали свою албанскую родословную, а патриархи Гандзасарского монастыря всегда, указывая на албанскую христианскую паству, пытались противопоставить себя «Араратскому» патриарху, не могло остаться незамеченным в Петербурге. Поэтому можно предположить, что русское правительство желало оправдать исторические традиции и в дань традициям не могло проигнорировать данные факты, и правильно суждение, что русские понимали невозможность создания «Армянского царства» там, где единственные христиане не считали и не могли на то время считать себя армянами, то есть попросту здесь не было армян. Тогда русскому правительству было бы легче создать Албанию, даже если численность албан составляет несколько сот или тысяч (мы знаем это сейчас, а в то время русские, которых информировали, притом с искажением данных «породистые», по словам И. Ори, армяне, не могли знать этого так точно).

В добавок к двум приведённым аргументам отметим, что политиков в Петербурге в это время занимала мысль об укреплении **русской торговли** (*выделено нами – Г.В.*) с восточными странами. Хотя со времён Петра I русские «ласкали» армян в своих пределах, т.е. старались создавать условия для их деловой деятельности, все же, с другой стороны, армяне являлись явными конкурентами русских как в торговле, так и в других сферах, например, в шелководстве [5, с. 126]. Таким образом, создание даже независимого от Петербурга в политическом отношении «Армянского царства» на основных торговых путях, несомненно, не полностью отвечало планам российского правительства.

И наконец, имеется четвёртая основная и самая очевидная причина, по которой Г.А. Потёмкин в то время не мог и подумать о создании «Армянского царства». А причиной тому являлась позиция Османской империи, которая не являлась империей насилия, как российская, французская или английская колониальные империи, и она выделялась своей веротерпимостью, а армянам там жилось не хуже, чем самим туркам [6, с. 23], всё же по причине обеспечения своей безопасности не смирилась бы с созданием «Армении» даже без армянского населения на подступах к своим границам.

Но тем не менее в планах русского двора существовал и проект по созданию «Армянского царства». Г.А. Потёмкин и А.В. Суворов с целью сбора сведений о регионе встречались и беседовали с армянским архиепископом Иосифом Аргутинским, а также с армянским богачом – Иваном Лазаревым [12, с. 21; 18, с. 49]. На настойчивую просьбу армян по поводу создания армянского государства князь Г.А. Потёмкин дал ответ, что это возможно при условии, если в официальной форме будет сделано соответствующее ходатайство.

Такого рода документ был необходим русским для юридического обоснования своих действий в регионе. К тому времени у армян был накоплен большой опыт в подобных «обращениях», в которых они в большой массе в самых грязных формах выражали свои территориальные

притязания к историческим землям Азербайджана, в частности к Карабаху.

Так, среди бумаг А.В. Суворова, столь тщательно собиравшего информацию о крае, были обнаружены несколько интересных документов – «Нота господина Ивана Лазарева», а также другие записи о крае [7, с. 152]. Так, в записке говорится, что якобы Арменией завладели «турки» и «персияне», а «малая же часть, то есть карабахцы, и поныне остаются в независимости» [22, с. 68].

В другом приложении также имеется информация о Карабахе. Этот документ является ярким примером армянской фальсификации. Так, в самом начале Карабах описывается как чисто армянская область, притом «самовластная». По словам автора этого документа, это так называемое «самовластие» осталось от армянского государства, прекратившего существование после шаха Аббаса. Здесь мы находим также совершенно беспочвенные слова об Албанской автокефальной церкви и его патриархе: «Над ними удельный патриарх Иоаннес по армянскому названию катуликус с прилагательным титулом: **Авганский, каковым именем древле Армения называлась** …» (*Выделено нами – Г.В.*) [18, с. 263].

Ставится знак равенства между Албанией и Арменией. Кажется, здесь все и без слов ясно. Автор тем самым пытался выставить культуру, историю и все, что связно с Карабахом, в качестве армянского наследия. Абсурдным является также и то, что якобы албанский патриарх всю свою историю рукополагался армянским католикосом. Известно, что церковная иерархия Албанской церкви, с присущей ей определённой субординацией, позволяла албанскому клиру самому рукополагать главу церкви. Такая система существовала с конца IV в. [14, с. 541]. Автор документа пишет о якобы имевшей место передаче Шуши Панах хану меликом Шахназаром, в то время как эта крепость была заложена самим карабахским ханом, что очень легко проверить по всем достоверным источникам [1, с. 40].

В декабре 1782 г. И. Аргутинский встретился с П.С. Потёмкиным в Георгиевске, где у них состоялась беседа, о которой П.Г. Бутков пишет, что генерал-поручик советуется с архиепископом о том, «какие меры принять для овладения Арменией» [7, с. 167]. Интересными являются ответы архиепископа на вопросы генерала о возможных маршрутах планируемого похода, который русские собирались совершить, как известно, через два направления – дербентское и тифлисское. Однако в своём ответе И. Аргутинский совершенно отбрасывает движение через Тифлис и отдаёт своё предпочтение дербентскому варианту, мотивируя свой выбор трудностями, с которыми якобы русским пришлось бы столкнуться в направлении из Тифлиса в Эривань.

Однако из этого ответа «архиепископа армян, в России обитающего» можно сделать вывод о том, что он стремился по возможности направить русское оружие против Карабахского ханства. К этому же следует добавить, что в дербентском направлении русские войска непременно должны будут встретиться и с другим достаточно крупным азербайджанским правителем, губинским ханом. Таким образом, в своих коварных замыслах И. Аргутинский при помощи русских желал уничтожить два самых крупных азербайджанских государственных образования, чтобы затем на их развалинах (в победе Российской империи армяне не сомневались) создать мифическое «Армянское царство». Поэтому не случайно, что Фатали-хан в этом письме назван «вероломным и обманчивым» человеком, и русскому генералу советовалось не верить в его обещания о верности. Азербайджанских правителей предлагалось сменить на армян, которые, по убеждению армянского патриарха, якобы вызывают больше доверия. К тому же, говоря, что «близ Шуши есть провинции, населённые военнослужащими армянами, Сисиян, Капан и Харабаг под владением Шушинского хана» [12, с. 211].

Усилия армян находят широкий отклик в российском правительстве. Так, в ордере князя Г.А. Потёмкина генерал-поручику П.С. Потёмкину от 6 апреля 1783 г. говорилось буквально следующее: «Шушинского хана Ибрагима свергнуть должно, ибо после его Карабах составит армянскую никому независимую, кроме России, область. Вы тут употребите всё старание, чтобы новая сия область устроилась наивыгоднейшим образом для народа. Чрез сие и прочия сильныя армянския провинции или последуют их примеру, или же большим числом приходить будут в Карабах» [4, с. 239].

О том, что так называемый армянский фактор в это время стал всё больше приниматься во внимание, свидетельствует и другой источник, а именно рапорт Г.А. Потёмкина на имя императрицы Екатерины II от 19 мая 1783 г., где князь повторяет, по сути, свои слова, изложенные в ордере П.С. Потёмкину. Так, касаясь основного вопроса о Карабахском ханстве, он пишет: «…при удобном случае область его (*Ибрагимхалил-хана – Г.В.*), которая составлена из народов армянских (*гиперболическое отношение к горстке христиан Карабаха – Г.В.*), дать в правление национальному и чрез то возобновить (создать – *Г.В.*) в Азии христианское государство…» [4, с. 241].

Говоря о планах создания армянского царства на территории Карабаха, нужно заметить, что в этом вопросе князь ищет поддержки императрицы, и при том он как бы даёт понять, что идея эта сама по себе не новая, и императрице это должно быть известно «… и чрез то возобновить в Азии христианское государство, сходственное высочайшим в.и.в. обещаниям, данным чрез меня армянским меликам» [4, с. 241]. Таким образом, русские под руководством А.В. Суворова начинают готовить морскую флотилию, ведут обширную переписку с картли-кахетинским царём Ираклием II, через агентуру, большую часть которой составляли армяне, получают важную политическую, географическую и экономическую информацию о положении в регионе [13, с. 55; 23, 65, 520].

24 июля 1783 г. Картли-Кахетинское царство было принято под протекторат Российской империи по Георгиевскому трактату. Негативное содержание ряда статей этого трактата, а также явные преимущества для Картли-Кахетии, проистекающие из этого официального договора, естественно, не упускались из виду как правителем Карабахского ханства, так и другими ханами Азербайджана. Это событие действительно можно считать переломным и важнейшим в истории региона, после заключения Кючук-Кайнарджирского мирного договора. Баланс сил, нарушенный в результате заключения Георгиевского трактата, привёл к тому, что Ираклий II, почувствовав за своей спиной значительную силу, начал задумываться о реализации своей экспансионистской программы, ради осуществления которой он, по сути, и пошёл на заключение этого трактата. Ираклий II представил российской императрице грандиозные планы объединения сил восточных христиан в борьбе против **мусульман** (*выделено нами – Г.В.*).

При этом он безустанно старался подчёркивать, что для этого Российской империи нужна сильная («великая») Грузия, потому что иначе она не может ничем быть полезным «северной державе». Первой целью этого «крестового похода» Ираклий II видел Азербайджан, затем Иран, и в самую последнюю очередь Османскую империю [15, с. 29-30]. Надо отметить, что сепаратистские устремления в Карабахе действительно ещё больше усилились в связи с подписанием Георгиевского трактата, в заключении которого принимал участие и И. Аргутинский [9, с. 105; 15, с. 165; 16, с. 88; 24, с. 41].

На фоне изложенного следует сказать, что Российское правительство после подписания вышеупомянутого соглашения усилило своё внимание к Карабахскому ханству, и в этом направлении пользовалось «услугами» армян, в частности, признанным (Петербургом) главой армян

Российской империи – И. Аргутинского, которое заключалось, в частности, в создании своего рода «пятой колонны» в Карабахе.

В августе 1783 г. он послал огромное количество писем христианским меликам, духовным лицам с тем, чтобы последние сделали в Петербург официальное обращение об обеспечения покровительства Российской империи [4, с. 247-249; 12, с. 255-257]. Намерения армянского патриарха в этом достаточно ясны: он хотел для облегчения кавказской политики Петербурга произвести на свет официальный документ – обращение христиан Карабаха к Российской империи.

В связи с этим понятны цели нового обращения карабахского хана к русскому двору за покровительством, последующего весной 1784 г. Ибрагимхалил-хан, по мнению О.П. Марковой, хотел опереться на Российскую империю в своей борьбе с Фатали-ханом Губинским [15, с. 187], однако, кроме этого, он желал также в дипломатической форме потребовать от Петербурга отказаться от своих планов создания «армянского государства» на территории Карабаха. И нельзя сказать, что русское правительство не понимало этого. Таким образом, ещё раз убеждаемся в правильности слов, высказанных Н.Ф. Дубровиным о российской политике на Кавказе [11, с. 33].

В это время Иран представлял собой раздробленную страну, где к середине 80-х годов XVIII в. выделились несколько относительно сильных правителей, которые вели борьбу между собой для объединения страны под своим началом. Среди этих правителей выделились два основных противника – Алимурад-хан, которому подчинялись Исфаган с некоторыми прилегающими землями, и астарабадский Ага Мухаммед-хан из династии Гаджаров.

Алимурад-хан в своей борьбе с сильным противником Ага Мухаммед-хан Гаджаром хотел заручиться внешней поддержкой. Так, в своём письме А.А. Безбородко от 31 мая 1784 г. он писал члену Коллегии иностранных дел П.В. Бакунину, что предложения, сделанные Алимурад-ханом, признаны как «самый надежнейший способ» к окончанию «персидских наших дел» [15, с. 188]. В этом же письме А.А. Безбородко поясняет, что он под «нашими персидскими делами» понимает новые территориальные приращения для Картли-Кахетии, создание «Армянского царства» и «Албанского государства», которое будет включать в основном прикаспийские ханства [12, с. 124-125].

Русские в ответ на обращения Алимурад-хана приняли решение отправить ответное посольство, которое возложили на полковника В.С. Тамару. Обращение Алимурад-хану содержало полный перечень условий, выдвигаемых Петербургом. Среди них особый интерес вызывают пункты четвёртый и пятый, содержание которых в буквальном смысле сводятся к следующему:

«**Четвёртое.** Чтоб край Армянский в его независимости восстановлен был. **Пятое.** Чтоб и тех землях, кои назначаются к составлению области или царство Албанского, заделано было ясное постановление» [12, с. 283]. В этих статьях Российская империя впервые в официальной форме выразила желание создать новые «царства». В то время процесс создания этих марионеточных государств политикам в русской столице казался неотвратимым, поэтому в конце отзыва было написано: «В одно же время полезно было бы основать правительство армянское и албанское и с ними сделать нужные постановления» [12, с. 283].

Очень интересно, что должно было представлять собой «правительство» этих «царств». Если с армянским правительством, можно полагать, все ясно, оно должно было состоять из армян, то это вряд ли можно сказать об албанском правительстве. Ответ на этот вопрос и на вопрос о границах этих государств частично мы находим в мемуарах статс-секретаря А.П. Храповицкого, который писал следующее: «…в сундуке отыскал для себя и читал проект князя Потёмкина-Таврического, чтобы, воспользуясь пер-

сидскими неустройствами, занять Баку и Дербент и присоединить Гилян, захваченную территорию назвать Албания для будущего наследия великого князя Константина Павловича» [21, с. 37]. Подобные идеи императрицы, естественно, поддерживал Г.А. Потёмкин. Следовательно, нужно полагать, что физическая смерть фаворита, предшествовавшая кончине Екатерины II, и стала причиной предания забвению всех планов, связанных с созданием т.н. «Албанского царства», чему активно способствовали и армяне.

Выводы. В заключение надо сказать, что посольство В.С. Тамары не привело к каким-либо результатам, так как по дороге в Исфаган он получил известие о смерти Алимурад-хана [17, с. 31]. Однако русские пытались все же восстановить переговоры с его братом Джафар-ханом, захватившим Исфаган [15, с. 191], но в основном на этом планы бескровного претворения в жизнь проектов по созданию «Армянского царства» и «Албанского государства» в 80-х годах рухнули.

Поэтому во второй половине 80-х гг. XVIII в. наблюдались попытки военным путём реализовать эти задачи. В радикальных методах решения проблем больше всего был заинтересован Ираклий II, армяне и мелики Карабаха. Болезнь Омар-хана, союзника Ибрагимхалил-хана, договор, заключённый с Фатали-ханом Губинским, при посредничестве Российской империи в 1787 г., а также соглашение о ненападении с Сулейман-пашой (Ахалцихским) (1787 г.) создали благоприятные условия для начала «крестового похода» против Карабахского ханства, единственным союзником которого был Джавад-хан Гянджинский. Коалиция, направленная против Карабахского и Гянджинского ханств, включала меликов, войско Картли-Кахетии и русский батальон во главе с полковником С.Д. Бурнашевым. Однако начавшаяся российско-османская война привела к отзыву русских войск с Кавказа. Лишившись русской помощи, Ираклий II и мелики отступили от Гянджи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Qarabağnamələr. Tərtib. A.Fərzəliyev, I hissə. Bakı : Yazıçı, 1989. 450 s.
2. Абдуллаев Г.Б. Из истории Азербайджана во II половине XVIII в. Труды института истории, т. XIV. Баку : АН АзССР, 1960, с. 57-114.
3. Аннинский А. История армянской церкви (до XIX в.). Кишинев, 1900. 306 с.
4. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сб. док. в 4-х томах. Т. IV, ч. II (1760–1800 гг.). / Под ред. М.Г. Нерсисяна. Ереван : АН АрмССР, 1990. 590 с.
5. Бархударян Р.Б. Армянские колонии в России и их роль в армяно-русских отношениях. Из истории вековой дружбы. Ереван : АН Арм. ССР, 1983. С. 124-135.
6. Березин И.Н. Православная и другие христианские церкви в Турции. Санкт-Петербург, 1855. 70 с.
7. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. В 3-х частях. Ч. III, Санкт-Петербург : Изд. имп. АН, 1869. 621 с.
8. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку : Алтай, 1999. 300 с.
9. Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории их взаимоотношений до победы Великой социалистической революции. Москва : Мысль, 1976. 455 с.
10. Дегоев В.В. Большая игра на Кавказе: история и современность. Статьи, очерки, эссе. Москва : Русская панорама, 2001. 448 с.
11. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. В 6-ти томах. Т. V, Санкт-Петербург : Типография департамента литейных проспектов, 1887. 495 с.
12. Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия. Ереван : ЕГУ, 1947. 287 с.
13. Лопатин В.С. Потёмкин и Суворов. Москва : Наука, 1992. 288 с.
14. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку : ЦИКА, 2005. 798 с.
15. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. Москва : Наука, 1966. 323 с.

16. Мартиросян В.М. Георгиевский договор 1783 года и армяне. Из истории вековой дружбы. Ереван : АН АрмССР, 1983, с. 87-94.

17. Мустафазаде Т.Т. Из истории присоединения Гарабагского ханства к России. Азербайджан и азербайджанцы, Баку, 2005, с. 27-34.

18. Нерсисян М.Г. Из истории русско-армянских отношений. В 2-х т. Т. I. Ереван : АН АрмССР, 1956. 405 с.

19. Новая история, 1822. Без в. д.

20. Описание Карабахской провинции, составленное на 1823 год, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м. Тифлис. 1866, 415 с.; Переиздание с предисловием, Баку : Нурлан, 2003. 415 с.

21. Пайчадзе Г.Г. Георгиевский трактат. Тбилиси : Мецниереба, 1983. 247 с.

22. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. В 3-х частях. Ч. III. Москва. 1833. 456 с.

23. Суворов А.В. Письма. / Подготовил В.С. Лопатин. Москва : АН СССР, 1987. 808 с.

24. Тарсаидзе Н.Г. Исторические этюды. Тбилиси : изд. Тбил. ун-та, 1972. 167 с.

25. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом: документы. Санкт-Петербург. 1898. 515 с.

УДК 792.82:793.32
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.13

ДІЯЛЬНІСТЬ МЕЦЕНАТА Л. КИРСТЕЙНА ТА ДЖ. БАЛАНЧИНА У СТАНОВЛЕННІ АМЕРИКАНСЬКОГО БАЛЕТУ 1930–1940-Х РР.

HONOR OF THE PATRON L. KIRSTEIN AND G. BALANCHINE IN THE 1930–1940TH AMERICAN BALLET

Гацелюк В.О.,
аспірант кафедри гуманітарних дисциплін
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Стаття висвітлює початковий період творчої взаємодії і діяльності відомого американського мецената Л. Кирстейна із балетмейстером Дж. Баланчиним. Саме у 1930–1940-ті роки було закладено фундамент професійного розвитку національного американського балету, впливом якого позначена й світова хореографічна культура. Це повною мірою відповідало тенденціям появи нових течій у мистецтві, що цілком виправдано зумовлювалося складністю та багатоплановістю культури XX століття, яка відображала різні уявлення про шляхи поновлення традиційної культури. Проте новації у мистецтві були історично закономірними, що відповідали тогочасним естетичним запитам. Використання нових лексичних засобів та прийомів техніки слугували засобом втілення тогочасних потрясінь, притаманних цій добі. Особливе значення у формуванні естетико-стильових особливостей неокласичного танцю належить Дж. Баланчину, який фактично був творцем нової моделі й концепції балетного театру. Саме Дж. Баланчин розвинув ідеї танцсимфонії Ф. Лопухова. Естетико-стильовими особливостями неокласичного танцю у театрі Джорджа Баланчина стали нові форми вираження змісту, співзвучного сучасності, новою балетною формою була визнана балет-симфонія, що відповідає природі симфонічної музики, а також безсюжетна танцювальна форма балету; нові композиційні рішення, що реалізувалися на рівні нових положень і ракурсів, нової пластичності, розбивка класичного танцю, поєднання класичного танцю з лексикою сучасного й фольклорного танців. В американських балетних трупах у різні періоди свого існування брали участь і танцівники з української діаспори. Визначено роль особистості Л. Кирстейна і його новаторські підходи до популяризації американського балету на світових сценах.

Ключові слова: балет, балетний театр, Л. Кирстейн, Дж. Баланчин, неокласика, американський балет.

Statistica is the perceptible period of creative interaction of the young American philanthropist L. Kirstein from choreographer G. Balanchine. The very foundation of the professional development of the national American ballet was laid in 1930–1940th years, with the infusion of their own choreographic culture. This fully corresponded to the trends in the emergence of new trends in art, which was quite justified due to the complexity and versatility of the 20th century culture, which reflected different ideas about ways to renew traditional culture. However, innovations in art were historically logical that were consistent with the aesthetic demands of that time. The use of new lexical means and techniques served as a means of realizing the contemporary shocks inherent in this age. Of particular importance in the formation of aesthetic-stylistic features of neoclassical dance belongs to J. Balanchine, who in fact was the creator of the new model and concept of the ballet theater. It was J. Balancin, who developed the ideas of dance symphony by F. Lopukhov. The aesthetic-stylistic features of the neoclassical dance at the George Balanchin theater have been new forms of expression of meaning, a new ballet form was the recognition of the ballet symphony corresponding to the nature of symphonic music, as well as the unsustainless dance form of the ballet; new compositional solutions realized at the level of new positions and angles, new plasticity, breakdown of classical dance, a combination of classical dance with the vocabulary of modern and folk dance. In the American ballet corpses in the various regions of their own life, the fate of the dancers and their participation in the Ukrainian diaspora. The role of L. Kirstein and his first-ever innovative approach to popularizing American ballet on her scenes was assigned.

Key words: ballet, ballet theatre, L. Kirstein, G. Balanchine, neoclasica, American ballet.

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В історії культури формування тих чи інших мистецьких явищ залежить не лише від суто художньо-творчого складника,

але й від факторів світоглядно-пізнавальної направленості, розуміння необхідності цілеспрямованих дій, спрямованих на підтримку та розвиток як окремих стилів, так і цілих культурно-мистецьких галузей. У цьому аспекті велике значення має всебічна меценатська діяльність, що має на меті як створення матеріального підґрунтя, так і подальший розвиток мистецьких проєктів, шкіл тощо. У контексті становлення і розвитку світової хореографічної культури і балетного мистецтва вагому роль відіграла діяльність американського мецената Л. Кирстейна в тандемі зі знаним балетмейстером грузинського походження Дж. Баланчиним, якого спеціально було запрошено до США для роботи над створенням американського національного балету.

Саме Дж. Баланчин, що вважається одним із родоначальників балетної неокласики, окреслив стилістику американського балету, визначивши його розвиток не на одне десятиліття вперед. Всебічна підтримка балетного театру Дж. Баланчина з боку американського мецената Л. Кирстейна давала можливість реалізації творчих пошуків, втілення на сцені нової пластики балетного танцю. Проте значення особистості Л. Кирстейна в розвиткові американського балету не зводиться лише до комерційної підтримки, він відомий також своїми теоретичними роботами, в яких аналізував і окреслював розвиток сучасного мистецтва, й, зокрема, хореографії, балету в контексті тих творчих процесів, що були співзвучними його епосі. Отже, в дослідженнях зазначеної проблематики висвітлення значення діяльності Л. Кирстейна у його співпраці із Дж. Баланчиним не знайшло достатнього відображення, що давало би змогу цілісного осмислення всіх суспільно-історичних і культурно-мистецьких аспектів розвитку американського балету, що натепер є явищем світового рівня із власним «художнім обличчям».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наукові праці і розвідки, присвячені життю і діяльності Л. Кирстейна, більшою мірою належать зарубіжним дослідникам, серед яких – Дж. Андерсон (J. Anderson) [6]. С. Бомонт (C. Beaumont) [7], Л. Гарафола (L. Garafola) [11], З. Готліб (R. Gottlieb) [12], М. Дуберман (M. Duberman) [10], Дж. Штейхен (J. Steichen) [15], А. Харріс (A. Harris) [9]; у вітчизняній науковій думці зазначених питань побіжно торкалися О. Зінич [2], М. Погребняк [3], Д. Шариков [5]. Тому поглибленого дослідження потребує всебічна діяльність Л. Кирстейна як мецената, зацікавленого у становленні американського балету, який значною мірою визначався неокласичним новаторством Дж. Баланчина.

Формулювання цілей статті. Мета статті – дослідити роль і значення спільної діяльності мецената Л. Кирстейна та відомого балетмейстера Дж. Баланчина у зародженні і становленні американського балету у 1930-1940-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. В історії американського балетного мистецтва Лінкольна Едварда Кирстейна (1907-1996) по праву називають одним з найбільших творчих умів XX століття. Оскільки він був не лише меценатом, покровителем мистецтва, але й поетом, драматургом, мистецтвознавцем і колекціонером.

Ще навчаючись у Гарвардському університеті, у 1927 р. він заснував літературний журнал «Hound and Horn» («Собака і ріг»), де друкувалися ранні твори таких відомих письменників, як Джеймс Джойс, Гертруда Штайн, Т. Еліот та ін. У 1928 р. разом з іншими студентами Л. Кирстейн став співзасновником Гарвардського товариства сучасного мистецтва, яке в подальшому послугувало заснуванню Музею сучасного мистецтва у Нью-Йорку в листопаді 1929 р., де Кирстейн працював у консультативному комітеті аж до початку Другої світової війни.

Проте в історії американської культури та мистецтва ім’я Л. Кирстейна щільно пов’язане з патронажем розвитку балету в США, чому сприяло знайомство

і тривала співпраця з відомим хореографом і балетмейстером Дж. Баланчиним. Це партнерство загалом назавжди змінило шлях розвитку балетного танцю в Америці, визначивши і його сучасний характер. Коли Л. Кирстейн зрозумів, що він не готовий бути танцівником, то поставив собі за мету знайти і привезти в Америки видатного хореографа, який би запустив американську класичну балетну компанію [12].

Ще до заснування Школи американського балету в 1934 р., в результаті творчого тандему Л. Кирстейна і Дж. Баланчина було створено низку танцювальних компаній, що зрештою завершилося створенням балетної трупи в Нью-Йорку в 1948 році. У 1964 році цей балет отримав своє постійне місце знаходження в Центрі Лінкольна, сконструйованого другом Кирстейна з Гарвардського університету, архітектором Філіпом Джонсоном. Сам же Л. Кирстейн був президентом Школи американського балету та генеральним директором балету Нью-Йорка («Нью-Йорк Сіті Балет») із самого початку до свого виходу на пенсію у 1989 р.

Л. Кирстейн мав різноманітні творчі інтереси, які все ж згодом зосередилися на балеті. Саме він допомагав Ромолі Ніжинській написати біографію свого чоловіка – всесвітньо знаного хореографа Вацлава Ніжинського. У 1933 р. у балетмейстера Сергія Дягілєва у Лондоні він познайомився з Дж. Баланчиним, згодом запросивши того переїхати до Сполучених Штатів для створення американської балетної школи. Це поклало початок становленню американського національного балету.

Варто також зазначити, що Л. Кирстейн розпочав свою кар'єру як імпресаріо тоді, коли у Сполучених Штатах у балеті не вистачало високоякісної традиції національної культури у виконавстві класичного танцю. Хоча американці й мали окремі балетні трупи, зокрема, це «Балет Метрополітен-опера», все ж більшість балетних танцівників працювали на популярних сценах – переважно у бродвейських мюзиклах [11].

Після переїзду балетмейстера Дж. Баланчина до США у 1934 р. він спільно з Л. Кирстейном заснував школу американського балету, де Баланчин був художнім керівником, а Кирстейн – театральним режисером, а у 1940 р. Кирстейн став директором цієї школи.

Загалом інтерес Л. Кирстейна до балету розпочався, коли він вперше побачив балет Баланчина «Аполон». Разом з Е. Варбургом, однокласником з Гарвардського університету, та В. Дмитрієвим, менеджером Дж. Баланчина, вони започаткували школу американського балету в Гартфорді, штат Коннектикут. У 1934 р. студія переїхала на Медісон-авеню у Нью-Йорку [11]. Протягом наступного десятиліття вони також спільно заснували кілька балетних компаній, які, незважаючи на короткий термін існування, значно вплинули на розвиток балету у Сполучених Штатах, формуючи тим самим американські балетні традиції.

Слід зазначити, що безпосереднє зародження балету в Америці розпочалося ще у XVIII ст., а розвиток здійснювався під впливом таких артистів, як М. Мордкін, А. Больм, М. Фокін та ін. Проте саме на рубежі XIX–XX ст. та надалі в Америці спостерігається сплеск зацікавленості балетом, що ставило на порядок денний необхідність створення власного національного балету. Отже, зважаючи на дотичність інтересів, за реалізацію цього проєкту вирішив взятися меценат і діяч культури Л. Кирстейн за допомоги хореографа Дж. Баланчина. Саме такий вибір Л. Кирстейна зумовлювався насамперед спільністю уявлень про шляхи розвитку балетного театру в Америці. Бачення Кирстейном розвитку американського балету як високого мистецтва було в основному взяте із моделі британського балету. Проте пристосування її в Сполучених Штатах накладається й на іншу модель, яка пов'язувала націоналізм з модернізмом в елітній культурній практиці – все це суттєво вплинуло на становище американського сучасного танцю в цілому, який до середини 30-х

рр. XX ст. посідав першість як висока художня практика [11].

Однією з перших компаній Л. Кирстейна був театр «Балет Караван», створений для розвитку сучасної американської хореографії. Це була відносно недовготривала камерна компанія. Балетна трупа, заснована ним у 1936 р., діяла до 1941 р. Засновуючи цю компанію, Л. Кирстейн задумував балетну трупу як певний прогресивний експеримент, своєрідний «кооперативний блок», як він сам говорив, де система взаємодій між артистами буде «здійснюватися демократично», а не ієрархічно. «Я не ставлюся до моїх танцюристів як кріпаків, а навпаки, як до друзів», – пізніше писав Кирстейн [13, с. 47].

«Балет Караван», заснований для випуску творів молодих американських хореографів, презентував багатьох артистів балету в ранніх роботах Юджина Лорінга, Лью Крістенсена і Вільяма Доллара. У 1938 р. компанія гастролювала по Сполучених Штатах. У зв'язку з кризою та браком коштів і, як наслідок, розформуванням трупи, її танцівники приєдналися до іншої балетної трупи, яка була утворена у 1941 р. Пізніше ці компанії були розформовані, але вони утворили ядро для заснування Нью-Йоркського балету в 1946 році (тоді він називався «Ballet Society» – Товариство балету). Школа американського балету продовжувала бути творчим центром американського балету у складі останньої компанії.

Хореографія Дж. Баланчина у всіх цих балетних трупах була прогресивним явищем тоді. «Балет Караван» мав свою аудиторію навіть у Нью-Йорку як серед освіченої інтелігенції міста, так і серед дітей численних мігрантів, особливо зі Східної Європи, в тому числі українців, які прагнули адаптації в інокультурному середовищі. Велику роль у цих процесах відігравало саме хореографічне мистецтво, і, зокрема, балетний театр.

Тоді у США однією з ключових фігур у розвиткові сучасного танцювального мистецтва стала відома американська танцівниця і хореограф Марта Грем. Вона познайомилася з Л. Кирстейном у 1935 р. Висловлюючи свої думки з приводу шляхів розвитку сучасного танцю, позбавлення від недосконалості і зайвого, він водночас захоплювався її особистісною цілісністю, наполегливістю, її успіхом і талантом до побудови композиції сучасного танцю [15, с. 82]. Його вплив на М. Грем був відчутним у театральності її постановок наприкінці 1930-х років, у нових акцентах на пластичності рухів тощо.

У подальшу творчу співпрацю Л. Кирстайна і Дж. Баланчина свої корективи внесла Друга світова війна: з кінця 1941 по 1945 рр. Дж. Баланчин не зробив жодних серйозних робіт, хоча він ставив хореографічні постановки для Паризького оперного балету. У 1946 р. Баланчин і Кирстейн заснували «Ballet Society» («Товариство балету»). Нова компанія не мала постійного театру, а серед її вистав варто згадати «Чотири темпераменти» як найбільш сучасну роботу Баланчина. Навесні 1948 року ця балетна трупа виступала в Нью-Йоркському центрі, колишньому храмі Шрінерса. Трохи згодом Л. Кирстейн відзначав, що «західний балет – це складне змішування анатомії людини, геометрії та акробатики, що пропонуються як символічна демонстрація руху» [11].

За фінансової підтримки Л. Кирстейна Дж. Баланчин на основі попередніх балетних труп створив у Нью-Йорку школу американського балету – «Нью-Йорк Сіті Балет», що став провідним балетним театром не лише у Сполучених Штатах, а й загалом у світі. Дж. Баланчину вдалося створити національний балетний театр США, основа балетних традицій якого була адаптована до американської національної музично-танцювальної специфіки. Це все знайшло відображення у новій балетній формі неокласики, яка визначає американський балетний театр у цілому [4].

Особливістю балачинівської неокласики було те, що проблематика руху в часі вирішується так би мовити «американською мовою», про що також відзначав Л. Кирстейн: у американському стилі

класичного балету треновані американські танцюристи рухаються швидше, виконують більш деталізовану та концентровану музику, ніж чимало їхніх західних колег. У музичному плані використовується такий репертуар, який примушує танцюриста використовувати весь діапазон яскраво і пластично оформленого руху, що вимагає більш уважного слуху та погляду, аніж до цього. Американське уявлення про час, на його думку, також не статичне: не час проходить, а ми проходимо крізь нього, піддавши його інтенсивному аналізу. Тому і хореографія Баланчина мала володіти відповідною мірою танцювальною концентрацією, що, своєю чергою, вимагає більш ретельного розгляду, ніж не тільки насичені композиції [14, с. 187].

З самого початку своєї американської кар'єри всі зусилля Дж. Баланчина були спрямовані на розробку класичного американського балету, а Нью-Йорк у 1930-х-1940-х роках був серцем всієї Америки. Енергія міста була віддзеркаленням його уявлень про те, що таке американський балет, і стимулом для них. Не менш важливим було те, що аудиторія Нью-Йорка була вибаглива і вимоглива, і це потрібно було виховувати, обираючи ідеї, які мали переважати в новому балеті. Творчі пошуки цих ідей і створення традицій американського балету переросли у роки наполегливої праці Дж. Баланчина у США. У цьому напрямі він не лише розвинув ідеї танцсимфонії Ф. Лопухова, «естетико-стильовими особливостями неокласичного танцю у театрі Джорджа Баланчина стали насамперед нові форми вираження змісту, співзвучного сучасності» [3, с. 257]. Фінансово-економічним підґрунтям і надійним менеджментом слугувала підтримка всіх цих починань Л. Кирстейном.

Своєю чергою великі амбіції та інтерес Л. Кирстейна щодо розвитку «високої культури», що фінансується незалежними коштами, привернули велике коло творчих друзів з багатьох галузей мистецтва. До них належали Гленвей Уескотт, Джордж Платт Лінс, Джаред Франс, Бернард Перлін, Павло Челічев, Кетрін Ен Портер, Барбара Харрісон, Гертруда Штайн, Дональд Віндхем, Сесіл Бетон, Жан Кокто, Джордж Тоукер, Уокер Еванс, Сергій Ейзенштейн та ін.

Саме завдяки Л. Кирстейну відбулося поширення постановок балетів Дж. Баланчина за кордоном. Розуміючи, що постановка балетних вистав приносить величезний дохід, Л. Кирстейн разом з Е. Уорбергом вмовляють Баланчина почати «продаж» вистав за кордон. Беручи до уваги, що середина XX ст. у США була часом розквіту мережевих підприємств, що діють за договором франчайзингу, аналогічний підхід було застосовано і у балетному театрі. Спочатку Нью-Йоркський балет відвідував закордонний театр з гастролями, а потім менеджери пропонували тому театру «взяти в оренду» балетну постановку. Такою роботою займалися кращі учні Дж. Баланчина, завданням яких було «перенесення» балетних спектаклів Дж. Баланчина у різні театри світу, здійснюючи постановку безпосередньо з трупами цих театрів. Успіх цієї ідеї був приголомшливим, оскільки кращі театри Америки та Європи хотіли бачити на своїй сцені постановки Баланчина, що гарантують успіх і солідний прибуток. Отже, як відзначають дослідники, попит на «Тарантелу», «Лускунчика», «Аполлона Мусагета» в кілька разів перевищив творчі ресурси Нью-Йоркського балету. Завдяки франчайзингу театр Баланчина вийшов на світову балетну сцену, ставши в один ряд з найкращими балетними театрами світу [1].

Як ми вже зазначали вище, Л. Кирстейн досить глибоко цікавився культурно-мистецьким розвитком Америки, залишив по собі також науково-теоретичний спадок. Науково-літературна діяльність Л. Кирстейна була плідною і доволі еклектичною. Його роботи щодо дослідження танців, балету включають: «Удар по балету» (Blast at Ballet, 1938), «Рух і метафора» (Movement and Metaphor, 1970), «Тридцять років «Нью-Йорк Сіті

Балет» (Thirty Years: New York City Ballet, 1978). У 1994 р. Л. Кирстейн видав книгу «Мозаїка». З 1942 по 1948 рр. він був редактором журналу «*Dance Index*», де публікувалися наукові статті, рецензії на ілюстровані та анотовані монографії зі всього спектра танцювальних тем. Ці матеріали стали основною довідковою літературою для всіх дослідників сучасного американського танцю. Окрім цього, Л. Кирстейн також опублікував вірші, п'єси, романи, мемуари та критичні дослідження з візуальних мистецтв, кіно, музики та літератури.

Висновки. Таким чином, можемо підсумувати, що американське хореографічне мистецтво, й зокрема балет, отримало новий поштовх для свого розвитку в 1930-40-х рр. завдяки плідній творчій співпраці відомого мецената і дослідника Л. Кирстейна та запрошеного ним до США балетмейстера Дж. Баланчина. З ім'ям останнього пов'язується розвиток сучасної епохи американського балету. Завдяки наполегливості та творчим пошукам Дж. Баланчину за фінансової допомоги та менеджерської майстерності Л. Кирстейна вдалося реалізувати величезний творчий проєкт зі створення національного американського балету, який за відносно короткий період здобув світову славу і визнання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Житлухин Д.А. Фонд Джорджа Баланчина на стыке коммерции, права и искусства. URL: www.russianballet.ru/dissertacii/dissertac03_13.html (дата звернення: грудень 2018).

2. Зінич О. Мова пластики Джорджа Баланчина: від естетики авангардизму до балетної неокласики. *Студії мистецтвознавчі*. 2012. № 3. С. 24-36.

3. Погребняк М. Неокласичний танець: ґенеза та формування його естетико-стильових особливостей у театрі Джорджа Баланчина. *Вісник Львівського університету. Серія мист-во*. 2013. Вип. 13. С. 250-259.

4. Фугина О.А. Роль творчества Дж. Баланчина в процессе становления русско-американских связей в области балетного искусства. *Современная наука: актуальные проблемы теории и практики.* 2018. № 3. URL: http://www.nauteh-journal.ru/index.php/ru/-pzn18-03/4540-a (дата звернення: грудень 2018).

5. Шариков Д.І. Естетична теорія сучасного танцю та балету. *Актуальні проблеми історії теорії та практики художньої культури:* зб. наук. праць; вип. № 30. Київ : Міленіум, 2013. С. 232-238.

6. Anderson J. Lincoln Kirstein, City Ballet Co-Founder, Dies. *New York Times.* January 6, 1996.

7. Beaumont C. Kirstein, Balanchine and Others *Tempo.* No. 17 (Autumn, 1950). Pp. 9-15.

8. Dalva N. Kirstein's Dance of Life: A Patron, But No Saint. *The Observer*. 18 April 2007. Pp. 104-118.

9. Harris A. Making Ballet American: Modernism Before and Beyond Balanchine. Oxford University Press, 2018. 272 p.

10. Duberman M. The Worlds of Lincoln Kirstein. New York : Knopf, 2007. 723 p.

11. Garafola L. Lincoln Kirstein, Modern Dance, and the Left: The Genesis of an American Ballet. URL: https://www.jstor.org/stable/40004077 (дата звернення: грудень 2018).

12. Gottlieb R. Six ways of looking at the New York City Ballet. URL: https://www.vanityfair.com/culture/1998/12/george-balanchine-new-york-city-ballet-history (дата звернення: грудень 2018).

13. Kirstein L. Blast at Ballet: A Corrective for American Audiences. Published by Privately Printed for the Author by Marsten Press, New York, 1938. 128 p.

14. Kirstein L. Ballet: Bias and Belief: Three Pamphlets Collected and Other Dance Writings. New York : Dance Horizons, 1983. Pp. 185-191.

15. Steichen J. Balanchine and Kirstein's American Enterprise. Oxford University Press, 2018. 400 p.

УДК 94 (477):(477:48)«1920–1921»
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.14

ВИДАВНИЦТВО ГУМОРИСТИЧНО-САТИРИЧНИХ ЖУРНАЛІВ «ОКРІП» ТА «БУДЯК» У ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНОЇ АРМІЇ УНР У ПОЛЬЩІ (1920–1921 РР.)

THE PUBLISHING OF HUMOROUS AND SATIRICAL MAGAZINES "OKRIP" AND "BUDYAK" IN THE CAMPS OF THE INTERNED ARMY OF THE UPR IN POLAND (1920–1921)

Голубнича-Шленчак Ю.В.,
аспірант кафедри всесвітньої історії
історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка

Опинившись у складних таборових умовах, інтерновані вояки Армії УНР потребували духовної і моральної підтримки. Аби уникнути масової деморалізації та розбрату серед вояків, обов'язковим складником повсякденності інтернованих мала стати культурно-освітня робота. За наказом Головного отамана С. Петлюри організовувались різноманітні мистецькі гуртки, спортивні секції, загальноосвітні та спеціальні курси. Видавнича діяльність була одним з ключових складників цього процесу у таборах. У Александрові Куявському та Ланцуті виходила низка часописів, серед яких були і гумористично-сатиричні, а найавторитетнішими серед них були «Окріп» та «Будяк». Незважаючи на тяжкі умови, у яких доводилось працювати, ці часописи завоювали довіру серед читачів. Журнали друкували на машинці та тиражували на шапірографі, лише деякі числа були повністю у типографському виконанні. Обов'язковим складовим елементом були різноманітні гумористичні ілюстрації, карикатури, шаржі тощо. На основі архівних джерел та наукової літератури було проведено комплексний аналіз видавничого процесу цих часописів. Велика увага була приділена огляду тематичного наповнення та умовам, у яких здійснювалось видавництво. Свої статті автори присвячували проблемам таборового повсякдення: відносинам між старшинами та козаками, проблемі більшовицької амністії та поверненню в Україну, з'ясуванню складнощів у фінансово-матеріальному забезпеченні вояцтва. Часописи містили постійні рубрики «Таборове життя» або «Хроніка», «Гумор та сатира», «Листування», «Огляд преси». Також окремі рубрики були присвячені культурно-освітній праці у таборах, а саме видавничій та театральній діяльності. Автори переважно не підписували свої матеріали або використовували псевдоніми. Видання згадуваних часописів припинилось у 1921 р., напевно, через відсутність фінансового та матеріального забезпечення цих видань, про що неодноразово повідомляли видавці на сторінках журналів. Завдяки гумору, яким просякнуті статті авторів, журнали є самоцінними та слугують інформативними джерелами для дослідження таборового повсякдення та реконструкції культурно-освітнього процесу у таборах інтернованих.

Ключові слова: інтернована Армія УНР, табір, видавнича діяльність, часопис, сатирично-гумористичний журнал, Польща, Александрів Куявський, Ланцут.

Having settled in complicated camp conditions, interned soldiers of the Army of the UPR needed spiritual and moral support. In order to avoid massive demoralization and discord among the soldiers, the cultural and educational work should become an obligatory part of the everyday life of the interned. At the order of Chief Ataman S. Petliura, various artistic circles, sports sections, general education courses and special courses were organized. Publishing activity was one of the key components of this process in the camps. In Alexander Kujawskij and Lantsuti, a number of magazines appeared, among which were humorous and satirical, and the most authoritative among them were "Okrip" and "Budyak". Despite the difficult conditions that had to work, these magazines won trust among readers. Magazines were printed on a typewriter and copied to a shapiroograph, only a few numbers were completely typographed. A compulsory element was a variety of humorous illustrations, cartoons, and the like. On the basis of archival sources and scientific literature, a comprehensive analysis of the publishing process of the data of the magazines was conducted. Much attention was paid to the review of the thematic content and the conditions in which the publishing house was carried out. The authors of the article devoted to the problems of the camp's everyday life: relations between the elders and the Cossacks, the problems of the Bolshevik amnesties and return to

Ukraine, clarification of the difficulties in financial and material security of the war. The magazines contained regular sections “Tabor life” or “Chronicle”, “Humor and satire”, “Correspondence”, “Review of the press”. Also, separate sections were devoted to cultural and educational work in the camps, namely publishing and theater activities. The authors mostly did not sign their materials, or used aliases. The publication of the mentioned journals stopped in 1921, probably because of the lack of financial and material support for these publications, as reported by publishers on magazine publications many times. Thanks to the humor of the authors’ articles, magazines are self-valuable and serve as informational sources for studying camp labor and reconstruction of the cultural and educational process in the camps of the interned.

Key words: interned Army of the UPR, camp, publishing activity, magazine, satirical-humorous magazine, Poland, Alexander Kujawski, Lantsut.

Постановка проблеми. Опинившись наприкінці 1920 р. у таборах Польщі, інтернована Армія УНР зіткнулась із тяжкими умовами задротяного повсякдення. Холодні бараки, більшість з яких залишись ще з часів Першої світової війни, відсутність належного харчування, гігієни, теплого одягу негативно відбилось як на фізичному, так і на морально-духовному стані вояків. Аби уникнути подальшої деморалізації у лавах війська та піднести його бойовий дух, за наказом Головного отамана С. Петлюри у таборах було розпочату активну культурно-освітню діяльність, яка мала не тільки урізноманітнити дозвілля вояків, а й посприяти підвищенню рівня загальної культури, виплекати патріотичні почуття та підготувати інтернованих до умов майбутнього цивільного життя. Важлива роль у цьому процесі була покладена на таборові часописи. У таборах видавалась низка різних за тематичним наповненням періодичних видань: літературні, літературно-гумористичні, військово-фахові, гумористично-сатиричні, суспільно-політичні тощо. Найлегшими до сприйняття були сатирично-гумористичні журнали, які на своїх сторінках містили різноманітні карикатури, гуморески, анекдоти, однак часто потрапляли під червоне перо цензури за своє компрометуюче наповнення. Одними з найвідоміших серед таборян сатирично-гумористичних (видань) були часописи «Окріп» та «Будяк».

Вагомий внесок у дослідження видавничого процесу та таборової преси інтернованої Армії УНР у таборах Польщі було зроблено О. Вішкою, Є. Місилом, Н. Сидоренко, О. Колянчуком, І. Срібняком, О. Фуртесом. У своїх працях цього питання епізодично також торкались М. Мартинюк, С. Горевалов, Я. Бруський.

Мета статті – на основі комплексного аналізу архівних джерел, деякі з них були вперше розглянуті авторкою статті (йдеться, зокрема, про віднайдені нею примірники журналу «Окріп»), та спеціальної літератури розглянути процес видання часописів «Окріп» та «Будяк» у таборах Александрів Куявський та Ланцут.

Виклад основного матеріалу. Сатирично-гумористичний журнал «Окріп» був друкованим органом культурно-освітнього відділу 4-ої Київської стрілецької дивізії у таборі Ланцут. Часопис видавався нерегулярно. Перше число *(далі – ч.)* вийшло 14 березня 1921 р. Ціна одного примірника становила 25 марок польських *(далі – м.п.)*. Його формат становив 17х21 см, обсяг – 15-18 сторінок. М. Мартинюк подає інформацію про видання 20 чисел часопису. Однак ця інформація може бути помилковою, позаяк під такою ж назвою виходили журнали на території Західної України. Окрім цього, з осені 1921 р. згадки про цей часопис у інших періодичних виданнях зникають, тому ми вважаємо, що ч. 9 було останнім. На поточний момент у київських та львівських архівах і бібліотеках віднайдено ч. 1-7 і 9. Перші сім чисел журналу тиражували за допомогою шапірографу, обкладинку виготовляли від руки, тому не на усіх примірниках була вказана дата, натомість ч. 9 було виготовлено у типографському виконанні. Більшість матеріалів у журналі подані анонімно.

Питання про місця видання часопису залишається відкритим. «Енциклопедія українознавства» (під ред. В. Кубійовича), М. Литвицький, Л. Бачинський, Н. Сидоренко вказують як місце видання

Александрів Куявський. Дослідник М. Мартинюк зазначає, що «Окріп» спочатку виходив у Вадовицях, згодом у Александрові Куявському та Щипіорно [6, с. 152]. З цим припущенням погоджується О. Вішка, пояснюючи це тим, що саме ці табори були місцями перебування видавця [5, с. 257]. Хоча місце видання ч. 1 невідомо, ми можемо стверджувати, що всі наступні виходили у таборі Александрів Куявський. У ч. 2 «Окропу» зазначалось, що таборовий культурно-освітній відділ планує випустити часопис «Альманах», який вийшов саме у таборі Александрів Куявський. На момент переведення військ 6-ї Січової стрілецької дивізії до табору у Щипіорно часопис уже не видавався. У ч. 13 часопису «Український сурмач» подано відгук про виступ «Кабаре «Окріп» (таку назву придумали для свого гуртка для виступу на сцені видавці часопису), який відбувся 10 червня 1921 р, а не 1922 р. [16, арк. 110]. Автор допису, ймовірно, почув від когось про цю подію, не уточнюючи рік, коли вона відбулась.

«Нічого злосливого і неправдивого, всього, що бичує, що викликає ворожість і ненависть нею (колегією) не буде вміщено на сторінках «Окропу». Лише те, що дає здоровий сміх і викликає правдиву критику має право на місце у журналі» [17, арк. 24], – такими словами у зверненні до читачів редакційна колегія окреслила тематику часопису.

Перше число «Окропу» починалось гумористичною похвалою благодійній організації Y.M.C.A., якій видавці завдячували матеріальною допомогою [8, с. 3]:

Це наша поміч, наша сила,
Захисник наш і наш кумир!
Пред ним ми голови схилили,
Бо він нам доставляв папір.

У ч. 2 було вміщено подяку редколегії за такий теплий прийом гумористичного журналу «Окріп», адже ч. 1 через зацікавленість до нього вояків було надруковано подвійним тиражем. Видавці вибачалися за низьку якість друку і заявляли, що обов'язково візьмуть до уваги всі поради і виправлять усі недоліки. У цьому ж номері подавалась інформація про вимушене переселення видавців до іншого помешкання у зв'язку з потребою звільнення місця для проведення старшинських курсів. «Ми не тужимо, – писали вони, – ліжка на плечі, редакційний кошик під пахви і пішов на нове мешкання. А помешкання надзвичайно зручне. Під самі двері підходить залізнична колія» [9, с. 8].

Першого квітня було випущено ч. 3 «терміновий першеапрільський випуск». У ньому редакція поставила перед читачами завдання відрізнити правдиву інформацію від вигаданої, яка буде здаватися на правдиву. Також було розміщене повідомлення про те, що видавнича колегія часопису «Блоха», який виходив у Стшалковому, хоче об'єднатися із «Окропом».

Загалом на сторінках ч. 3 редколегія наголошувала, що просить вибачення у тих, кого образила у попередніх номерах і жартівливо зізнавалась, що у зв'язку з великою кількістю вороже налаштованих проти неї шукає «двох фізично-здорових людей, які володіють боксом» [10, с. 4].

У вступній статті ч. 5 редакція відзначала, що, незважаючи на закиди, що часопис «холоне» (подальша цитата свідчить про протилежне…): «Ми потроху кипимо, бурлемо і ліземо на шапірограф… Ми робимо своє маленьке діло… Окропу у нас ще вистачить» [11, с. 2].

Ч. 6 присвячене Великодню. Воно містить привітання редакції для читачів, а також подяку Миколі Марковичу Хохі з 4-ої Київської дивізії за великодні подарунки для видавництва.

Як повідомляли самі видавці, ч. 7 вийшло із запізненням у зв'язку з об'єднанням культурно-освітніх відділів 4-ї Київської та 6-ї Січової стрілецьких дивізій, про що вже йшлося. Редколегія з приводу такої події зазначала: «Вже священний вогонь під «Окропом» розводять і підтримують однаково обидві дивізії. З цього часу не жевріє, а просто палахкотить величезне полум'я: не загасити його» [12, с. 1].

Часопис мав постійні рубрики «Сатира», «Критика», «Огляд преси»,

«Бібліографія», «Поштова скринька», «Хроніка», «Історія України», «Телеграми» та «Оголошення».

На особливу увагу заслуговує постійна рубрика «Історія України». У ній історія нашого краю подавалась крізь призму гумору та сатири. Зокрема, у ч. 6 розповідалось про правління Володимира Великого. Ось яку характеристику князю подав «таборовий історик»: «Володимир був самий великий з українських князів і любив добру чарку, любив гостей приймати і на жіночий рід дивився не алим оком» [13, с. 5]. Завершувалась рубрика статтею «Повчання В. Мономаха для дітей писане», яка була подана у ч. 9.

У ч. 4-5 були подані рубрики, присвячені огляду таборової преси. Редакція «Окропу» подавала свої «гарячі» відгуки про часописи «Наше життя», «Зірниця», але особливо діставалося ланцутській «Нашій зорі», дописи про яку були вкрай негативними. «Нашу зорю» називали «конгломератом плагіатів, передруку, матеріалу давно пережованого і давно забутого». У цьому з ними зійшлись видавці «Нового слова», які також на сторінках свого часопису писали про відсутність у «Нашій зорі» нічого свого, а лише переклади та передруки.

Свої вірші та гуморески на сторінках «Окропу» друкували Дімич «В рукавицях ярко-жовтих» [8, с. 8] і Та-ра-рам (або Бум-та-ра-рам) «Не лізу я у Ювенали» [8, с. 11]. Журнал містив багато сатирично-гумористичних віршів, авторство яких не встановлено. Зокрема, «Ой, летіла птиця», «Все було в барвах розквітчано, «Y.M.C.A. всюди панував», «Портрет моєї нареченої», «Огляд табору», «Вірний пес», «Мої бажання», «Як танцює наша знать». Також було надруковано різноманітні гумористичні нариси, оповідання. Зокрема, «В спілці жінок-українок» [7, с. 7-14], середньовічна легенда про двох лицарів «Страшна помста або оказія, якої не бувало» [11, с. 12], «Свято лицарів Залізного хреста» [9, с. 10]. На сторінках ч. 7 було подано сценку «Наша грамотність» та мініатюру на одну дію «Максим халява». Матеріал у часописі був проілюстрований різними замальовками, карикатурами, віньєтками тощо.

Тематика поданого на сторінках журналу матеріалу відповідала девізу видавництва – «Змягчення бажанням добра, бажанням принести користь здоровим сміхом, хай стане девізом «Окропу».

Редколегія та автори виступали зі своїми матеріалами на сцені. У ч. 56 «Нового життя» була уміщена рецензія на перший виступ «Кабаре «Окроп», який відбувся 20 червня 1921 р. Автор замітки підкреслював, що кабаре досить цікава новинка для таборового театру, але постановки «Окропу» більше нагадували цирк. З усіх номерів найбільше глядачам сподобався номер «Огляд табору». Завершувалась рецензія скептичним зауваженням, що, аби виступати на сцені з оркестром треба мати слух, а цього, на думку автора, артистам «Окропу» бракувало.

Наступний і скоріш за все останній виступ відбувся 12 серпня 1921 р. Редакція «Нового життя» знову не оминула цю подію своєю увагою і подала свою рецензію у ч. 74. Однак тепер відгук був схвальним. Автор рецензії писав, що виступ «Окропу» з новим оглядом таборового повсякдення був найкращим з усіх виступів: «Постановка, хоч не нова, але досить гарна. Ряд малюнків з життя нашого табору, ілюстрованих віршами, хоч не дуже високої вартості, але на злободневні теми, гарна міміка виконуючих зробила добре враження» [7, с. 4].

Неперіодичний журнал «Будяк» – орган гумору і сатири, виходив ще до періоду інтернування Армії УНР. Перше число з'явилось 1 вересня 1920 р. заходами культурно-освітнього відділу Української збірної станиці в Ланцуті. Спочатку примірники друкувались на машинці та тиражувались на шапірографі, тому деякі сторінки досить нечіткі. Починаючи з 1921 р. журнал став друкованим органом табору інтернованих у Ланцуті, причому вручну виготовлялись лише ілюстрації та сама обкладинка. За «Енциклопедією Українознавства» за редакцією В. Кубійовича

часопис продовжував виходити у Стшалково, після переведення туди інтернованих з Ланцута, однак ні примірників, ні згадок про видання «Будяка» у Стшалково не віднайдено.

Як належиться виданням такого напряму, інформація у журналі подавалась у гумористичній формі. Наприклад, періодичність виходу окреслювалась у фразі: «виходить, коли бог пошле» [1], «виходить з себе, коли пойма кота на шкоді» [3, с. 8], а за редакцію відповідає «вітер у полі» [2], «факт і документ» [3, с. 8]. Вказувалось, що редактор приймає у будь-який час тільки гроші і т. д. Над заголовком містилося гасло: «Пролетарі всіх бараків… бережіться!», «Гумор і сатира, орган партії «БКВ» – Бий, куди влучиш» або «Кому сміх, а кому й безсонні ночі» (ч. 2, 1921 р.). Редакція часопису знаходилась за «адресою»: Кращенепитай, вул. Бонабереш, ч. 25 [4, с. 10].

Журнал тиражувався в друкарні «Наша зоря», відповідальним редактором у ч. 3 1921 р. був Остап Павлів-Білозерський. За 1920 р. вийшло два числа обсягом 12 сторінок, а за 1921 р. три числа обсягом 8 сторінок, два останні з них були повністю друкованими. Формат часопису 14х21 см, а ціна, як зазначено в ч. 2 1921 р., становила 20 м. п. Тираж – 200 примірників [5, с. 150].

Редакція «Будяка» вбачала в ньому «охоронця» духовної сторони життя в таборі: «Коли в Ланцуті і розрісся степ української праці і коли в ньому виросли трави душі української – задумали ми знайти сторожа над чистотою килиму – думки української, над вільним зростом трав – розвитком думок <…> і пересадили сторожа степів українських «Будяка», якого нині і подаємо перед очі Ланцутської громади» [1, с. 1].

Ось як відгукувалась редколегія «Променю» у ч. 1 про журнал «Будяк»: «Будяк» – орган суто таборовий, який своєю метою поставив боротися з сумними явищами нашого «військового життя». Попадає від «Будяка» і постачателям, що набили скарбовими грішми свої кишені,.. і господам офіцерам, що вперто говорять на «общепонятной», і офіцерським жонам, які нахабно не вдячні за те, що їдять хліб за кошт українського народу» [15, с. 42].

Майже кожне число починалось вступною статтею «Будяк від себе», у якій видавці у гумористичній манері закликали до читання журналу. Зокрема, у ч. 2 писали, що тим, хто бажає мати щасливу жінку і гарних дітей, а не «бусурманів в хаті», слід купувати «Будяк», а тим, хто наколовся на колючки «Будяка», редакція радила йти до церкви на сповідь [3, с. 2].

У журналі друкували різні гуморески, фейлетони, рецензії на театральні вистави, карикатури. Редакція закликала інтернованих до надсилання своїх матеріалів ще у ч. 1 від 1920 р.: «Все берем, все приймаєм – гонорар по згоді: за стрічку і за комір». Значна кількість представлених на сторінках часопису статей та заміток належать авторству О. Білозерського (підписувався О. П. Б.), також дописували К. Вечерко, Дзиґа, О. С. В., Немаючий (Херзонець), Марко.

Рубрику «Життя й мистецтво» вів О. Білозерський. У ній автор досить іронічно відгукувався про стан тогочасного таборового театру. Його стаття, присвячена виставі, яка відбулась 14 квітня 1921 р. у таборовому театрі, була сповнена розчарування та жалю. Акторів він називає «блаженними, убогими духом, адже не відають вони, що роблять», а слухачів «довгострадальною публікою», яка не розуміла, акторська трупа насміхалися над нею, «говорила, що ти (публіка) бездонно дурна, та ще й за свої гроші». Особливо принизливим для автора було те, що слухачі не виказували свого обурення через те, що вистава була російською мовою [3, с. 7]. Також О. Білозерський вів рубрику «В Ланцуті», у якій він в іронічній формі описував «як добре інтернованим жити в місті Ланцуті».

Ще однією рубрикою була «Добрі ради не політика Хоми», у якій автор намагався наставити Хому (узагальнюючий образ неграмотної людини, яка ні в чому не розбирається, вигаданий автором) на

праведний шлях, розмовляючи з ним про політику та ситуацію в світі. До постійних рубрик належали «Що чувати в світі», «Станична хроніка», «З підслуханого», «Ходять чутки», «Оголошення». Публікувалися також вірші – «Вийдемо з цих дір» О. С. В., «Соловейко» С. В-ка.

Журнал містив багато карикатур. Зокрема, у ч. 2 1921 р. були опубліковані карикатури «Без перепусток» (зображено інтернованих, які мають можливість вільно пересуватись з «гордо піднятою головою»), «Старшинське зібрання», «Лицар Чернівців і Проскуріва» (зображено одного із таборян, який розпродає різні товари – муку, цукор тощо) (ч. 2, 1921 р.) та ін.

Матеріали на серйозні теми у журналі подані у сатирично-гумористичній манері. Яскравим прикладом є стаття, присвячена мирним переговорам між Польщею і Росією у Ризі: «…молода польсько-українська коаліція не вмерла, але тяжко захворіла».

Досить часто у своїх оголошеннях видавці згадували журнал «Блоха». З ч. 1 (від 9 квітня 1921 р.) можна довідатись, що журнал потребував редактора, а ч. 3 містило ось такий відгук: «У другому числі «Блохи» здохла кобила від полеміки з «Будяком». Гадаємо, що як «Будяк» розпустить колюче листя, то подохнуть усі ріжні блохи» [4, с. 9].

Висновки. Попри всі негаразди, з якими зіткнулись видавці, а саме відсутність фінансового і матеріального забезпечення, сталого приміщення редакції, цензуру, у таких складних умовах їм вдалося видавати змістовні, якісні гумористично-сатиричні часописи, які користувались прихильністю у читачів. На сторінках журналів читачі могли поділитися свої болем і отримати душевну розраду, підтримати один одного, висміявши таборові проблеми та негаразди повсякдення. Видавці журналів «Окріп» та «Будяк», на відміну від видавців інших гумористично-сатиричних таборових журналів (зокрема, «Комар», «Жало», «Грімаса»), змогли оминути цензуру і уникнути конфіскації номерів, не змінивши при цьому свого інформаційного вектора, обраного редакцією. Саме через гумор, яким просякнуті статті авторів, вони є самоцінними та слугують інформативними джерелами для дослідження таборового повсякдення та реконструкції культурно-освітнього процесу у таборах інтернованих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Будяк. Ланцут, 1920. Ч. 1. 1 вересня. С. 1.
2. Будяк. Ланцут, 1921. Ч. 1. 9 квітня. С. 1-8.
3. Будяк. Ланцут, 1921. Ч. 2. 16 квітня. С. 1-8.
4. Будяк. Ланцут, 1921. Ч. 3. 30 квітня. С. 19.
5. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.) : іст.-бібліогр. дослідж. Львів, 2002. 479 с.
6. Мартинюк. М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.). Львів, 1998. 297 с.
7. Нове життя. Олександрів, 1921. Ч. 74. 22 серпня. С. 4.
8. Окріп. 1921. Ч. 1. 14 березня. С. 3.
9. Окріп. 1921. Ч. 2. 24 березня. С. 1-8.
10. Окріп. 1921. Ч. 3. 1 квітня. С. 4.
11. Окріп. 1921. Ч. 5. 20 квітня. С. 2.
12. Окріп. 1921. Ч. 7. 22 травня. С. 1.
13. Окріп. 1921. Ч. 6. 5 травня. С. 5.
14. Окріп. Ч. 9. С. 7-14.
15. Промінь. Ланцут, 1921. Ч. 1. 13 травня. С. 42.
16. Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 2439, оп. 1, спр. 108.
17. Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 2373, оп. 3, спр. 8.

УДК 94
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.15

СВЯТИЙ ПРЕСТОЛ У ЗВІЛЬНЕННІ КУБИНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ РЕЖИМУ КАСТРО (2003–2011 РР.)

HOLY SEE IN THE LIBERATION OF THE CUBAN DISSIDENTS OF THE CASTRO REGIME (2003–2011)

Данилюк І.В.,
аспірант історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджується роль ватиканської дипломатії та католицької церкви у звільненні кубинських дисидентів 2003–2011 років, відомих як «в'язні совісті» кубинської Чорної весни 2003 року. У статті проаналізовано причини, які призвели до репресій режиму Кастро проти активістів Куби, висвітлено міжнародну реакцію на кубинські репресії 2003 року. Показано зв'язок зміни влади, міжнародного тиску та гнучкості ватиканської дипломатії у переговорному процесі щодо звільнення кубинських дисидентів. Розглянуто дипломатичні заходи, до яких вдався Святий Престол та Папа Римський, щоб звільнити кубинських дисидентів. Висвітлено гнучкість католицького керівництва на Кубі, які, з одного боку, критикували утиски прав на Кубі, а з іншого – закликали до подолання міжнародної ізоляції Куби. А також проаналізовано інтереси Святого Престолу та католицької церкви, з одного боку, та інтереси уряду Кубу – з іншого, в переговорних процесах 2010–2011 рр. між Ватиканом та Кубою. У статті подається оцінка результатів дипломатичного втручання Святого Престолу в переговорний процес із урядом Кастро та наслідки як для в'язнів режиму, так і для Куби. Показано, що завдяки своєму моральному авторитету Святий Престол у 2010–2011 рр. переконав Рауля Кастро в необхідності переговорів, результатом яких стало звільнення кубинських дисидентів. Висвітлено, що завдяки своєму такту та вмінню ватиканські дипломати здатні притягувати конфліктуючі сторони до діалогу, сприяти взаєморозумінню, терпимості, мирному співіснуванню, співробітництву та безпеці. «Кубинська чорна весна» стає яскравим прикладом, який демонструє, що ватиканська дипломатія є важливим актором миротворчих процесів, здатна залучати до примирення. А Папа та католицькі легати виступають важливими, а іноді і ключовими акторами мирних переговорів. Відзначено, що завдяки звільненню кубинських дисидентів у 2011 році було розпочато таємні переговори зі США, що в подальшому сприяло де-ізоляції Куби на міжнародній арені. Отже, дипломатія Святого Престолу сприяє створенню мостів, побудові співпраці та партнерства. У цьому контексті Святий Престол має неоціненний досвід і потенціал, який потрібно досліджувати на науковому рівні.

Ключові слова: Чорна весна Куби, дисиденти, дипломатія, Фідель Кастро, Рауль Кастро, Бенедикт XVI, Хайме Ортега, Святий Престол, Ватикан, католицька церква, Куба, Іспанія.

The article considers the role of the Vatican diplomacy and the Catholic Church in the liberation of Cuban dissidents 2003–2011 known as "prisoners of conscience" of the Cuban Black Spring of 2003. The reasons that led to the repression of the Castro regime against the cuban activists and journalists was indicated. The international reaction to the Cuban repression of 2003 and counter reaction of Cuban government was analyzed. The diplomatic measures were taken into consideration by the Holy See and the Pope to free Cuban dissidents. In the article was analyzed the relationship between government change Cuba, international pressure and the soft power of Vatican diplomacy in the negotiation process on the liberation of Cuban dissidents. The article assesses the results of the diplomatic intervention of the Holy See in the negotiation process with the Castro government in Cuba. It is shown that due of its moral authority of the Holy See in 2010–2011 Raul Castro was convinced in necessity of negotiations, which in the end resulted in the liberation of Cuban dissidents. It is analyzed that due to tact and ability of Vatican diplomats, they are able to draw conflicting parties to dialogue, promote mutual understanding, tolerance, peaceful coexistence, cooperation and security. The Cuban Black Spring is a vivid example that demonstrates that the Vatican diplomacy is an important actor in peacekeeping processes that can engage in reconciliation even today, in the twenty-first century. And the Pope and the Catholic legates are important, and sometimes, key actors in peace talks. It was noted, that due to the liberation of Cuban dissidents in 2011, were launched secret talks between Cuba and United States, which contributed to de-isolation of Cuba in the international arena.

Thus, the diplomacy of the Holy See promotes the creation of bridges, building partnerships. In this context, the Holy See has big experience and potential that needs to be explored at the scientific level.

Key words: Black Spring of Cuba, dissidents, diplomacy, Fidel Castro, Raul Castro, Benedict XVI, Jaime Ortega, Holy See, Vatican, Catholic Church, Cuba, Spain.

Постановка проблеми. Після падіння Радянського Союзу комуністичний уряд Куби залишися без підтримки та наближався до краху. Переживаючи період економічного застою, Куба почала шукати нових шляхів виходу з ізоляції. Було проведено низку реформ та пом'якшено режим, комуністичний Кубинський уряд навіть пом'якшив свою політику щодо релігії. У 1990-х роках відбулося відновлення дипломатичних відносин комуністичної Куби із Ватиканом, а лідер Куби Фідель Кастро відвідав Ватикан у 1996 р., через два роки, в 1998 р., Папа Іван-Павло II відвідав Кубу [14, с. 153-163].

За нових обставин Куба реформувалась, але у 2003 р. режим Кастро повернувся до тоталітарних методів, як результат, на Кубі відбулася «Чорна весна».

«Чорна весна Куби» 2003 року стала провалом Куби, на острові почався новий етап боротьби з демократичними правами, а Куба ще більше ізолювалась.

Подолати нову ізоляцію на Кубі допомогла ватиканська дипломатія, яка виступила «містком», який і вирішив цю кризу та посприяв подальшій де-ізоляції Куби.

Мета статті – дослідити роль ватиканської дипломатії та католицької церкви у звільненні кубинських дисидентів 2003-2011 років. Ця мета зумовлює такі завдання дослідження: дослідити роль Святого Престолу в процесі звільнення дисидентів; по-друге, проаналізувати роль католицької церкви та католицької церкви Куби в звільненні «в'язнів совісті»; по-третє, показати роль Папи у постпереговорному процесі для стабілізації Куби; по-четверте, проаналізувати наслідки втручання Святого Престолу як для дисидентів, так і для Куби на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу. 18-20 березня 2003 року на Кубі відбулись події, які увійшли в історію як «Чорна весна Куби» (*La Primavera Negra de Cuba*): військова диктатура на чолі з Фіделем Кастро (*Fidel Castro*) розпочала хвилю репресій проти незалежних журналістів, профспілкових діячів та мирних дисидентів Куби.

Передісторією кубинської «Чорної весни» були події, пов'язані зі зростанням опозиційного руху на Кубі, а саме успіхи проєкту Варела (*Proyecto Varela*)[1], який двічі подавав понад десять тисяч підписів[2], необхідних відповідно до конституції для подання законодавчої ініціативи. А також формування незалежної журналістики на Кубі: за кілька місяців до початку репресій на острові журналісти Рікардо Гонсалес (*Ricardo González*) та Рауль Ріверо (*Raúl Rivero*) почали видавати незалежний журнал «Де Куба» (*De Cuba*) [8]. Це була серйозна провокація диктатури, з одного боку, активісти почали добиватися можливості подавати законопроєкти на розгляд парламенту – проєкт Варела, з іншого боку, почалась боротьба з урядом (який контролював усі кубинські ЗМІ) за вплив на інформаційному полі – журнал «Де Куба» [10].

Зіткнувшись зі зростанням кубинського опозиційного руху, уряд Кастро вибрав репресії. Впродовж триденного періоду, 18-20 березня 2003 року, коли світ зосередив усю увагу на вторгненні під проводом США в Ірак, кубинський уряд провів швидкий арешт 75 дисидентів [8], відомий як «Чорна весна Куби» [10]. Сотні агентів Департаменту державної безпеки – кубинської політичної поліції – по всій країні синхронно заарештували 75 опозиціонерів

[1] Проєкт Варела (*Proyecto Varela*) був законопроєктом, розробленим та керованим кубинським політичним активістом Освальдо Пая (*Oswaldo Payá*) з Християнсько-визвольного руху, який виступав за політичні реформи на Кубі на користь більших індивідуальних свобод. Назву проєкту було обрано на честь Фелікса Варела (*Félix Varela*), кубинського релігійного лідера початку XIX століття. Мета проєкту Варела полягала в тому, щоб популяризувати пропозицію закону про демократичні політичні реформи на Кубі, відомі як «П'ять стовпів проєкту Варела»: свобода асоціацій, свобода слова і друку, амністія для політичних в'язнів, право на створення приватних підприємств, вимога виборів протягом одного року після затвердження реформ [11].

[2] Проєкт Варела керувався статтею 88 (g) кубинської Конституції 1976 р., (з поправками 1992 р.), що дає змогу громадянам пропонувати законопроєкти, якщо 10 000 осіб, які мають право голосу, підтримали цю пропозицію з нотаріально завіреними підписами [6, ст. 88 (g)].

режиму Кастро: незалежних журналістів, правозахисників, бібліотекарів та незалежних профспілкових діячів [10]. Репресивна хвиля кубинського уряду в основному була спрямована проти проєкту Варела та незалежних журналістів. Адже більше половини з ув'язнених були координаторами проєкту Варела та більше двадцяти ув'язнених були незалежними журналістами [10]. Поліція вторглася в будинки політичних дисидентів та журналістів і звинувачувала їх у тому, що вони були «контрреволюціонерами» або «найманцями» на службі Сполучених Штатів Америки [8].

З 3 по 7 квітня 2003 року 75 дисидентів Куби було притягнуто до суду і засуджено до тюремних термінів від 6 до 30 років. Дисиденти Куби буди звинувачені у «провокаціях» і «підривних» діях, очолюваних Сполученими Штатами Америки [10]. А саме відповідно до статті 91 Кримінального кодексу Республіки Куби «здійснення дій з метою нанесення шкоди незалежності Кубинської держави або цілісності її території, що карається позбавленням волі на строк від десяти до двадцяти років або смерті» [5, ст. 91].

Кубинські суди, які є частиною репресивного бюрократичного режиму Кастро, діяли без дотримання права на справедливий судовий розгляд, обмежуючи право на захист і порушуючи всі процесуальні гарантії, які мусив мати відповідач згідно з вимогами міжнародного права [10]. *Amnesty International* визнала «групу 75»[3] політичними в'язнями, а пізніше назвала ув'язнених кубинців – «ув'язненими совісті» [7].

«Чорна весна» призвела до чергових загострень відносин з урядом США, а також значного погіршення відносин Куби з державами Європейського Союзу. Уряди країн ЄС домовилися про скорочення дипломатичних контактів з Гаваною, а також ввели санкції щодо режиму Фіделя Кастро в 2003 році.

Міжнародна спільнота підняла голос на захист кубинських «в'язнів совісті», окрім урядів багатьох країн, із закликами до звільнення політичних в'язнів звернулися Папа Римський (Іван-Павло II, а пізніше і його наступник Бенедикт XVI), міжнародні організації, що захищають права людини, такі як *Amnesty International, Human Rights Watch*, *Reporters Without Borders* і *Freedom House*, а також інтелектуали та митці. Одні з них закликали Кастро звільнити в'язнів, інші підняли свій голос, щоб засудити довільну жорстокість і несправедливість диктатури Кастро. Зрештою, міжнародна спільнота вимагала звільнити кубинських «в'язнів совісті».

Куба відкинула міжнародну критику, особливо зі Сполучених Штатів, як роботу політичних супротивників, спрямованих на послаблення свого уряду [8]. Близько восьми років будь-яка критика режиму Кастро щодо ув'язнених кубинських дисидентів відкидалась, а заклики ігнорувались.

Все ж міжнародний тиск на Кубу змусив шукати шляхи виходу зі складної ситуації. Позитивним аспектом далась зміна керівництва Куби[4] – новий керівник, Рауль Кастро (*Raúl Castro*), шукав шляхи виходу з міжнародної ізоляції та підтримки всередині країни для просування своїх реформ.

Розв'язати проблему дисидентської «групи 75» взяла на себе ініціативу ватиканська дипломатія через Кубинську католицьку церкву та залучення підтримки уряду Іспанії.

Інтерес Куби до Святого Престолу та Ватикану до Куби були взаємними, а враховуючи історичне минуле та розбіжності у відносинах між Ватиканом та Кубою, у обох сторін були свої пріоритети.

Отже, як католицька церква, так і кубинський лідер почали шукати шляхи співпраці з вигодою для «себе». Так, для Гавани найважливішою потребою була легітимність режиму Кастро. Куба переживала період економічного застою і великої

[3] «Група 75» – так називали кубинських дисидентів, ув'язнених у період «Чорної весни», адже початково їхня кількість становила 75 осіб (75 політичних в'язнів). У 2009 році до «групи 75» додали (тобто заарештували) ще чотирьох дисидентів, але на міжнародній арені назва для ув'язнених дисидентів зберігалась як «група 75».

[4] З 2006 р. у зв'язку з хворобою Фіделя Кастро тимчасовим виконувачем обов'язків голови держави став Рауль Кастро, молодший брат Фіделя. А з 2008 р. Рауль Кастро став президентом Куби.

міжнародної ізоляції, режим міг розраховувати тільки на підтримку групи країн на чолі з лівими лідерами, такими як Китай, Венесуела, Болівія, Еквадор, а також Бразилія. Стабілізація відносин зі Святим Престолом означала вихід з ізоляції завдяки авторитету Папи, підняття авторитету Кастро в очах кубинців, які в своїй більшості католики. Також кубинський лідер очікував на підтримку від Папи у своїй кампанії проти ембарго США.

Варто відзначити гнучку політику католицької церкви Куби, а саме католицькі єпископи Куби закликали до політичних змін, вони піддавали легкій критиці комуністичний уряд Куби, водночас гостро критикували тривале ембарго США проти Куби [12], що імпонувало Фіделю та Раулю Кастро.

Важливо розуміти, що сила та авторитет католицької церкви на Кубі почала зростати після 1991 року: у 1990-х роках на Кубі майже 4,5 мільйона кубинців – близько 40 відсотків населення острова – називали себе католиками [12]. Явною ознакою зростання могутності католицької церкви на Кубі було зростання кількості хрещень, так, до прикладу, у Гаванській єпархії хрещення зросли з 7,500 в 1979 році до 34,800 в 1994 році [12]. Роль католицької церкви, яка ставала найбільшою інституцією острова після кубинського уряду, почала виходила за рамки євангелізації та милосердя. Церква допомагала заповнювати не тільки духовний вакуум, а також і матеріальний, що виник після розвалу радянського блоку в 1991 р., який попередньо забезпечував величезні субсидії та торгівлю для Куби. Церква роздавала їжу, медикаменти та одяг, передані з інших країн [12]. З 1990-х років католицька церква США спрямувала десятки мільйонів доларів на допомогу через католицьку організацію «Карітас Куба» [12]. Карітас Куба також поставляв обладнання та ліки до лікарень Куби та годував людей похилого віку по всьому острову. Більше того, у 2000-х Карітас Куба розпочав навчання католицьких активістів з викладання ділових принципів для самозайнятих працівників та фермерів. Проводились курси з етики для членів Карітас, які містять складник про громадянську відповідальність, права та обов'язки відповідно до вчення Соціальної доктрини Церкви [12].

Офіційний Ватикан критикував утиски церкви та прав людини на Кубі, наголошуючи, що «прагнуть звести релігію до просто приватної сфери, позбавляючи її будь-якого впливу чи соціальної значимості» [9, n. 4], та водночас засуджував «капіталістичний неолібералізм», який підпорядковує людську особистість і впливає на розвиток народів, нав'язуючи невигідні умови «націям як умову для отримання нової допомоги» таким способом, що «багаті стають багатшими, а бідні стають ще біднішими» [9, n. 4].

Папа та Ватикан закликали «подолати ізоляцію», «відкритися світові» і «світ повинен стати ближчим до Куби» [9, n. 7].

19 травня 2010 року було розпочато тристоронні переговори між Кубинським урядом, католицькою церквою та урядом Іспанії щодо звільнення дисидентів[5], що розпочались із зустрічі між Раулем Кастро, кардиналом Хайме Ортега (*Jaime Ortega*), архієпископом Гавани, і Діонісіо Гарсія Ібаньєс (*Dionisio García Ibáñez*), президентом Конференції католицьких єпископів Куби [4].

7 липня 2010 р. католицька церква заявила про прогрес у справі ув'язнених «групи 75». Переговори призвели до укладення у липні 2010 р. угоди про те, що всі в'язні «групи 75»[6] будуть звільнені та депортовані до Іспанії. Попередньо Іспанія запропонувала отримати тих ув'язнених, які погодились б після звільнення негайно переїхати разом з сім'ями до Іспанії [4]. Але не всі в'язні погодились на вигнання.

Пріоритет було надано тим, хто погодився покинути Кубу та із сім'єю поїхати в Іспанію. Перша група із шести колишніх засуджених прибула до Мадрида 13 липня 2010 [4].

[5] Стимулом до переговорів стала суперечлива загибель політичного в'язня Орландо Запати Тамайо (*Orlando Zapata Tamayo*) в лютому 2010 року після голодування на тлі повідомлень про масові зловживання з боку персоналу в'язниці.

[6] З 75 в'язнів совісті 56 були ще за ґратами на момент укладання угоди [4].

Після тривалого переговорного процесу було досягнуто згоди і по в'язнях, які відмовились залишити Кубу. 23 березня 2011 року, через вісім років після репресивних арештів «Чорної весни» 2003 року, були звільнені останні дисиденти режиму Кастро [4].

Зрештою, всі в'язні були звільнені: 18 дисидентів залишилися на Кубі з додатковою кримінальною ліцензією, а один з них повністю відбув свій строк позбавлення волі; у еміграції в Іспанії – 38 дисидентів, у Сполучених Штатах – 15, один в Швеції і ще один в Чилі. Один з дисидентів помер у Гавані в 2007 році [4].

Звільнення всіх опозиціонерів було проривом ватиканської дипломатії, а для Куби означало новий етап виходу з ізоляції.

На знак подяки та лояльності Рауля Кастро папа Бенедикт XVI здійснить візит на Кубу 26-28 березня 2012. Як і його попередник, Бенедикт XVI зустрінеться з Фіделем Кастро, але Папа Ратцінгер уже був більше стурбований братом Фіделя – Раулем Кастро, який став президентом після того, як у 2008 р. Фідель Кастро відрікся від влади на користь брата.

Поїздка Папи Римського Бенедикта XVI була підготовлена інтенсивними контактами, очолюваними тоді Державним секретарем Кардиналом Тарчізіо Бертоне (*Tarcisio Bertone*), який разом з Хайме Ортега доклав чимало зусиль для звільнення кубинських дисидентів.

Слід відзначити, що візит Бенедикта XVI на Кубу, другий візит глави католицької церкви в історії Куби, збігся з початком боязких соціальних та економічних реформ, спрямованих на надання можливості приватним економічним ініціативам і таким чином зменшення ролі держави. Реформи мали делікатні наслідки: Рауль Кастро скоротив більше п'ять мільйонів робочих місць у державному секторі, тобто 20% загальної кількості робочої сили країни [1]. Зрозуміло, що такі кроки викликали негативне ставлення до чинної влади від колишніх держслужбовців, саме тому уряд Рауля Кастро потребував будь-якої підтримки, а моральна підтримка католицької церкви мала неабияке значення в комуністичному, але все ж католицькому соціумі Куби.

На момент візиту Бенедикта XVI кубинський уряд та Рауль Кастро були зацікавлені у співпраці з католицькою церквою у соціальних питаннях та у питаннях для вирішення наслідків реформ, і звичайно, у вдосконаленні відносин з Ватиканом та допомозі подолання політики ізоляції Куби, а також соціально-економічній та освітній підтримці католицької церкви на острові, адже саме католицькі фонди здійснювали підтримку кубинців, надавали підтримку та капітал для старту соціальних ініціатив, а Карітас Куба щороку залучав мільйони фінансової допомоги для кубинців.

Інтерес Ватикану, який завдяки Кубі вкотре показав свою дипломатичну потужність, все ж переслідував декілька цілей у політичній та освітній сферах, які можна простежити в зверненнях Бенедикта XVI до кубинців.

В інавгураційній промові Бенедикт XVI висловив переконання, що Куба «вже дивиться в майбутнє, і з цієї причини прагне відновити і розширити свої горизонти» і з цією метою закликав звернутися до «величезного надбання духовних і моральних цінностей, які сформували свою найвищу істинну ідентичність». Зі свого боку Папа запевнив, що церква має «наміри продовжувати працювати без перепочинку, щоб краще обслуговувати всіх кубинців» [2]. Бенедикт XVI відзначив прогрес співпраці, що відбувся між церквою і кубинським урядом, хоча зазначив, що є ще багато аспектів, в яких церква і Кубинська держава можуть і мають рухатися вперед [2].

Як Папа Войтила, так і Папа Рацінгер засудив американське ембарго, закликав до «діалогу» і видалення «нерухомих позицій та односторонніх точок зору» [3]. Бенедикт XVI не закрив очі на обмеження кубинським урядом прав та свобод, так Папа Рацінгер закликав не позбавляти права брати участь у розбудові майбутнього Куби та закликав кубинців до

співпраці в «захоплюючій задачі побудови суспільства широких горизонтів» [3].

У церемонії прощання Бенедикт XVI побажав, щоб Куба була «домом всіх і для всіх кубинців, де співіснує справедливість і свобода» [3]. Бенедикт XVI наголосив на важливості прав та свобод: «Повага і турбота про свободу, яка б'ється в серці кожної людини, необхідні, щоб адекватно реагувати на фундаментальні вимоги гідності і, таким чином, побудувати суспільство, в якому кожен відчуває себе протагоністом майбутнього свого власного життя, своєї сім'ї та своєї батьківщини» [3].

Уже будучи у відставці папа Бенедикт XVI згадав про свій візит на Кубу та сказав: «Зустріч з президентом Раулем Кастро була дуже цікавою. Він людина, яка хоче внести різні зміни. Ми мусимо йому допомогти. Церква має бути готова до діалогу. Церква в світі не для того, щоб змінювати уряди, але щоб проникати в серця людей з Євангелієм. Це завжди має бути методом церкви» [13].

Таким чином, «Чорна весна Куби» завдала зворотного ефекту режиму Кастро. Міжнародний тиск змусив Кубинський уряд піти на поступки та звільнити дисидентів.

Медіатором звільнення кубинських дисидентів виступила ватиканська дипломатія, яка спромоглася витягнути уже молодшого Кастро на діалог та, залучаючись підтримкою Іспанії, звільнити в'язнів режиму. Хоча варто відзначити, що більшості з дисидентів доводилось обирати вигнання з батьківщини.

Водночас Святий Престол відстоював звільнення і тих, хто відмовився покинути Кубу. Для Папської дипломатії знадобився ще тривалий час, щоб у березні 2011 р. були звільнені і ті в'язні, які відмовилися покинути Кубу.

Слід відзначити вирішальну роль, яку зіграла ватиканська дипломатія в звільненні кубинських дисидентів, адже саме Папські дипломати виступили ініціаторами переговорів щодо звільнення кубинських дисидентів та знайшли спосіб переконати Рауля Кастро звільнити всіх дисидентів і навіть тих, хто відмовився покинути Кубу.

Після звільнення кубинських дисидентів ситуація з політичними правами та свободами на Кубі почала покращуватися, що було основною перепоною для США. Візит Папи Бенедикта XVI в 2012 році показав, що країна реформується та готова до змін. А з 2011 р., після звільнення опозиціонерів, Кубою за посередництва канадських дипломатів почалися таємні переговори щодо відновлення **дипломатичних відносин між Сполученими Штатами Америки та Кубою**, але вирішальну роль у де-ізоляції Куби знов-таки зіграла ватиканська дипломатія, а саме Папа Франциск, за що йому особисто подякували лідер США Барак Обама та лідер Куби Рауль Кастро.

Слід відзначити, що в 2014 році тристоронні переговори між США та Кубою за посередництва Канади заходять у глухий кут. США та Куба не можуть дійти згоди і приступити до нового етапу переговорів, у цей момент Президент США Барак Обама звернеться до Святого Престолу та ватиканських дипломатів за допомогою, враховуючи успіх, який мав Святий Престол та католицька дипломатія у звільненні кубинських дисидентів.

Під час візиту до Ватикану 24 березня 2014 р. Барак Обама особисто звернувся з проханням до Папи посприяти нормалізації відносин. Папа Франциск особисто, а також ватиканські дипломати та католицька церква супроводжували повільний процес відновлення відносин між Кубою та США.

Активна позиція Франциска та м'яка сила ватиканської дипломатії сприяли відновленню кубино-американських відносин, за що і Президент Обама і Президент Кастро подякували Папі, людині «прикладу для світу», за його посередництво. Але передісторією цієї угоди послужили досягнення дипломатії Бенедикта XVI у звільненні кубинських дисидентів 2003-2011 років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Benedetto XVI a Cuba. 2012. *Il post.* URL: http://www.ilpost.it/2012/03/28/benedetto-xvi-a-cuba/ (дата звернення: 25.06.2018).

2. Benedetto XVI. Cerimonia di benvenuto. Discorso di Santo Padre Benedetto XVI. Aeroporto Internazionale Antonio Maceo di Santiago de Cuba. 2012. URL: http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/speeches/2012/march/documents/hf_ben-xvi_spe_20120326_benvenuto-cuba.html (дата звернення: 25.06.2018).

3. Benedetto XVI. Cerimonia di congedo. Discorso di Santo Padre Benedetto XVI. Aeroporto Internazionale Antonio Maceo di Santiago de Cuba. 2012. Città del Vaticano : Libreria Editrice Vaticana.

4. Cancio Isla W. Fecha histórica: concluye liberación de prisioneros del Grupo de los 75. URL: https://web.archive.org/web/20110625024735/http://cafefuerte.com/2011/03/22/concluye-proceso-de-liberacion-del-grupo-de-los-75/ (дата звернення: 03.03.2018).

5. Código Penal de la República de Cuba. URL: http://www.parlamentocubano.cu/index.php/documento/codigo-penal/ (дата звернення: 03.03.2018).

6. Constitución de la República de Cuba. URL: http://www.cuba.cu/gobierno/cuba.htm (дата звернення: 03.03.2018).

7. Cuba: One year too many: prisoners of conscience from the March 2003 crackdown. URL: http://www.amnesty.org/en/library/info/AMR25/005/2004 (дата звернення: 03.03.2018).

8. Cuba's Long Black Spring. URL: https://cpj.org/reports/2008/03/cuba-press-crackdown.php (дата звернення: 03.03.2018).

9. Giovanni Paolo II. Omelia nella piazza José Martí (L'Avana, 25 gennaio 1998). 1998. URL: https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/homilies/1998/documents/hf_jp-ii_hom_19980125_lahabana.html (дата звернення: 25.06.2018).

10. La Primavera Negra de Cuba. URL: http://www.damasdeblanco.com/primavera/primavera2003.asp (дата звернення: 03.03.2018).

11. Proyecto Varela. URL: http://www.oswaldopaya.org/es/iniciativas-y-documentos/proyecto-varela/ (дата звернення: 03.03.2018).

12. Ramirez D. Power Of The Church Undergoes Resurrection In Cuba. 1996. URL: http://articles.sun-sentinel.com/1996-11-16/news/9611150582_1_archbishop-jean-louis-tauran-cuban-cuba-program (дата звернення: 25.06.2018).

13. Tomelli A. Ratzinger disse: la Chiesa non è al mondo per cambiare i governi. 2016. URL: http://www.lastampa.it/2016/11/28/vaticaninsider/ita/vaticano/e-ratzinger-disse-la-chiesa-non-al-mondo-per-cambiare-i-governi-wqWgjd5M51CqajXKIXjDRP/pagina.html (дата звернення: 25.06.2018).

14. Данилюк І. Дипломатія Святого Престолу в процесі де-ізоляції Куби. Науковий журнал *«Американська історія і політика».* 2018. № 5. С. 153–163. (дата звернення: 25.06.2018).

УДК 61+17
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.16

РЕЛИГИОЗНО-ЭТИЧЕСКИЕ ПОСТУЛАТЫ ГЕНЕЗИСА ТЕОРЕТИКО-ИСТОРИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ БИОЭТИКИ

РЕЛІГІЙНО-ЕТИЧНІ ПОСТУЛАТИ ГЕНЕЗИСУ ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНИХ АСПЕКТІВ БІОЕТИКИ

RELIGIOUS-ETHICAL POSTULATES OF GENESIS OF THEORETICAL AND HISTORICAL ASPECTS OF BIOETHICS

Джавадлы Гамар Айдын,
кандидат филологических наук,
заместитель председателя Управления мусульман Закавказья

Одной из главных причин происхождения биоэтики учёные считают морально-духовные или деонтологические проблемы, возникающие во время профессиональной деятельности врачей, и вызывающие частые разногласия в обществе. В достаточно сложное и конфронтационное политическое, экономическое, культурное время такие сложные взаимоотношения, как человек – человек, человек – природа, человек – окружающая среда, человек – культура, мораль, право и т.д., вырываются из контекста индивидуального сознания и поднимаются до национального и общественного уровня самопознания. Упомянутые реальные факторы и условия обусловили возникновение нового обобщённого восприятия и синтеза научных предметов. Именно по этой причине биоэтика как межнаучная дисциплина и новая интегрированная научно-практическая область получила своё развитие начиная с середины XX века. Традиционным методологическим средством для ознакомления с научной, общественно-политической и моральной сущностью биоэтики в современном мире является экскурс в историю возникновения и этапов её развития. Невозможно не учитывать влияние различных научных факторов и философских категорий на формирование биоэтики. Некоторые исторические факторы имеют особое значение: например, период эволюции между клятвой Гиппократа и Нюрнбергским процессом сыграл благоприятную роль для превращения биоэтики в феномен общественной мысли. Биоэтика является новым исходным пунктом философской мысли. Её формирование и развитие напрямую связано с трансформацией медицинской этики в целом. Интерес к биоэтике является прежде всего показателем глобального общественного внимания к правам человека, использования новых технологий и проведения медицинских опытов над людьми, что, в свою очередь, создаёт серьёзные правовые и моральные проблемы в обществе. Есть настоятельная необходимость изучения теоретических и исторических аспектов для исследования и классификации данной проблематики.

Ключевые слова: биоэтика, религиозно-этические ценности, концепция Гиппократа, исламская этика, медицина в исламе, охрана здоровья, мусульманский фикх, культурно-экологические условия.

Однією з головних причин походження біоетики вчені вважають морально-духовні або деонтологічні проблеми, що виникають під час професійної діяльності лікарів і викликають часті розбіжності в суспільстві. У досить складний і конфронтаційний політичний, економічний, культурний час такі складні взаємини, як людина – людина, людина – природа, людина – довкілля, людина – культура, мораль, право тощо, вириваються з контексту індивідуальної свідомості і піднімаються до національного і громадського рівня самопізнання. Згадані реальні фактори й умови зумовили виникнення нового узагальненого сприйняття і синтезу наукових предметів. Саме з цієї причини біоетика як міжнаукова дисципліна і нова інтегрована науково-практична галузь отримала свій розвиток починаючи з середини XX століття. Традиційним методологічним засобом для ознайомлення з науковою, громадсько-політичною та моральною сутністю біоетики в сучасному світі є екскурс в історію виникнення та етапів її розвитку. Неможливо не враховувати вплив різних наукових факторів і філософських категорій на формування біоетики. Деякі історичні фактори мають особливе значення: наприклад, період еволюції між клятвою Гіппократа і Нюрнберзьким процесом зіграв сприятливу роль для перетворення біоетики на феномен громадської думки. Біоетика є новим вихідним пунктом філософської думки. Її формування і розвиток безпосередньо пов'язані з трансформацією медичної етики в цілому. Інтерес до біоетики є насамперед показником глобальної суспільної уваги

до прав людини, використання нових технологій і проведення медичних дослідів над людьми, що, своєю чергою, створює серйозні правові та моральні проблеми в суспільстві. Є нагальна потреба вивчення теоретичних та історичних аспектів для дослідження і класифікації цієї проблематики.

Ключові слова: біоетика, релігійно-етичні цінності, концепція Гіппократа, ісламська етика, медицина в ісламі, охорона здоров'я, мусульманський фікх, культурно-екологічні умови.

Scientists consider one of the main reasons for the origin of bioethics to be moral and spiritual or deontological problems that arise during the professional activities of doctors and cause frequent disagreements in society. In a rather complex and confrontational political, economic, cultural time, such complex relationships as man – man, man – nature, man – environment, man – culture, morality, law, etc., are pulled out of the context of individual consciousness and rise to the national and the social level of self-knowledge. The mentioned real factors and conditions caused the emergence of a new generalized perception and synthesis of scientific subjects. It is for this reason that bioethics, as an inter-scientific discipline and a new integrated scientific and practical field, has been developed since the middle of the twentieth century. A traditional methodological tool for acquainting oneself with the scientific, sociopolitical and moral essence of bioethics in the modern world is an excursion into the history of the origin and stages of its development. It is not impossible to take into account the influence of various scientific factors and philosophical categories on the formation of bioethics. Some historical factors are of particular importance: for example, the period of evolution between the Hippocratic Oath and the Nuremberg Process played a favorable role for the transformation of bioethics into a phenomenon of social thought. Bioethics is a new starting point for philosophical thought. Its formation and development is directly related to the transformation of medical ethics in general. Interest in bioethics is, first of all, an indicator of global public attention to human rights, the use of new technologies and the conduct of medical experiments on people, which in turn creates serious legal and moral problems in society. There is an urgent need to study the theoretical and historical aspects for the study and classification of this issue.

Key words: bioethics, religious and ethical values, Hippocrates concept, Islamic ethics, medicine in Islam, health protection, Muslim fikh, cultural and environmental conditions.

Введение. Ещё задолго до формирования религиозных взглядов и учений члены человеческого сообщества (рода, общины) создавали правила самозащиты, удовлетворения своих материальных и духовных потребностей, упорядочивания семейно-бытовых отношений. Именно поэтому человеческий род верил в необходимость моральных и этических ценностей, которые охватывали все аспекты их жизни и объединяли их. В последующие периоды человеческой истории нравственные и этические нормы формировались на этой основе, а сегодня стали этическими знаниями и учением. Развитие и значение этических знаний в системе наук широко изучалось в классической и изучается в современной литературе.

Исследователи подняли этику до уровня проблематики гуманистических ценностей в рамках этики как науки о нравственности, являющейся составной частью философии. Отмечено также, что историческое развитие этики связано, с одной стороны, с социальной взаимозависимостью людей, с другой же стороны, подчёркивается, что есть неразрывная связь между личностью и индивидом на фонологическом уровне.

Большинство исследователей этики признали мораль одной из самых влиятельных индивидуальных и социальных сил, значимых качеств социального развития. Таким образом, отношение человека к человеку в обществе считается основным предметом этики. Учёные и философы отмечали в своих работах, что наличие этических знаний и их польза в жизни определяется объективным аспектом таких знаний – качеством нравственности в той или иной истории человечества.

Морально-этические аспекты на Востоке. На Востоке морально-нравственные аспекты на протяжении веков исследовались мудрецами, мыслителями-философами и учёными, мастерами художественного слова, отличаясь своеобразием подхода и формами анализа. Таким образом, в этических учениях Востока понятия добра и зла стали нормативной категорией нравственного сознания. Однако следует отметить, что в целом

в этике, философии, а также в художественном творчестве объяснение добра и зла не было однозначным. Здесь сталкивались взгляды материалистов, идеалистов, религиозных деятелей, представителей естественных наук и т.д. На Ближнем Востоке в эпосах, в фольклоре и поэзии неоднократно воспевались глубокие моральные и духовные качества, давались глубокие наставления, указывались пути самодисциплины и улучшения управления обществом.

В архаичной и недавней истории древнего мира в этических взглядах относительно медицины есть три ключевых момента: во-первых, это нравственные правила отношения врача к пациенту; во-вторых, помощь пациенту как моральный долг; в-третьих, внимание государства к здоровью граждан во имя общественного благополучия. Законы Хаммурапи, принятые 1750 лет назад, содержали положения о рабочем времени и заработной плате для врачей или лекарей. В основе взглядов Запада на медицинскую этику, конечно, лежала клятва Гиппократа (460-370 годы до н.э.). Суть врачебной клятвы заключается в том, что это руководство, которое является показателем культуры этой эпохи, не имеет юридической силы, но в некоторых случаях врачи, которые считают их превыше закона или права, вынуждены придерживаться определённого кодекса. В античный период законы применялись к простым гражданам, а врачи относились к высшей категории государственных и религиозных деятелей и имели по отношению к ним «статус неприкосновенности». В этом смысле врачебная клятва Гиппократа должна рассматриваться как революционное изменение, потому что она смогла поместить отношение врачей к пациентам в рамки профессиональных и этических законов, хотя и не имеющих юридическую силу.

С точки зрения структуры Учение Гиппократа состоит из трёх основных разделов: а) обращение к богам (политеистическим божествам) в соответствии с потребностями своего периода; б) основной текст, состоящий из двух частей: первая – уважать своего учителя, передавать знания детям учителя безвозмездно и обучать этому искусству лишь тех, кто подписал Клятву; вторая часть – это правила лечения, обязанности врача (такие как не давать яд, запрет на аборты, не совершать сексуального насилия против пациента и его родственников и т.д.), хранить врачебную тайну; в) выводы – не поощрять врачей, следующих данной клятве, божественной наградой, и не наказывать тех, кто нарушил клятву, произнесённым проклятьем. Из этого исторического документа мы можем подтвердить, что клятва врача не отражает положение античного врача как священных существ, физически существующих и обладающих определённой харизмой, а делает их труд более «приземлённым», что можно оценить, как революционный переворот в философии и в целом в культуре. Результатом этой интерпретации является то, что на основе мыслей Гиппократа мы находим философско-теоретическую основу того, что мы имеем сегодня в негативной форме «доктринальным патернализмом» [12].

Клятва врача – это попытка урегулирования поведения каждого врача и медицинского работника на принципе «не навреди, прояви милосердие». Этос врача – это его сострадательное отношение к пациенту, и нравственность в этих отношениях превосходит все законы и сомнения. Тем не менее, в результате эволюции этико-философских идей Сократа, Платона и Аристотеля в более поздние периоды общественной истории были высказаны различные взгляды на субъективные нравственные критерии концепции Гиппократа, которые якобы далеки от объективной реальности. Тем не менее, клятва Гиппократа продолжала оставаться неизменной и канонической для всего периода классической культуры, включая средневековье. Влияние Гиппократа на другие культуры также может быть подтверждено появлением подобных формул: клятва Асафа бин

Бараяхи в Сирии в VI веке, Муса Маймонида в Египте (1135-1204) и кодексы обязанностей врача Мухаммед Хазина в Иране (1770) [9].

Исламские учёные хорошо знают, что доисламские арабские племена имели определённые этические нормы и моральные ценности. Выдающиеся арабские поэты той эпохи – Аш-Шанфара, Амр бин Гюльсум, Ушру Уль-Гайс и другие восхваляли моральные качества, такие как доброта, честь, преданность, совесть, патриотизм, осуждали жадность, трусость, предательство и лицемерие. Изменение социально-экономической основы арабского общества и установление здесь первоначальных феодальных отношений впоследствии изменили моральные ценности, в том числе связанные с религиозными взглядами, что в значительной степени повлияло на содержание моральных норм.

С VII века ислам, который был послан Всемогущим Богом людям как совершенная религия в провинции Хиджаз в Западной Аравии, в городе Мекка, и впоследствии стал широко распространяться на Ближнем и Среднем Востоке, широко распространился на все сферы человеческой жизни, вносил конкретные и существенные изменения, в том числе религиозные, правовые, политические, моральные и т.д. взгляды. Коран, который являясь новой религией начал формироваться на территории Аравийского халифата, привёл к возрождению философской мысли средневековья, Коран, являющийся основой ислама, призвал всех людей со дня откровения к стремлению к вечному божественному благословению, исполненному милосердием и состраданием Бога, к действиям в рамках морали и этики.

В исламе эволюция теории биоэтики должна быть связана прежде всего с сущностью ценностей, данных человечеству в Коране аль-Карим и сунне, которые являются основой нашей религии, а затем с этапами развития мусульманской медицины. В медицинском аспекте ислам воспринимается как вид поклонения, который позволяет людям заботиться о своём здоровье. В мусульманском мире медицина имеет специальный раздел под названием «медицинско-духовный» (медицина в понимании Пророка Мухаммеда), место медицины и её медицинские аспекты широко освещены в сунне нашего Пророка. Пророк Мухаммед (мир ему и благословение) близко интересовался областью здравоохранения, и его хадисы на эту тему стали своего рода путеводителем для мусульман. В то же время естественно также наличие некоторой информации о ряде медицинских вопросов в Коране, который передаёт людям знания о силе и величии Аллаха, вечных и предвечных знаниях человечества. В целом важно отметить, что в Коране имеется много медицинских сведений после астрономии, есть ценные идеи о создании человека, его развитии, анатомии, физиологии, патологии, расстройствах тела и души. Согласно мнению ряда исследователей, в Гурани-Кериме основным принципом здоровья является не лечение, а защита человека, профилактика его здоровья. Гигиена включает в себя некоторые инструкции, в том числе советы по нормальному питанию и защите от вредных ингредиентов. Как религиозная система, которая была достаточно чувствительной и серьёзной в отношении к здоровью человека, ислам всегда утверждал, что как медицинские, так и юридические аспекты медицинских вопросов должным образом скоординированы.

Начало мусульманской медицины связано с развитием медицины в Сирии и Иране. Знание особенностей местной культуры в завоёванных районах и использование научных и культурных инноваций были краеугольным камнем мусульманской цивилизации. В этом контексте появилась новая мусульманская медицина, которая в некоторой степени исходила из изучения еврейских, христианских и других учёных, и основа её исходила из синтеза *мусульманской этики* и *мусульманского фикха*.

Мусульманские врачи добились значительных успехов в различных областях медицины. Первое научное исследование

по диагностике широко распространённых инфекционных заболеваний, особенно ветрянки и кори, было упомянуто в то время великим мусульманским философом и врачом Закарийя Рази (865-935). Этот иранский учёный, известный в Европе как Razes, хорошо знал науку химию. В своей работе «Хави» он собрал энциклопедические знания по греческой, сирийской, персидской, индийской и арабской медицине, а также знания на основе собственного личного опыта. Другая книга иранского врача Али Бин Аббаса Эхвази Маджуси «Камил ус-санааа» (в некоторых источниках под названием «Теббе Малеки») считалась лучшим учебником по медицине в европейских университетах за пять веков. Его знание системы капиллярных сосудов кровеносной системы имело большое значение в истории медицины.

Конечно, когда речь идёт о мусульманской медицине, не следует забывать имя Абу Али ибн Сина и его великолепный труд «Аль-Канун». Особенность этой книги состоит в том, что она не только предоставляет информацию о лечении заболевания, но также предоставляет обширную информацию о фармакологии, диетологии и санитарной гигиене. Ибн Сина был выдающейся личностью, подтвердившей теоретические знания экспериментами, основоположником многих инноваций в области хирургии и химических опытов. Наиболее выдающимися исследователями, внёсшими вклад в развитие медицины, были Ибн Рушд (1114-1171), Ибн аль-Хаттаб Андалузийский (1375), Самуил ибн Яхья ибн Аббас аль-Магриби и другие. Следует отметить, что такие личности, как Омар бин Аббас, Хусейн Хади, Махмуд ибн Ильяс, Хубиш аль-Тифлиси, Иса аль-Раги, Музхабаддин аль-Табризи, были выдающимися врачами и деятелями своего времени на Кавказе и в Азербайджане. Фахраддин Абу Абдулла Ахмад ибн Арабшах Эн-Нахчывани, Акмаладдин ан-Нахчывани, Мухаммед Баргюшад, проживавшие в Нахичеване, выдвинули ряд новых идей о медицине и методах лечения.

Ислам также как мусульманство и христианство не считал необходимым проводить анатомические операции или ампутации у мёртвых. Но возникла необходимость изучения анатомии человека для здоровья людей, диагностики заболеваний и развития хирургии. Поэтому, несмотря на запрет, проводились анатомические операции, и мусульмане в этом деле даже опережали Галена и всю древнегреческую медицину. Подлинность этой информации может быть указана в книге Рази «Тибби-Мансури», «Аль-Канун» Ибн Сины и в книге «Китаб-Аль-Малики» Али ибн Аббаса.

Хотя «мусульманская этика» в классической арабо-мусульманской культуре не существует как особая область, однако, Коран и Сунна, имеющие большую научную основу, в целом считаются носителями ряда этических проблем. По этой причине одной из самых современных областей знаний является биоэтика, которая начинает развиваться как идеология, пропагандирующая высокие моральные и духовные ценности, призывающие к состраданию и добру, где в этом контексте является обязательной идеология, которая борется против жестоких методов подхода к природе, людям и животным, за подход к людям в новом духе, за формирование новых научно-философских, биологических и медико-практических взглядов и подходов на их действия [11]. Вопросы, поднятые этой наукой, нашли отражение в Коране как первоисточнике ислама, и в Сунне, сборнике хадисов Пророка (саас). На наш взгляд, объяснение проблем, поднятых современной биоэтикой (клонирование, эвтаназия, самоубийство, аборт, искусственное оплодотворение, суррогатное материнство, трансплантация органов и т.д.) с точки зрения позиции Пророка Мухаммеда (сас) и Сунны имеет большое научно-теоретическое и практическое значение.

Одной из важных причин возникновения биоэтики были этико-нравственные или деонтологические проблемы, возникшие и часто обсуждаемые в ходе профессиональной деятельности врачей.

Следует отметить, что эти проблемы часто скрываются от общественности и обсуждаются тайно. В своё время медицина приобрела репутацию и уважение как сфера деятельности, которая способствует высокому гуманистическому отношению к пациентам, продвигает идеи ухода за ними и заботы о них, и работает над тем, чтобы помнить об этих идеях. Однако современная медицина, которая постоянно видоизменяется с точки зрения научно-экспериментальной, материально-технической базы и радикальных способов лечения многих болезней, иногда теряла свой прежний уровень достижений. Некоторые врачи, проводившие необычные и секретные медицинско-биологические исследования, использовавшие достижения медицины ради коммерции и бизнеса, отошли от своих непосредственных задач, были заинтересованы, например, в проведении медицинской практики в отношении пациентов без их согласия и воли, не признавали медицинскую этику. Эти факты, имевшие место в истории медицины в XX веке и обнародованные через много лет, не могли не вызвать оправданного общественного недовольства и волнения. Эти факты свидетельствуют о нарушении моральных принципов в медицинской сфере.

Следует отметить, что с середины прошлого столетия в жизни общества, в культурном и научно-техническом мышлении, теоретических и практических достижениях наблюдается относительное возрождение и прогресс. Отношения человек – человек, человек – природа, человек – живой мир должны исходить из того, какие культурные, моральные и правовые ценности должны взять за основу своей жизни люди, на чем должны основываться их основополагающие намерения и цели. Отметим, что влияние научно-технического и медицинского прогресса на психологию человека, его поведенческие мотивы, эмоциональное состояние, практическую деятельность и сознание никогда не было однозначным. Этот прогресс стал не только источником благосостояния современной цивилизации, но и угрозой для людей, их среды обитания, культурных и экологических условий и здоровья. Главной угрозой стало разрушение материальной и биологической структуры природы и внезапные асоциальные изменения человеческого поведения.

Тот факт, что безопасность жизни стала серьёзной проблемой, также выдвинул на первый план необходимость формирования идеологии экологического движения. Есть многочисленные жертвы стихийных бедствий и пандемий, массовое уничтожение людей и других живых существ, проблемы со здоровьем и проблемы с развитием медицины, большое количество вредных отходов различных отраслей промышленности, вредные выхлопы от миллионов автомобилей и других бензиновых двигателей серьёзно ухудшили образ жизни современного общества, экологическую ситуацию в окружающей среде, привели к серьёзной озабоченности людей и создали для них новые проблемы. Все эти реальные факторы и обстоятельства выдвинули новые задачи перед научным мышлением и вынудили его к новым поискам и обобщениям. По всем этим причинам с середины XX века сформировалась биоэтика, которая расположена на стыке многих наук и является одной из новых, интегративных научно-практических областей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Аксеки А.Х. Этика как наука и исламская этика. Анкара : Nur Publications, 1991.
2. Пашазаде Аллахшукюр. Ислам на Кавказе. Баку : Азернешр, 1991.
3. Аль-Бухари, Мухаммед бин Исмаил. Мораль Пророка (с) / перевод А. Мусаева. Баку : 2009.
4. Абу Наср аль-Фараби аль-Турки. Классификация наук. Баку : Адилоглу, 2006.
5. Исламская мораль. *Вестник. Бакинский Исламский Университет*. Закатала. 2008.
6. Гулер З. Хазрат Пророк: общество и семья. Баку : «Шёлковый путь». 2010.
7. Мамедалиев В. Коран и наука. Баку : Гисмет, 2006.

8. Биоэтика на рубеже тысячелетий : Материалы 5-го Всемирного Конгресса по биоэтике (Лондон, 2000). Журнал *«Медицинское право и этика»*, № 2, 2001.

9. Заррикуб А. Хосейн. Исламская цивилизация / пер. с фарси Москва : Андалус, 2004.

10. Мамедов В., Мамедов Р., Мустафаева А. Религиозные учения и морально-правовые критерии биоэтики. 29.11.2011. URL: www.ihr-az.org.

11. Мухамедова З.М. Исламская биоэтика в историческом аспекте. URL: http://www.psihdocs.ru.

12. Сгречча Э., Тамбоне В. Биоэтика : учебник. / Пер. с итал. Библейско-богословский институт св. Апостола Андрея. Москва. 2002. 434 с.

13. Точка зрения основных мировых религий на решения, касающиеся окончания жизни в отделении интенсивной терапии. URL: http://www.critical.ru/actual/etica/religion.htm.

14. Факхер Бен Хамида. Мусульманская мораль, медицина и биотехнологии. URL: http://www.bioethics.ru/rus.

УДК УДК 94(044)"1958/20..."+328.132.7+342.6
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.17

POLITICAL AND IDEOLOGICAL SOURCES OF THE POSITION OF PRESIDENT IN FRENCH FIFTH REPUBLIC

ПОЛІТИЧНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПОСАДИ ПРЕЗИДЕНТА У ФРАНЦУЗЬКІЙ П'ЯТІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Kucharčík Rudolf
Lecturer in International Political Relations,
Faculty of International Relations, Faculty of Economics
University of Bratislava

France is one of the leading state of the Europe. France is member of the European Union and many other international organizations. France has independent foreign policy. France is one of the most economically developed countries in the world. Sentiment of exceptionality has played remarkable role in French history.

Political and ideological sources of the position of president in French Fifth Republic are analyzed. The process of the creation of current French constitution are described. The term “patriotism” is described. The role and place of Charles de Gaulle in the development of the French Republic are described in the article. His attitude toward political parties and their influence on the political and social life of the state are analyzed.

Charles de Gaulle became prime minister in spring 1958 and he faces two challenges: to resolve the crisis in Algeria and to prepare a new constitutional text. Charles de Gaulle was the biggest authority in France in 1958 and it was not surprised that his proposal was accepted by French in referendum in September 1958. The Fifth republic was created. The form of the government created by the 1958 Constitution is a semi-presidential form of government. The presidential mandate was set on seven years. After referendum in 2000 – the length of the presidential mandate was shorten to five years. The de Gaulle itself embodied two traditions of French political history: the tradition of authority, order and stability and the tradition of the slogans of the French Revolution “Liberté, Egalité, Fraternité”. Politics, political views of Charles de Gaulle and his position on the political development of the country are analized in the article.

The process of the creation of current French constitution was long-termed. It is the result of crisis of French Fourth republic and ideology of Gaullism, French nationalism and of course patriotism of Charles de Gaulle.

Key words: French President, Charles de Gaulle, French Constitution

Франція є однією з провідних держав у Європі. Франція є членом Європейського Союзу та багатьох інших міжнародних організацій. Франція проводить незалежну зовнішню політику. Франція є однією з найбільш економічно розвинених країн світу. Почуття винятковості відіграло неабияку роль у історії Франції.

В статті проаналізовано політичні та ідеологічні джерела посади президента у Французькій П’ятій республіці. Описано процес створення чинної французької конституції. В статті описано термін «патріотизм». Роль та місце Шарля де Голля у розвитку Французької республіки описано в статті. Проаналізовано його ставлення до політичних партій та їх вплив на політичне і суспільне життя держави.

Шарль де Голль став прем'єр-міністром навесні 1958 року, і перед ним стояли два виклики: вирішити кризу в Алжирі та підготувати новий конституційний текст. Шарль де Голль був найбільшим авторитетом у Франції в 1958 році, і не було дивним, що його пропозицію французи прийняли на референдумі у вересні 1958 року. П'яту республіку було створено. Форма правління, згідно з створеної Конституцією 1958 року, є напівпрезидентською формою правління. Мандат президента був встановлений на сім років. Після референдуму 2000 року – тривалість президентського мандату скоротилася до п'яти років. Шарль де Голль втілив дві традиції політичної історії Франції: традицію влади, порядку та стабільності та традицію гасел Французької революції “Liberté, Egalité, Fraternité”. У статті проаналізовано політику, політичні погляди Шарля де Голля та його позицію щодо політичного розвитку країни.

Процес створення чинної французької конституції був довготривалим. Це результат кризи Французької четвертої республіки та ідеології голлізму, французького націоналізму і, звичайно, патріотизму Шарля де Голля.

Ключові слова: президент Франції, Шарль де Голль, французька конституція.

Introduction

France is the leading state of the European Union and one of the regional powers with ambitious to be still world power.

Its power status stems from the following:

– a seat in the Security Council UN;
– ownership of nuclear weapons;
– member of the European Union;
– successful cultural diplomacy through Francophonie's involvement (presence) in its former colonies;
– independent foreign policy (withdrawal from the NATO military, blocking the entry of the United Kingdom into the European Communities, a critical assessment of the foreign policy of other superpowers);
– sentiment of exceptionality.

Sentiment of exceptionality has played remarkable role in French history.

According to Jacques Rupnik the aspect of this exceptionality is certainly related to the French Revolution form 1789. Three different moments were visible there – the moment of revolution, the moment of democracy and national moment. They were joined all. The following history has shown that the moment of revolution and the moment of democratic can be opposed. However, above-mentioned heritage shows us that analysis of processes of history is important to understand the source of French exceptionality.

French revolution with a universal message invented democracy and the declaration of Human Rights. That kind of perception of exceptionality and universality is unparalleled in Europe. The only analogy is found in the United States. This is one of the main reasons why the relationship between France and the US is so difficult [1, p. 185].

Results

The process of the creation of current French constitution was long-termed. The text is the result of crisis of French Fourth republic and ideology of Gaullism, French nationalism and of course patriotism of Charles de Gaulle and his political opinions.

Andrew Heywood talks about conservative nationalism in connection with Gaullism. According to him, this type of nationalism tends to develop in stabilized national states rather than in the states where the process of creating a national state has not yet been completed [2, p. 147].

The goal of this kind of nationalism was "maintaining national unity by promoting patriotism and pride in your state, especially against the disruptive ideas of class solidarity proclaimed by the socialists" [2, p. 147; 3].

According to Andrew Heywood, Charles de Gaulle was particularly successful to use nationalism for conservative goals.

De Gaulle referred to "national pride in guiding his independent and sometimes anti-American defense and foreign policy, which included French leaving of NATO. He has also tried to restore order and authority in social life and to build a strong state based on greater presidential powers. This policy has helped conservatives stay in power since the founding of the Fifth Republic until the election of Mitterand as president in 1981" [2, p. 147].

For political scientists is nationalism theoretical category – and it is one of the political ideologies. It is different for politicians – the term "nationalism" has often negative connotations for them. Charles de Gaulle did not like it – he did not use this term to explain his position – he preferred the term patriotism.

Patriotism is "love for a homeland that is ready to stand in its defense ... often confuses itself to nationalism. Patriotism is a much older belief and it is not so much burdened with theory. Nationalism assumes that nations exist as real and distinctive entities. In contrast, patriotism can simply mean affection and a sense of connection to a particular place or way of life and does not require any abstract idea of "country" or fatherland. In fact, patriotism is a sentiment rather than a political idea. However, it can be used in the service of various beliefs, especially in the wars" [4, p. 344].

After the World War II Charles de Gaulle thought that new French constitution must significantly strengthen the president's powers.

According to him, the new constitution (the new Fourth republic constitution) should strengthen the role of the executive at the expense of parliament and political parties. The executive, and in particular the president, were to stand above the political parties and all social classes and represent the interests of France as a whole.

His critical attitude toward political parties and their influence on the political and social life of the state was one of the main reasons for Charles de Gaulle's resignation in 1946. Governments in his view were dependent on the will of political parties and their leaders. The most important posts were not occupied on the basis of expertise but party affiliation. He formulated his position in the spring of 1946 as follows:

"France will never change. There will always be a revolutionary crowd on the left: Communists at this point. Then we always have a certain number of ideologists, cheaters and utopians who were still radical yesterday and today, they are socialists. There are still conservatives who consider themselves progressive…on the right side, where the crowd of Catholics, traditionalists, owners, industrialists and wholesalers meet… Finally, there is a swamp without faith and no law in the center… This is the main reason why the parties are not the solution… They bring only their exclusivity… Communists are trying to prevent the reaction and the right is trying to prevent Moscow's dictatorship" [5, p. 323].

The text of the Constitution prepared by the Constituent Assembly (and without Charles de Gaulle as he was not part of the political life anymore), dominated by Communists and Socialists, was rejected in a referendum in May 1946 (Figure 1).

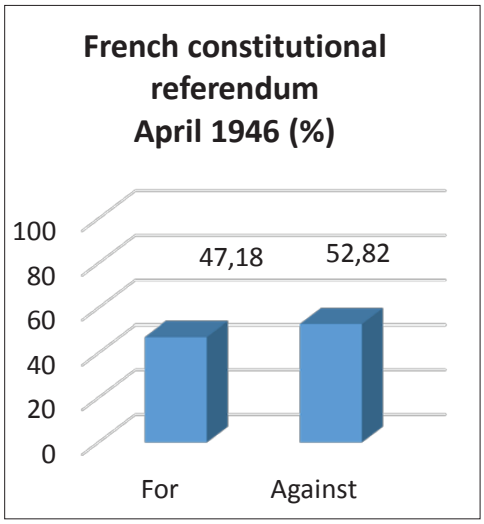

Fig. 1

Source: [6]

The newly elected Constituent Assembly, in which the left did not already have the majority, prepared a new text of the constitution, which was accepted by the French in a referendum in October 1946. Charles de Gaulle text of the new constitution rejected.

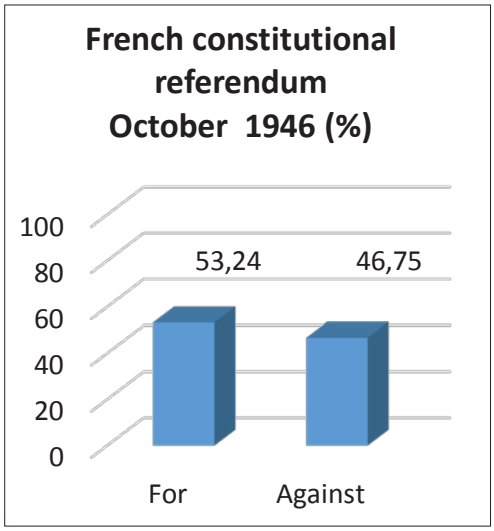

Fig. 2

Source: [7]

The question is whether Charles de Gaulle had already planned his return to politics in 1946. In his criticism of political parties, he went even further. Even he was prepared for the crisis of the Fourth republic and we know now that he was right – we can see it in these his words: "Nobody's planning anything, nobody's risking anything. Moreover, when the crisis comes, they will all be as little as they are in forties. So let us take care of just one: let us stay intact under the protection of my wings so that we can reappear when the danger goes away. That is why I will let them go down to the bottom. I have time. It is terrible, but we have to go through it. Only then, I will be able to present my terms" [5, p. 323].

The Fourth Republic is one of the most difficult and chaotic periods in French history. Unlike other European powers, France has faced two major events:

– the Cold War;
– decolonization.

Other European powers were not under such pressures.

– British and the Dutch were concerned only with decolonization;

– Italians with only the processes associated with the Cold War;

– Germans neither or the other.

However, the French had to deal with the pressure of the USSR and Stalin on the one hand and the strong position of the French Communists, who, after 1947 (they were excluded from the government), de facto contributed to encouraging social unrest in the country, along with the gradual collapse of the colonial empire and the associated colonial wars including uprisings in colonies (Madagascar, Algeria, Indochina) [5, p. 322].

In addition, France was in a permanent political crisis. Only between 1946 and 1954 there were 20 different governments. By 1958, 7 others.

In this situation, most of the political leaders agreed that Charles de Gaulle could be the person who would bring the country out of the crisis (but not all of them – the most influential opponent was François Mitterand).

Charles de Gaulle became prime minister with full power in spring 1958.

He faces two challenges:

– to resolve the crisis in Algeria

– to prepare a new constitutional text.

Critics of the new French Constitution prepared by Charles de Gaulle highlighted two moments:

1. On the basis of the new constitution, France was transformed into an elected dictatorship.

2. The political system based on the constitution France could be transformed into new military dictatorship in the manner of Napoleon Bonaparte [8, p. 402].

The new constitution was based on political opinions and attitudes of Charles de Gaulle. According to the original idea of General de Gaulle, published in 1946 and repeated after 1958, the president should be an arbitrator in politics. It was then necessary to give him sufficient powers to be able to perform this function. The practice also has shown that powers written in constitution are not the source of all presidential power. Depending on the political situation, the powers of the president may be limited or extended" [9, p. 104].

Charles de Gaulle was the biggest authority in France in 1958. It was not surprised that his proposal was accepted by French in referendum in September 1958 (Figure 3). The Fifth republic was created.

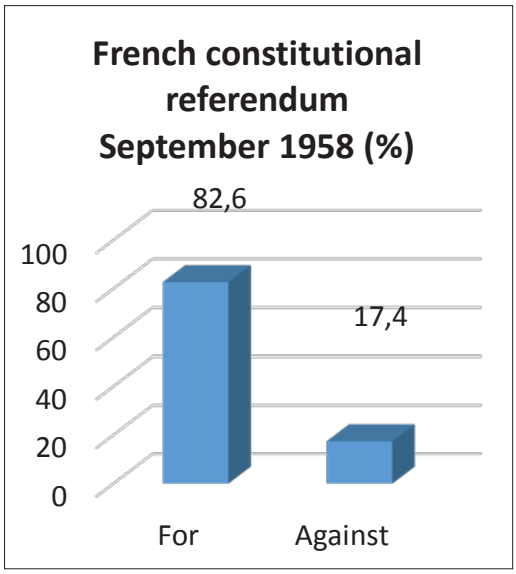

Fig. 3

Source: [10]

The form of the government created by the 1958 Constitution is a semi-presidential form of government. In this case, the president (Head of State) and parliament are elected directly.

A specific characteristic is the strong position of the president, who has the right to dissolve parliament and at the same time to select the person who will chair the Government if the government is not chaired by him.

However, parliament has the right to give the government a lack of confidence.

At the same time, there is a permanent conflict between the prime minister and the president if the president and prime minister do not come from the same political party (or at least one of the parties forming a government coalition). The Fifth French Republic faced this situation (cohabitation) during the presidential mandate of Francois Mitterand (the prime minister was Jacques Chirac) and during the presidential mandate of Jacques Chirac (the prime minister was Lionel Jospin).

We can assume that Charles de Gaulle did not expect this situation (cohabitation).

The prime minister was de facto accountable to the president (the result of party hierarchy). The political category of the semi-presidential system also did not correspond to France at the time of Charles de Gaulle's presidency in view of the real performance of the office – for this period we can label it as the presidential form of government. However, this notion is not based on a vague written constitutional text, but on the performance of the post by Charles de Gaulle, which was characterized by the trespassing of the constitutional framework – the most of the political entities in the country, as well as the majority of French citizens, tolerated it until 1969.

What about the length of the presidential mandate it was set on seven years. "In 1958, the seven-year mandate was asserted as the traditional term of the head of state but it was mainly perceived as being long enough for the president to represent a certain continuity of the regime" [9, p. 104].

The situation changed after referendum in 2000 – the length of the presidential mandate was shorten to five years (the first president elected for five years was Jacques Chirac).

The most important change of the constitution was initiated by Charles de Gaulle – it was connected with the election of president of republic. Initially, the president of republic was elected indirectly – by special electoral board. The reason of Charles de Gaulle was clear – to weaken the role of political parties. Later he changed his mind – and in 1962 in referendum was approved new form of election of the president – direct. Of course, the 1965 presidential elections (the first under the new conditions) were closely watched.

For Charles de Gaulle himself, the 1965 presidential election was a surprise. General de Gaulle was sure of his position and popularity in France. For this reason too, he did not pay much attention to the electoral campaign. He and his team generally expected Charles de Gaulle to win the first round of the presidential election. In the first round, Charles de Gaulle did not gain an absolute majority, and only the second round, in which Chares de Gaulle defeated François Mitterand, decided the election.

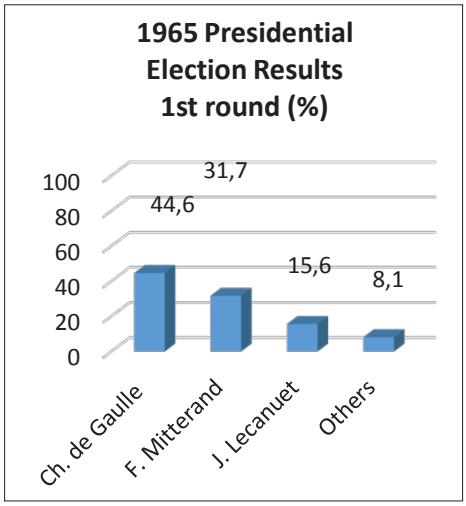

Figure 4

Source: [11]

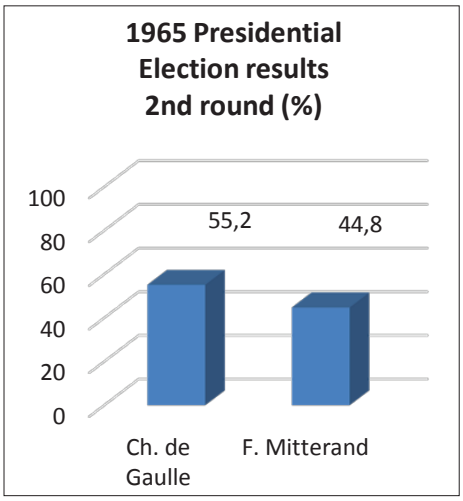

Figure 5

Source: [11]

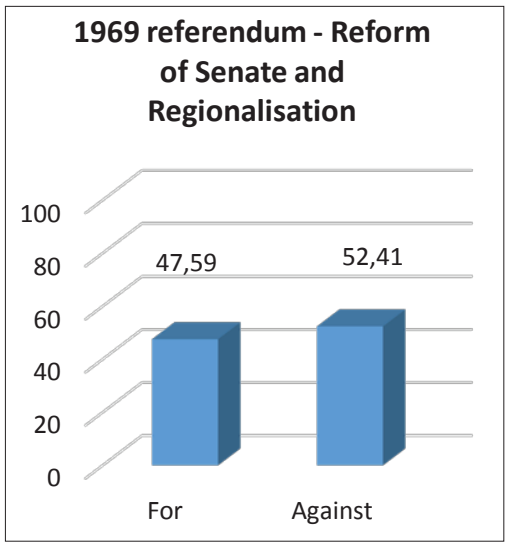

Figure 6

Source [12]

Conclusions

Charles de Gaulle was convinced that he personified France and that his devoted followers would follow him. It is clear that he had several times rescued France and French democracy.

He was surprised by the events of 1968 in the country – and when he lost referendum in 1969 (Figure 6) he decided to retire.

The de Gaulle itself embodied two traditions of French political history:

1) the tradition of authority, order and stability as they were in the past represented by the monarch, the Catholic Church and the army

2) the tradition of the slogans of the French Revolution "Liberté, Egalité, Fraternité", which have claimed the legacy of the revolution but also the subsequent republican regimes [8, p. 401].

REFERENCES:

1. Hvížďala, K. Příliš brzy unavená demokracie : rozhovor s Karlem Hvížďalou / Jaques Rupnik. Praha, Portál, 2009.
2. Heywood, A. Politické ideologie. Praha, Victoria Publishing, 1994. 300 s. ISBN 80-85865-10-6.
3. Heywood, A. Politologie. Plzeň, Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008.
4. Miller, D. et al. Blackwellova encyklopedie politického myšlení. Barrister & Principal, 2003.
5. Ferro, M. Dějiny Francie. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2006.
6. Référendum sur le projet de constitution du 19 avril 1946. [Electronic source]. Retrieved: https://mjp.univ-perp.fr/france/ref1946-5.htm
7. Référendum sur la Constitution de la Quatrième République [Electronic source]. Retrieved: http://mjp.univ-perp.fr/france/ref1946-10.htm
8. Sodaro, M., J. Comparative Politics. A Global Introduction. 2 vydanie. New York : McGraw-Hill.
9. Novák, M., Brunclík, M. Postavení hlavy státu v parlamentních a poloprezidentských režimech: Česká republika v komparativní perspektivě. Praha : Dokořán, 2008.
10. Constitution de la Ve République (1958). [Electronic source]. Retrieved: https://www.france-politique.fr/referendum-1958.htm
11. Election Resources on the Internet: Presidential and Legislative Elections in France. [Electronic source]. Retrieved: http://electionresources.org/fr/president.php?election=1965
12. Participation (1969). [Electronic source]. Retrieved: https://www.france-politique.fr/referendum-1969.htm

УДК 94(479.24)
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.18

МИНГЯЧЕВИР В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (1991–2010)

МІНГЯЧЕВІР В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991–2010)

MINGACHEVIR IN THE YEARS OF INDEPENDENCE (1991–2010)

Мовлаева Вусала Алиджан гызы,
докторант отдела истории Азербайджанской Республики
Института истории имени А.А. Бакиханова
Национальной академии наук Азербайджана

В статье рассматривается социально-экономическая ситуация в Мингячевире в первые годы независимости. Были затронуты проблемы Карабахского конфликта как в Мингячевире, так и во всей стране. В статье также представлена информация о государственной программе и мерах для решения проблемы общего развития города. В статье сообщается о работах по обновлению и реконструкции основных частей на электростанциях города, которые играют важную роль в энергоснабжении страны. В статье также рассказывается о работе, проделанной в связи с социальными проектами в городе. После восстановления в 1991 году независимости Республики в Мингячевире, также, как и во всей стране, положение было очень тяжёлым. Распад межрегиональных экономических отношений отрицательно влиял на социально-экономическую жизнь города. В таких условиях широкое использование действующих потенциальных возможностей промышленных предприятий, кооперативов и мелких предприятий превратилось в основную повседневную задачу. В период нового исторического развития суверенного Азербайджанского государства решались такие важные исторические задания, как сохранение государственной независимости, создание демократического правового государства, восстановление территориальной целостности, решение проблем Нагорного Карабаха, обеспечение благополучия населения и его безопасности. Переход к новой экономической системе, некомпетентность руководителей индивидуальных хозяйств по ведению бизнеса, отвечающего требованиям рыночной экономики, слабость конкурентоспособности выпускаемой продукции, потеря их традиционными потребителями на промышленных предприятиях привели к прекращению работ на этих предприятиях. В результате перестроечных работ, проведённых за счёт иностранных инвесторов, мощность Мингячевирской ГЭС была увеличена до 40 мегаватт. Реализация новых социальных, экономических программ и проектов, как и во всех регионах, продолжается и сегодня в Мингячевире.

Ключевые слова: Мингячевир, промышленность, производство, беженцы, предприниматели.

У статті розглядається соціально-економічна ситуація в Мінгячевірі в перші роки незалежності. Були порушені проблеми Карабахського конфлікту як у Мінгячевірі, так і в усій країні. У статті також представлена інформація про державну програму і заходи для вирішення проблеми загального розвитку міста. У статті повідомляється також про роботи з відновлення і реконструкції основних частин на електростанціях міста, які відіграють важливу роль в енергопостачанні країни. У статті розповідається про роботу, виконану у зв'язку із соціальними проєктами в місті. Після відновлення в 1991 році незалежності Республіки в Мінгячевірі, так само як і у всій країні, становище було дуже важким. Розпад міжрегіональних економічних відносин негативно впливав на соціально-економічне життя міста. У таких умовах широке використання діючих потенційних можливостей промислових підприємств, кооперативів і дрібних підприємств перетворилося на основне повсякденне завдання. У період нового історичного розвитку суверенної Азербайджанської держави вирішувалися такі важливі історичні завдання, як збереження державної незалежності, створення демократичної правової держави світу, відновлення територіальної цілісності, рішення проблем Нагірного Карабаху, забезпечення добробуту населення та його безпеки. Перехід до нової економічної системи, некомпетентність керівників індивідуальних господарств щодо ведення бізнесу, що відповідає вимогам ринкової економіки, слабкість конкурентоспроможності продукції, що випускається, втрата їх традиційними споживачами на промислових підприємствах призвели до припинення робіт на цих підприємствах. У результаті перебудовних робіт, проведених за рахунок іноземних інвесторів, потужність Мінгячевірскої ГЕС була збільшена до 40 мегават. Реалізація нових соціальних, економічних програм і проєктів, як і у всіх регіонах, триває і нині в Мінгячевірі.

Ключові слова: Мінгячевір, промисловість, виробництво, біженці, підприємці.

The article discusses the socio-economic situation in Mingachevir in the early years of independence. It was also informed about the activities of industrial enterprises in the city. The article provides information on reconstruction and renovation works at the power stations in the city, which plays an important role in the country's energy supply. The article also outlines the work done in connection with social projects in the city. After the restoration of the independence of the Republic in 1991, the situation was very difficult in Mingachevir, as well as throughout the country. The collapse of interregional economic relations had a negative effect on the socio-economic life of the city. In such conditions, the widespread use of the existing potential of industrial enterprises, cooperatives and small enterprises has become a major daily task. During the new historical development of the sovereign Azerbaijani state, such important historical functions as preservation of state independence, creation of a democratic legal world, restoration of territorial integrity, settlement of Nagorno-Karabakh, and ensuring the well-being of the population and its security took place. The transition to a new economic system, the incompetence of managers of individual farms in conducting business that meet the requirements of a market economy, the weakness of the competitiveness of manufactured products, the loss of their traditional consumers of industrial enterprises caused the termination of these enterprises. As a result of the reconstructed work, checked on the account of foreign investors, the capacity of the Mingachevir electropowerstation was increased to 40 megawatts. The implementation of new social, economic programs and projects, as well as in all regions, continues today in Mingachevir.

Key words: Mingachevir, industry, production, refugees, entrepreneurs.

Постановка проблемы. Оставшееся в наследство от распада СССР множество проблем и иные отрицательные факторы нанесли большой удар экономике страны и производственной сфере, в том числе и социально-экономической жизни промышленного города Мингячевира.

Анализ последних исследований и публикаций. Древней истории Мингячевира ещё в советские годы было посвящено немало трудов. Однако современная история города до сих пор не была объектом отдельного исследования. Только М.А. Абдаловой опубликована статья «Промышленное развитие в городах Азербайджана: в советское время и в годы независимости» в Известиях Национальной Академии наук Азербайджана (серия экономических наук). Поэтому при написании данной статьи предпочтение отдаётся архивным материалам.

Изложение основного материала. После бездарного руководства СССР М.С. Горбачёвым вся экономика Союза была развалена. Такая же ситуация сложилась и в Азербайджане. Несмотря на попытку проведения некоторых мероприятий с целью устранения отставаний, не удалось достичь положительного результата. Уже в 1989-1990-х годах в республике в общей сложности в связи с событиями, происходящими в составе Союза, в результате бездеятельности предприятий создалась сложная ситуация в местном бюджете. В 1990 году в городе было 4400 человек трудоспособного нерабочего населения [1, с. 84]. После восстановления в 1991 году независимости Республики в Мингячевире, также, как и во всей стране, положение было очень тяжёлым. Распад межрегиональных экономических отношений отрицательно влиял на социально-экономическую жизнь города. В таких условиях широкое использование действующих потенциальных возможностей промышленных предприятий, кооперативов и мелких предприятий превратилось в основную повседневную насущную задачу. В целом, в 1992 году выработка промышленной продукции по городу по сравнению с 1991 годом упала на 32,1%. Основной причиной этого показателя было то, что 38,1% из общего числа промышленных предприятий были в подчинении бывшего Союза [2, с. 35]. В работе предприятий, которые обеспечивались сырьём из других союзных республик и выполняющих их заказы, возникло множество трудностей. Начиная с 1993 года «Азерэлектроизоляция», основным сырьём которого был стратегически значимый фенол, «Азеркабель», основным сырьём которого была алюминиевая и медная проволока, «Текстильный комбинат», который переживал большие проблемы в оснащении сырьём в связи с расторжением договоров с республиками Средней Азии, завод «Стекловолокно» и другие предприятия

прекратили свою деятельность. В период нового исторического развития суверенного Азербайджанского государства решались такие важные исторические задания, как сохранение государственной независимости, создание демократического правового светского государства, восстановление территориальной целостности, решение проблемы Нагорного Карабаха, обеспечение благосостояния населения и его безопасности. В результате неопытного руководства в 1991-1992 годах в республике создалось состояние хаоса. По требованию народа в 1993 году Гейдар Алиев вернулся к власти. Благодаря ему в общественной, политической, социальной жизни республики, во внутренней и внешней политике произошёл перелом, начался процесс построения суверенного государства. В результате последовательной продуманной политики начались значительные перемены в истории независимого Азербайджана, было заложено начало этапа нового созидания. В отличие от стран, вошедших в СНГ, в экономике Азербайджана возникло немало проблем из-за волны беженцев. В результате рациональной, социальной, экономической политики, проводимой президентом, остановилось уменьшение макроэкономических показателей.

Безусловно, как мы отметили, будучи зависимым от проблем и недостатков, промышленные предприятия Мингячевира не могли работать в прежнем темпе. Однако в городских предприятиях была некоторая выработка. В 1996 году на предприятиях города было продукции на сумму 1013 миллиардов манат. Производство продукции народного потребления достигло 47,7 миллиарда манат. Средний состав работающих на промышленных предприятиях к 1995 году уменьшился на 16,3% [3, с. 18]. В 1996 году за счёт всех финансовых источников по городу было сдано в эксплуатацию 2752 квадратных метров жилплощади. Приостановление капиталовложений в строительство оказало серьёзное влияние на работу предприятий, входящих в строительный комплекс Мингячевира [3, с. 50]. В 1996 году на промышленных предприятиях города было загружено 100 тысяч тонн груза. Уменьшение объёма производства также отрицательно повлияло на перевозку грузов. И это стало причиной резкого падения заработной платы работающих в этой сфере [3, с. 50]. Переход к новой экономической системе, некомпетентность руководителей отдельных хозяйств в ведении дел, соответствующих требованиям рыночной экономики, слабость конкурентоспособности выработанной продукции, потеря своих традиционных потребителей промышленными предприятиями стали причиной прекращения деятельности этих предприятий. Более высокие цены выработанной продукции некоторых действующих предприятий по сравнению с ценами на мировом рынке создали серьёзные проблемы в реализации продукции. На 1 января 1997 года на складах промышленных предприятий Мингячевира оставалось излишков готовой продукции на сумму 13,7 млрд. манатов [3, с. 53]. Все это привело промышленные предприятия к серьёзным финансовым проблемам. Доля Мингячевира в промышленности Азербайджана составляла 9,6% в 1995 году, 9,8% – в 1998 году. Этот показатель стал реальным в основном за счёт действующих в городе энергетических предприятий [6]. В течение 1998-2003 годов впервые Мингячевир достиг прибавления выработки продукции на промышленных предприятиях до 10,8%. Указ Президента Азербайджанской Республики от 29 июня 2000 года «Об улучшении мероприятий, направленных на обеспечение населения и экономики энергоносителями» способствовал проведению в жизнь крупномасштабных мероприятий на ГРЭС, была восстановлена её потерянная мощность до 200 мегаватт. В результате перестроечных работ, проведённых за счёт иностранных инвесторов, мощность Мингячевирской ГЭС была увеличена до 40 мегаватт. В 2000 году на энергетических предприятиях города было произведено

11 миллиард 537 миллионов киловатт-часов электрической энергии [4, с. 2]. На составляющей основу промышленности Мингячевира Аз.ГРЭС в 2002 году был устранён застой работы предприятия. В результате качественного ремонта, проведённого за счёт внутренних возможностей, грузоподъёмность энергетических блоков превысила 2000 мегаватт. В связи с переходом на рыночную экономику в стране началось претворение в жизнь новых управленческих форм в различных отраслях. Принятие таких законов, как об аренде имущества, земли и др., оказывало положительное влияние на развитие этих сфер. На 1 января 1994 года в Мингячевире было зарегистрировано 294 мелких предприятия, 134 кооператива, охватывающих различные сферы народного хозяйства. В связи с принятием юридических нормативных программ, связанных с приватизацией государственного имущества, в Мингячевире также претворился в жизнь ряд мероприятий. В связи с приватизацией все предприятия, учреждения и организации, находящиеся на территории Мингячевира, были классифицированы. Были уточнены баланс и стоимость излишков основных фондов. До 1999 года в Мингячевире было приватизировано 45,1% мелких, 25,4% средних и крупных предприятий. В результате в течение 2003 года продолжился процесс возникновения новых предприятий и организаций. Часть предприятий была приватизирована, передана в особый сектор, в их структурах произошли изменения.

После восстановления независимости выявились характерные проблемы нового этапа. Существующие в стране проблемы были характерны и для Мингячевира. Также, как и во всей республике, Нагорно-Карабахский армяно-азербайджанский конфликт и создавшаяся в следствии него тяжёлая ситуация со своими трудностями коснулась и Мингячевира. В результате оккупации 20% территории нашей страны Армянской Республикой с военной помощью РФ граждане Азербайджана были изгнаны с родных земель. Конфликт создал множество острых проблем в системе заселения и демографического состояния республики. В Мингячевире в результате оккупации вынуждено было проживать 19046 человек, 4634 семей вынужденных переселенцев. Заселение вынужденных переселенцев в Мингячевире в гостиницах, турбазах, студенческих и рабочих общежитиях стало причиной приостановления использования названных объектов по своему назначению. В результате заселения 1481 семьи вынужденных беженцев в 20 общеобразовательных школах, двух профессионально-технических училищах, в двух техникумах и 18 детских садах 19195 школьников, 1600 учителей и 500 технических работников оказались в очень тяжёлом положении [5, с. 194]. Несмотря на все трудности, структуры, имеющие отношение к этой сфере, использовали все возможности для нормализации учебного процесса.

Первые годы после установления независимости стали трудным этапом для промышленного города Мингячевира: жизненный уровень населения резко снизился, большая часть трудоспособного населения, покинув город, уехала на заработки в другие страны. С целью усиления социально-экономического развития всех регионов Азербайджан приступил к исполнению новых указов и программ. Утверждённая Указом Президента Республики № 24 от 11 февраля 2004 года «Государственная программа социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики (2004-2008)» сыграла существенную роль в экономической и социальной жизни каждого региона. Охватившая каждый регион Государственная программа, нашла своё отражение в 9 главах, которая связана с Мингячевиром. Мобилизация действующего потенциала города, достижение возобновления трудового процесса в ряде промышленных предприятий и строительных организаций были самыми главными задачами, связанными с Мингячевиром. Государственная программа дала новый импульс развитию промышленных

сфер. Во второй половине 2005 года в Мингячевире было создано Общество с ограниченной ответственностью «Интерэнержи», специализировавшееся на производстве опор для высоковольтных линий электропередач. Благодаря перестроечным работам, проводимым на промышленных предприятиях в 2005 году, расширился круг деятельности таких ОАО, как «Азеркабель», «Стекловолокно», «Аздорнефтемаш», «Комплектживмаш». В целом в 2005 году во всех сферах городской промышленности наблюдался рост объёма производства продукции. Из зарегистрированных государством в 2005 году 87 промышленных предприятий действовали только 51, а из 8 предприятий союзного подчинения – только 4. Известно, что региональная политика советских времён и соответствующее ей формирование хозяйственно-промышленной структуры в республике и во всех регионах не служило рациональному использованию местных запасов, комплексному развитию регионов и ускоренному решению их социально-экономических проблем. Надо отметить особую роль банков в кредитовании проектов, направленных на открытие рабочих мест, создание новых промышленных сфер, развитие предпринимательства. В 2004-2008 годах в Мингячевире начали деятельность 6 банков и 2 небанковские кредитные организации. Президент Ильхам Алиев 30 апреля 2007 года подписал Указ «О некоторых мероприятиях, связанных с развитием предпринимательства в Азербайджанской Республике». Этим были упрощены процедуры регистрации для желающих заниматься предпринимательством в стране. Статистическим управлением города в 2007 году было зарегистрировано 448 физических лиц и 40 юридических лиц, желающих заниматься предпринимательством. Перестроечные и модернизационные работы были также проведены на каскаде ГЭС-Кура и Азербайджанской ГРЭС, которые играют важную роль в энергоснабжении республики. По объёму выработки Азербайджанская ГРЭС является самым крупным предприятием Мингячевира.

Важным показателем социально-экономического развития была программа работ по благоустройству, согласно которой были построены Восточные ворота, заново построена площадь Г. Алиева, проведён новый водопровод. Для семей погибших и инвалидов карабахской войны было построено жильё.

В июне 2004 года в ходе очередного визита в Мингячевир Президент Ильхам Алиев посетил Олимпийский учебно-спортивный центр «Кура» и дал поручения восстановить его по самым современным требованиям. Строительные работы, ведущиеся за счёт средств Министерства молодёжи и спорта, оставались также под контролем Президента страны. Открытие комплекса состоялось 19 октября 2010 года. Отметим, что соревнование по гребле на Первых Летних Олимпийских играх было проведено в этом учебно-спортивном центре.

В претворённых в жизнь проектах, направленных на обновление инфраструктуры школ в республике, Мингячевир также не остался в стороне. После основательного ремонта, отвечающего современным требованиям, школы № 5 и 15 были сданы в эксплуатацию педагогического коллектива и учеников. Одним из успешных проектов в социальной жизни стал ввод в эксплуатацию линии газа в жилом массиве «Гюнешли». Также были проведены определённые работы в направлении улучшения медицинского обслуживания населения Мингячевира. Во все операционные блоки больниц города были куплены функциональные кровати, также был создан отвечающий современным требованиям Межрайонный Банк Крови.

Выводы. Сегодня в Мингячевире имеются достаточные людские ресурсы. Все это открывает широкие возможности для развития сектора услуг и новых индустриальных комплексов в этом городе. В общем, принятые государством программы, связанные с Мингячевиром,

оказали положительное влияние на повышение заработной платы; поддержка, оказываемая предпринимательству, стала стимулом для создания хозяйственных форм. Реализация новых социальных, экономических программ и проектов также, как и во всех регионах, продолжается сегодня и в Мингячевире.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Мингячевирский филиал Государственного Архива Азербайджанской Республики (МФ ГААР), ф. 72, оп. 1, д. 980.
2. МФ ГААР, ф. 218, оп. 1, д. 72.
3. МФ ГААР, ф. 218, оп. 1, д. 195.
4. МФ ГААР, ф. 218, оп. 1, д. 341.
5. МФ ГААР, ф. 218, оп. 1, д. 104.
6. Abdalova M.Ə. Azərbaycan şəhərlərində sənayenin inkişafı: Sovet dövründə və müstəqillik illərində. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İqtisad elmləri seriyası.* 2008, № 3, s. 93-96.
7. *Səda,* 15-28 fevral 2003, № 10-12.

УДК 94(100)"1914/19":94(560)
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.19

ПОЛОЖЕНИЕ ТУРЕЦКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ГОДЫ I МИРОВОЙ ВОЙНЫ НА ТЕРРИТОРИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ КОМИТЕТ КРАСНОГО КРЕСТА

СТАНОВИЩЕ ТУРЕЦЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В РОКИ І СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА

THE SITUATION OF TURKISH WAR PRISONERS IN THE FIRST WORLD WAR IN THE RUSSIAN EMPIRE AND THE INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS

Рустамова Джамиля Яшар гызы,
доктор исторических наук,
доцент кафедры истории Азербайджана
(для гуманитарных факультетов)
Бакинского государственного университета

В статье рассматривается положение турецких военнопленных на территории Российской империи в годы I Мировой войны. Показано, что положение пленных турок было тяжёлым, некоторые из которых во время транспортирования умирали от холода и голода. Условия содержания турок-военнопленных часто не отвечали требованиям Гаагской конвенции 1907 г. В годы I Мировой войны Международный Комитет Красного Креста развернул активную деятельность по оказанию помощи военнопленным. Делегаты комитета вынуждены были констатировать, что турки-пленные, к примеру, на Кавказе, «терпят недостаток в пище, в одежде и медицинском обеспечении». В большинстве случаев в таком же положении находились пленные и в других областях России. Положение пленных турок на острове Наргин, недалеко от Баку, также было удручающим. Первые заключённые на Кавказе появились через неделю после вступления Османской империи в войну. После поражения в Сарыкамышской битве их количество резко возросло. Пленных солдат привезли в Тифлис и Баку, а затем отправили здоровых и пригодных для работы в более отдаленные районы России, а больных, раненых и слабых в основном оставили на Кавказе. Согласно показаниям сотрудника Шведского Красного Креста, «в декабре 1914 года из двухсот турок, которые доехали до Пензы в вагонах, которые оставались закрытыми в течение трёх недель, выжили только 60 человек. В феврале 1915 года из двух упомянутых выше вагонов, прибывших в Самару, было убрано 57 трупов и только 8 живых аскеров». Деятельность МККК с 1914 по 1924 годы во многом способствовала улучшению положения военнопленных независимо от их национальности и религии, а также от страны, в которой они содержались. Учитывая масштабы войны, её продолжительность, огромное количество пленных, не сложно понять, что деятельность Международного Комитета Красного Креста была явно недостаточной. Активисты различных благотворительных организаций просто физически не могли оказать всем военнопленным внимание и поддержку, не говоря уже об их крайне скудных материальных возможностях в условиях войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, Российская империя, военнопленные, условия содержания, Международный Комитет Красного Креста.

У статті розглядається стан турецьких військовополонених на території Російської імперії в роки І Світової війни. Показано, що становище полонених турків було важким, деякі з яких під час транспортування вмирали від холоду і голоду. Умови утримання турків-військовополонених часто не відповідали вимогам Гаазької конвенції 1907 р. У роки І Світової війни Міжнародний Комітет Червоного Хреста розгорнув активну діяльність з надання допомоги військовополоненим. Делегати комітету змушені були констатувати, що турки-полонені, наприклад, на Кавказі, «терплять брак їжі, одягу і медичного забезпечення». Здебільшого в такому ж становищі перебували полонені і в інших областях Росії. Становище полонених турків на острові Наргін, недалеко від Баку, також було гнітючим. Перші полонені на Кавказі з'явилися через тиждень після вступу Османської імперії у війну. Після

поразки в Сарикамишській битві їхня кількість різко зросла. Полонених солдатів привезли в Тифліс і Баку, а потім відправили здорових і придатних для роботи у більш віддалені райони Росії, а хворих, поранених і слабких в основному залишили на Кавказі. Згідно зі свідченнями співробітника Шведського Червоного Хреста, «в грудні 1914 року з двохсот турків, які доїхали до Пензи у вагонах, які залишалися закритими протягом трьох тижнів, вижили тільки 60 осіб. У лютому 1915 року з двох згаданих вище вагонів, які прибули в Самару, було прибрано 57 трупів і тільки 8 живих аскерів». Діяльність МКЧХ з 1914 по 1924 роки багато в чому сприяла поліпшенню становища військовополонених незалежно від їхньої національності і релігії, а також від країни, в якій вони утримувалися. З огляду на масштаби війни, її тривалість, величезну кількість полонених, не важко зрозуміти, що діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста була явно недостатньою. Активісти різних благодійних організацій просто фізично не могли надати всім військовополоненим увагу і підтримку, не кажучи вже про їхні вкрай мізерні матеріальні можливості в умовах війни.

Ключові слова: Перша світова війна, Російська імперія, військовополонені, умови утримання, Міжнародний Комітет Червоного Хреста.

The article deals with the situation of Turkish prisoners of war during the First World War on the territory of the Russian Empire. It is shown that the position of the captured Turks was severe, some of which during transportation died of cold and hunger. Conditions of detention of Turkish prisoners of war often did not meet the requirements of the Hague Convention of 1907. During the First World War, the International Committee of the Red Cross launched an operative activity to assist prisoners of war. The committee delegates were forced to state that the captured Turkish prisoners of war, for example in the Caucasus, “suffering from lack of food, clothing and medical care”. In most cases, prisoners in other regions of Russia were in the same position. The position of the captured Turks on the island Nargin, near Baku, was also depressing. The first prisoners in the Caucasus appeared a week after the entry of the Ottoman Empire into the war. After the defeat in the Sarykamysh battle, their number increased dramatically. The captured soldiers were brought to Tiflis and Baku, and then they sent healthy and fit for work to more remote areas of Russia, and the sick, wounded and weak were mostly left in the Caucasus. According to the testimony of the employee of the Swedish Red Cross “in December 1914, of the two hundred Turks who reached Penza in the trains that remained closed for three weeks, only 60 survived. In February 1915, of the two trains already mentioned above, which arrived in Samara, 57 corpses and only 8 live askers were removed”. ICRC activities from 1914 to 1924 largely contributed to the improvement of the situation of prisoners of war, regardless of their nationality and religion, as well as the country in which they were kept.

Key words: First World War, Russian Empire, prisoners of war, detention conditions, International Committee of the Red Cross.

Постановка проблемы. Деятельность Международного Комитета Красного Креста (далее – МККК) во всю мощь развернулась в годы Первой мировой войны. С началом войны в августе 1914 года МККК уведомил национальные общества Красного Креста о сборе писем и посылок для военнопленных. В Женеве было организовано Агентство информации и помощи военнопленным всех стран. В период Первой мировой войны 8 млн. военнослужащих армий стран Антанты и Четверного (Тройственного) Союза оказались в плену. МККК направил своих представителей во все воюющие государства. Два представителя МККК в 1915 году прибыли в Россию с целью проверки условий содержания военнопленных [5].

В поддержке военнопленных активно участвовали также и национальные общества Красного Креста нейтральных и не участвующих в войне стран. Американский Красный Крест оказывал большую материальную помощь военнопленным воюющих держав. Так, в апреле 1915 года представитель этой организации Р.А. Берр передал через Русско-Азиатский банк 15000 рублей командующему войсками Омского военного округа. *«Прошу, ваше высочество,* – писал Р.А. Берр, – *упомянутую сумму употребить на пользу военнопленных, невзирая на национальность, во вверенном вам военном округе, а также на пользу тех военнообязанных, которые взяты русской армией во время военных действий»* [5].

Анализ последних исследований и публикаций. В результате анализа источниковой базы отметим уровень исследования вопросов, связанных

с деятельностью МККК и национальных обществ Красного Креста. Прежде всего это «Документы внешней политики СССР» [2; 3], где собраны соответствующие необходимые по деятельности МККК документы. Это воспоминания Раджи Чакыроза «10 лет в царской и большевистской России» [10], монографии А.В. Калякина «Под охраной русского великодушия. Военнопленные Первой мировой войны в Саратовском Поволжье (1914-1922)» [4], В.В. Познахирева «Турецкие военнопленные и гражданские пленные в России в 1914-1924 гг.» [6], А.Т. Сибгатуллиной «Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империи на рубеже XIX-XX веков» [8], статьи А.В. Тихонова «Условия содержания иностранных военнопленных в годы Первой мировой войны на примере Калужской и Тульской губерний» [9], Г.К. Кокебаева «Военнопленные. Международный Красный Крест» [5] и др. Тем не менее, несмотря на наличие значительного количества публикаций, состояние научного осмысления и изучения указанной проблемы нельзя считать достаточным.

Изложение основного материала. Во время войны Агентство информации и помощи военнопленным, созданное при МККК, осуществило регистрацию 7 млн. пленных, установив судьбу нескольких сотен тысяч без вести пропавших. В лагеря было отправлено больше 2 млн. посылок; сотрудники Красного Креста следили за соблюдением Гаагской мирной конференции 1907 года о содержании военнопленных. Хотя представители МККК не могли свободно посещать лагеря, они часто получали на это разрешение [5]. Они совершали инспекции в места пребывания военнопленных, а также оказывали традиционные виды помощи: раздача одежды, денег, устройство лазаретов и госпиталей для раненых [4, с. 166].

В ходе войны Петроград и Стамбул достигли согласия о необходимости посещения делегатами МККК лагерей русских военнопленных в Турции и турецких в России. Осенью 1916 г. делегация МККК проинспектировала лагеря русских военнопленных в Турции, однако, лагеря турецких военнопленных в России представители МККК так и не посетили.

Правда, на исходе 1917 г. их функции частично приняло на себя Датское общество Красного Креста, направившее свою делегацию для осмотра лагерей военнопленных на Кавказе. Но к месту назначения датчане прибыли лишь в марте 1918 г., когда российская администрация и российские войска уже покидали регион. В условиях хаоса и всеобщей суверенизации делегатам оставалось лишь констатировать, что на всём Кавказе пленные турки *«терпят недостаток в пище, в верхней одежде, белье и средствах к жизни»*, а в Армении их положение *«отчаянное»*, ибо здесь им *«угрожает ежеминутная смерть от местного населения и национальных войск»* [6, с. 28-29].

В 1914-1918 гг. органы и учреждения Датского и Шведского Красного Креста осуществляли в России довольно широкую гуманитарную деятельность. Однако основным объектом их внимания оставались всё-таки австро-венгерские и германские пленные, поскольку Дания и Швеция являлись их державами-покровительницами. К примеру, делегация Датского общества Красного Креста, инспектировавшая лагеря военнопленных в России в период с ноября 1915 по февраль 1916 г., в своём официальном отчёте обратила внимание *«на особенно жестокую судьбу венгерских пленных»*. Но о турках не обмолвилась ни словом [6, с. 29]. Чем объясняется невнимание Датского и Шведского общества Красного Креста к военнопленным туркам на территории Российской империи, сложно объяснить. Известно, что положение турецких пленных было ничем не лучше венгерских, а в отдельных случаях и хуже.

Так, условия содержания военнопленных турок в Нижнем Новгороде были плохи. За несколько месяцев от голода и болезней умерли около 200 человек. Турки жаловались своим единоверцам – российским мусульманам *«Мы здесь повымираем»*.

Мусульманская община Нижнего Новгорода по мере сил оказывала им поддержку, но остановить массовую гибель людей не в состоянии. В частности, нижегородские мусульмане предлагали организовать обмен военнопленных с Османской империей, установив контакты с турецкими консульствами в нейтральных странах, или же перенести их в регион с более тёплым климатом [9, с. 65].

Не лучше было положение военнопленных турок в других областях. Так, один из жителей Калуги в своей статье в «Калужском курьере» был искренне возмущен условиями содержания пленных турок и требовал относиться более гуманно к бывшим солдатам неприятеля. Репортер «Калужского курьера» сообщал, что впечатление, которое производят эти турки, крайне удручающее. Когда журналист встретил двух пленных голодных турок и спросил, почему они стоят на улице и мерзнут, они ответили, что они хотят есть и они ищут работу, однако их никто не нанимает, а содержания размером в 13 копеек в день им не хватает [6, с. 65].

Положение пленных турок на острове Наргин, близ Баку, было также удручающим. Первые пленные на Кавказе появились уже спустя неделю после вступления Османской империи в войну. А после поражения в Сарыкамышской битве их число резко увеличилось. Пленных солдат привозили до Тифлиса и Баку, и дальше уже отправляли здоровых и пригодных к работе в более отдаленные области России, а больных, раненых и немощных в основном оставляли на Кавказе.

Жители Тифлиса и Баку, встретившие первые партии пленных на вокзалах, были повергнуты в ужас, видя их общее состояние. Во-первых, они, не смотря на зимнее время, были очень легко одеты. Во-вторых, выглядели аскеры очень уставшими и голодными. По дороге в Россию пленные десятками умирали, по приезду на станцию из поезда сперва вытаскивали трупы. Причины смерти, помимо ранений, – обморожение конечностей, хроническое недоедание и антисанитарное состояние [8, с. 200-201].

По свидетельству сотрудницы шведского Красного Креста Эльзы Брёндштрем, по данным которой в декабре 1914 г. из двухсот турок, достигших Пензы в вагонах, остававшихся закрытыми *«на протяжении трёх недель, в живых осталось лишь 60. В феврале 1915 г. из двух уже упомянутых выше вагонов, прибывших в Самару, было извлечено 57 трупов и только 8 живых аскеров»* [6, с. 92].

А вот телеграмма из Ростова-на-Дону: *«7.1.1915. Доставленные сюда пленные турки из числа взятых под Сарыкамышем, имеют ужасный вид. У многих отморожены ноги и руки. Они неистово кричат от боли при малейшем прикосновении. Многие из них крайне истощены. Более 30 пленных турок умерло от истощения в пути и в городском лазарете»* [8, с. 201]. Такого рода свидетельств достаточно. Дело дошло до того, что наконец-то Османское правительство решило высказать своё недовольство положением своих пленных солдат. Лишь 27 июня 1916 г. Стамбул направил первую ноту протеста по поводу того, что *«в течение 15 дней турецких военнопленных, взятых у Сарыкамыша, держали в запертых и запечатанных вагонах»*. В декабре 1916 г. Порта направила Петрограду ещё одну ноту, в которой указывала, что пленные турки *«перевозятся зимой в неотапливаемых вагонах при –10°, и приводила в пример факт гибели от холода в Самаре в начале 1915 г. почти всех пленных, оказавшихся в двух вагонах, забытых на запасных путях»* [6, с. 90].

О проблеме транспортировки турок свидетельствуют противоречивые сведения, от вполне благополучного, где их перевозили в теплых вагонах и хорошо кормили, и сведения о невыносимых условиях перевозки, во время которой умирали многие пленные.

К примеру, в своих воспоминаниях пленный Раджи Чакырёз писал, что его поездка в Сибирь *«прошла вполне комфортабельно. В дороге не мёрзли, так*

как дрова для печи можно было найти где угодно. Питались сытно, покупали на станциях у торговок картофель, яйца, жаренных куриц, пироги и пончики…» [6, с. 94; 10, с. 21]. Однако такого рода воспоминаний и свидетельств не так уж много, в большинстве случаев военнопленные перевозились и содержались в тяжёлых условиях.

Что же касается державы-покровительницы турок – Испании, то её деятельность отличалась сравнительно скромными масштабами, а Испанский Красный Крест на территории России вообще не работал. В какой-то степени, это можно объяснить низким политическим влиянием Испанского Королевства в России. В январе 1917 г. испанскому вице-консулу в Тифлисе на основании наличия в регионе *«некоторых особых обстоятельств, чисто местного характера»* было отказано в посещении лагерей пленных турок на Кавказе и в особенности на острове Наргин в Каспийском море, *«для оказания помощи находящимся там военнопленным»* [6, с. 30].

Как видно из доклада представителя Османского общества Красного Полумесяца (Османское общество Красного Полумесяца не имело собственного представительства в России, поэтому пользовалось услугами Шведского и Голландского общества Красного Креста) Юсуфа Акчуры, к началу 1919 г. в России ещё оставалось около десяти тысяч турок – бывших пленных. Ю. Акчура в поисках турецких военнопленных посетил несколько лагерей, но в основном его походы в эти заведения не были успешными. Например, попав в лагерь Чухломы, он узнал, что только три дня назад турки были отправлены в другое место, а куда, никто, в том числе даже *«самый старший городской начальник, комиссар большевиков»,* не знал. Это свидетельствовало о том, по мнению Акчуры, насколько система управления в России в это время была нарушена [8, с. 217-218].

Содержание столь большого количества военнопленных ложилось тяжелым бременем на казну, поэтому Временное правительство ещё летом 1917 года начало подготовку к планомерному обмену военнопленными с Германией и Австро-Венгрией, для чего при Главном управлении Российского общества Красного Креста был создан Центральный Комитет по делам военнопленных [1]. Работа комитета была прекращена из-за политических событий в России после октября 1917 г.

Советская власть, столкнувшаяся с проблемой военнопленных и испытавшая определённые трудности, решила возобновить переговоры с Германией, Австро-Венгрией, Турцией и Болгарией.

Большевики, заключив 2 (15) декабря 1917 г. перемирие с Германией, 25 января (7 февраля) следующего года подписали Соглашение с Германией, Австро-Венгрией, Турцией и Болгарией о возвращении на родину их раненных и больных военнопленных [1]. Для реализации этого соглашения после подписания 3 марта 1918 года Брестского мира в течение весны–лета были созданы Русско-Германская и Русско-Австрийская комиссии по обмену военнопленными. Однако в ноябре 1918 года Брестский мирный договор советской стороной был, как известно, аннулирован в связи с революционными событиями в Германии, Австро-Венгрии и Турции, а вместе с тем и Соглашение по обмену пленными [1].

Ещё почти два года вопрос репатриации пленных оставался до конца нерешённым. Правда, численность военнопленных уменьшилась, многие пленные смогли вернуться на родину, некоторая часть пленных воевала на фронтах гражданской войны, а многие к 1920 году умерли от болезней и ран.

Ещё до восстановления между Москвой и Берлином дипломатических отношений обе стороны в апреле 1920 года подписали очередное Соглашение по военнопленным, дополненное документам от 7 июля 1920 года.

Согласно этим договорённостям, в Москве учреждалась немецкая миссия по делам военных и гражданских пленных,

в Берлине – соответствующая русская миссия [1]. В новом, дополнительном соглашении, от 22 января 1921 года появились статьи о транзитной доставке военнопленных через территории Литвы и Латвии при содействии Международного Красного Креста. При этом отмечалось, что к этому времени на родину уже доставлены большинство германских военнопленных [2, с. 14-16]. Договор, аналогичный соглашению с Германией, был подписан в Копенгагене 5 июля 1920 года с Австрией [1].

Аналогичные договора о репатриации военнопленных были заключены и с Турцией. Так, в конвенции, дополнявшей договор от 16 марта 1921 года, предусматривалось, что каждая из сторон может использовать военных и гражданских пленных до момента их возвращения на родину, как рабочую силу, исключая особо тяжёлые работы или работы, которые могли задержать их возвращение. Обе стороны назначили делегации из трёх членов, каждая для оказания пленным помощи и их поддержки в связи с репатриацией [1; 3, с. 32-34].

Выводы. Таким образом, одной из главных задач Международного Комитета Красного Креста в годы I Мировой войны было соблюдение условий Гаагской Конвенции 1907 года. Деятельность МККК с 1914 по 1924 гг. во многом способствовала улучшению положения военнопленных независимо от их национальности и вероисповедания, а также страны, на территории которой они содержались.

Однако, учитывая масштабы войны, её продолжительность, огромное количество пленных, не сложно понять, что деятельность Международного Комитета Красного Креста была явно недостаточной. Активисты различных благотворительных организаций просто физически не могли оказать всем военнопленным внимание и поддержку, не говоря уже об их крайне скудных материальных возможностях в условиях войны [7, с. 111].

Как известно, деятельность МККК в 1917 году была отмечена Нобелевской премией мира – единственной за годы войны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Белова И.Б. Долгая дорога домой. URL: www.history.milportal.ru/2013/02/.
2. Документы внешней политики СССР. Т. 3. Москва : Госполитиздат, 1959. 702 с.
3. Документы внешней политики СССР. Т. 4. Москва : Госполитиздат, 1960. 812 с.
4. Калякина А.В. Под охраной русского великодушия. Военнопленные Первой мировой войны в Саратовском Поволжье. (1914–1922). Москва : Кучково поле, 2014. 304 с.
5. Кокебаева Г.К. Военнопленные. Международный Красный Крест. *Вестник Каз. ПУ*, 2014. URL: https://articlekz.com|article|18360.
6. Познахирев В.В. Турецкие военнопленные и гражданские пленные в России в 1914–1924 гг. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2014, 292 с.
7. Рустамова Дж.Я. Военнопленные Первой мировой войны в Российской империи: штрихи к портрету. *Pedaqoji Universitet Xəbərləri,* № 3, 2015, s.109-114.
8. Сибгатуллина А. Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империи на рубеже XIX–XX веков. Москва : Институт востоковедения РАН, 2010, 264 с.
9. Тихонов А.В. Условия содержания иностранных военнопленных в годы Первой мировой войны на примере Калужской и Тульской губерний. *Вестник Пермского Университета*, № 2 (33), 2016, С. 60-69.
10. Çakıröz R. Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 yıl. Bnb. Raci Çakıröz'ün Hatıraları. İstanbul : Belge Yayınları (Dün-Bugün-Yarın), 1990, 100 s.

УДК 343.337.5:993:94(479.25)
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.20

АКТЫ ГЕНОЦИДА И ПОЛИТИЧЕСКОГО ТЕРРОРА, СОВЕРШЁННЫЕ АРМЯНАМИ ПРОТИВ ХРИСТИАН

АКТИ ГЕНОЦИДУ І ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ, СКОЄНІ ВІРМЕНАМИ ПРОТИ ХРИСТИЯН

THE ACTS OF GENOCIDE AND POLITICAL TERROR COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST CHRISTIANS

Хагани Н. Исмаил,
диссертант кафедры истории Азербайджана
Университет Хазар,
главный редактор журнала «История и культура»

В статье автор освещает трагическую страницу истории армянского (хайканского) политического террора, этническую «чистку» и массовые убийства, совершённые армянами (хайканами) и направленные против мирного населения (против русских, грузин, немцев, греков), относящиеся к XX веку. Автор представляет новые факты вниманию читателей, а также освещает кровавые события периода «существования» армянского правительства, созданного с помощью военной интервенции Великобритании в провинции Карс в 1919–1920 годах. Опираясь на архивные материалы Азербайджана, Турции и России, умело демонстрирует все основные детали грязных злодеяний, случаи массовых уничтожений и других нечеловеческих поступков, направленных против мирного населения в русских и греческих селах Карсской провинции. В статье подвергаются анализу акты геноцида и факты политического террора против грузинского народа в 1918–1920 и 1993–1994 годах против кавказских немцев, учинённые армянскими националистами. Автор успешно доказывает на самом деле готовность армян, представляющих себя как верных приверженцев христианства в мире, растоптать все ценные достоинства христиан во имя мифической иллюзии по имени «Великая Армения». С помощью исторических свидетельств профессионально показывает готовность армянских националистов на всё ради достижения своих оккупационных целей. Вышеупомянутые исторические факты подтверждают, что в последние двести лет армянские националисты привержены своим традициям создания новых территорий для «Великой Армении», подвергали геноциду, провели этническую чистку и совершали политические террористические акты не только против тюрок-мусульман, но и против своих религиозных братьев – христиан.

Ключевые слова: Карс, русский, грек, грузин, немец, христианин, армянин, дашнаки, террор, геноцид, Великая Армения.

У статті автор висвітлює трагічну сторінку історії вірменського (хайканського) політичного терору, етнічну «чистку» та масові вбивстві, скоєні вірменами (хайканами) і спрямовані проти мирного населення (проти росіян, грузинів, німців, греків), що відносяться до XX століття. Автор представляє нові факти до уваги читачів, а також висвітлює криваві події періоду «існування» вірменського (хайканского) уряду, створеного за допомогою військової інтервенції Великобританії в провінції Карс в 1919–1920 роках. Спираючись на архівні матеріали Азербайджану, Туреччини і Росії, вміло демонструє всі основні деталі брудних злодіянь, випадки масових знищень і інших нелюдських вчинків, спрямованих проти мирного населення в російських і грецьких селах Карсської провінції. У статті аналізуються акти геноциду і факти політичного терору проти грузинського народу в 1918–1920 і 1993–1994 роках проти кавказьких німців, учинені вірменськими (хайканськими) націоналістами. Автор успішно доводить насправді готовність вірмен, які уявляють себе вірними прихильниками християнства в світі, розтоптати всі цінні гідності християн в ім'я міфічної ілюзії на кшталт «Велика Вірменія». За допомогою історичних свідчень професійно показує готовність вірменських (хайканських) націоналістів на все заради досягнення своїх окупаційних цілей. Вищезазначені історичні факти підтверджують, що в останні двісті років вірменські (хайканські) націоналісти, віддані своїм традиціям створення нових територій для «Великої Вірменії», піддавали геноциду, провели

етнічну чистку і чинили політичні терористичні акти не тільки проти тюрків-мусульман, але і проти своїх релігійних братів – християн.

Ключові слова: Карс, росіянин, грек, грузин, німець, християнин, вірменин, дашнаки, терор, геноцид, Велика Вірменія.

The author highlighted the tragic page of history of the Armenian (haykans) political terror, ethnic "cleansing" and massacres committed by Armenians (haykans) and directed against civilians (against the Russian, Greek, Georgian, German) relating to XX century. The author presents new facts to the attention of his readers, and also highlights the bloody events occurred during the Armenian government established by military intervention of Great Britain in the Kars province in 1919–1920. Based on the materials found in the archives of Azerbaijan, Turkey and Russia, ably demonstrates all the basic details of dirty crimes, cases of mass executions and other inhumane acts directed against the civilian population in the Russian and Greek villages of that time in Kars province. In the article are analyzed the facts of genocide and political terror against the Georgian people in 1918–1920 and in 1993–1994 against the German people living in the Caucasus committed by Armenian nationalists. Successfully proving the readiness of Armenians who present themselves as the truest followers of Christianity in the world to trample all valuable qualities of Christians in the name of a mythical illusion called "Great Armenia", author also using some historical facts effectively, professionally demonstrates the willingness of the Armenian nationalists to achieve their occupational goals at all costs. The aforementioned historical facts confirm that in the past two hundred years Armenian nationalists, committed to their traditions of creating new territories for "Greater Armenia", subjected to genocide, carried out ethnic cleansing, and committed political terrorist acts not only against Muslim Turks, but also against their religious brothers – Christians.

Key words: Kars, Russian, Greek, Georgian, German, Christian, Armenian, Dashnaks, terror, genocide, The Great Armenia.

Постановка вопроса. В статье автор освещает трагическую страницу истории армянского (хайканского) политического террора, этническую «чистку» и массовые убийства, совершённые армянами (хайканами) и направленные против мирного населения (против русских, грузин, немцев, греков), относящихся к XX веку.

Этот вопрос в историческом аспекте рассматривается впервые и до сих пор не был предметом отдельного исследования.

Изложение основного материала. Согласно официальному докладу, подготовленному представителем МИД Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920) А. Шепотьевым, на всей территории Юго-Западного Кавказа 730 000 жителей, из которых, не считая Джавахети, мусульман – 56,3%; немусульманских меньшинств: армян (в основном сосредоточены в городе) – 26%, грузин – 3%, русских, цыган и греков – 15%. Что касается других областей: в районе Батум – мусульман – 70%; армян – 12,5% и грузин – 7%, греков и других – 3,5%, русских – 7%; в области Карс – мусульман – 49,5%; армян – 29%, грузин – 0,3%, русских – 19,3%; в районе Ахалцихе – мусульман – 75%; армян – 14,1%, грузин – 10,5%.

После Мудросского мирного договора от 30 сентября 1918 года Османская (Оттоманская) армия была вынуждена эвакуироваться из Ирана, Кавказа, Восточной Анатолии и Киликии. Чтобы устранить безвластие, в провинции Карс местное население на демократической основе 17-18 января 1919 года избрало «Правительство Юго-Западного Кавказа». Кабинет Министров, который сразу начал свою деятельность, назначил губернатором Карса Мехмет-бека (Араслы), уроженца Игдира [1, с. 41].

Анти-турецко, проармянско настроенные союзники в лице англичан, не признав этот выбор народа, напали на Карсский парламент с помощью 12000 шотландских и новозеландских солдат. Было убито два человека. Кроме министра иностранных дел Фахреттин Эрдогана (*уроженец Эрзурума*) и министра внутренних дел Али Риза, которые бежали через Батум, все руководители правительства были сосланы на остров Мальта [1, с. 42].

После вооружённого нападения на Карсский парламент англичане, арестовав лидеров правительства, заставили идти их на железнодорожную станцию Гаябашы пешком, с целью далее их отправить через Гюмру в ссылку. Заставляя их пешком

идти от Орду-Авеню до железнодорожной станции, намерение британцев состояло в том, чтобы запугать лидеров той области, лишить их своих милостей, своего расположения. Позже их послали в Стамбул и затем 28 апреля 1919 на пароме «Принцесса Эна» на Мальту [1, с. 57].

На «основании» армянских доносов среди высланных были представители даже и других народов, представленные в Карсском парламенте:

Имя, фамилия	**Ссыльная дата**	**Ссыльный №**	**Должность**
Матвей Раджинский	2 июня 1919	2725	член русского Совета
Павло Джамусев	2 июня 1919	2714	член греческого Совета
Стефани Вэфиэдес	2 июня 1919	2726	член греческого Совета, Министр Социального Содействия [1, с. 57].

После этого несправедливого вмешательства во внутренние дела области в Карсском регионе было установлено армянское правительство с военно-политической поддержкой Великобритании. И с этого периода, по исторической инерции злоупотребления «историческим шансом», со стороны армянских националистов начал осуществляться настоящий геноцид, погромы и высылки против местных жителей *(мусульман и христиан)* в истинном значении слова. Сосредоточимся на некоторых аспектах архивных документов (Азербайджана, России и Турции), разъясняющих настоящую картину тех ужасных событий.

«Для успешности создания Армянской Республики в Карсской области, где населения неармянского в 3 раза больше армянского, дашнаки избрали кровавый путь…

После московских событий (*Октябрьский переворот в России – Х.И.*) под неблагонадёжный элемент попали русские и греки. Начались погромы и насилия. Много убито, арестовано, женщины изнасилованы…» [2, с. 59].

В архивном документе, говоря об отдельных случаях дашнакского насилия и произвола в Карсской области, приводятся названия русских сёл – Благодарное, Ново-Селим, Владикарс и Ново-Петровка.

«В селе Благодарное несколько человек убито, многие разбежались, преследуемые властью. В Ново-Селиме изнасиловано 15 женщин и убит старшина. В селе Ново-Петровка среди дня убиты 4 мужчин, изнасилованы женщина и ее 10-летняя дочь, у которых были отрезаны грудь и половые органы. На жалобу Губернатору Карганьяну с указанием личностей преступников представители села получили в ответ плети» [2, с. 60].

Приведённая выше нами цитата и информация взяты из «Докладной записки полномочному представителю РСФСР в Грузии о недавних событиях в Карсской области», подписанной Членом Русского Национального Совета Карсской области и Представителем-Уполномоченном 9 июля 1920 года. Они просят у России принять все возможные меры к ограждению жизни от насилия армянских дашнаков русского населения в Карсской области и с этой целью также способствовать их скорейшему переходу на Северный Кавказ [2, с. 58-61].

Впервые об этом архивном документе сообщил кандидат исторических наук Вагиф Агаев 26 лет тому назад в одном неакадемическом журнале, издание которого прекратилось после первого номера, и потом этот документ был полностью забыт. Когда В. Агаев представил содержание документа на двух языках, в русском варианте указал дату 9 июля 1920 года, а в азербайджанском варианте и в примечании к русскому варианту – 9 июня 1920 года [2, с. 58, 61]. Мы, достав этот уникальный документ из Государственного Архива Азербайджанской Республики, установили, что из указанных дат «9 июля 1920 года» является правильной,

иными словами, в содержании документа на азербайджанском языке и указанная в примечании дата «9 июня» должна быть прочитана как «9 июля». Кроме этого, В. Агаев в своём примечании констатирует, что речь идёт о страшных событиях, произошедших весной 1919 г. [2, с. 61]. Однако мы, выявив и другие архивные документы по этой проблеме, пришли к выводу, что вышеуказанные кровавые события продолжались как минимум до конца первой половины 1920 г. А что касается этого документа, на страницах нашей книги представлены его фотокопии [3, с. 365-368]. Напомним, что данный документ был опубликован впервые.

Оригинал этого документа, по правилам, должен храниться в фондах МИД России.

Факты подвергания резне, грабежу и высылке русских и других народов в Карсской провинции со стороны «армянского правительства» были также отражены в документе, обнаруженном турецким историком М. Перинчекем в Российском Государственном Общественно-Политическом Архиве. Это телеграмма № 94, посланная С.М. Кировым российскому министру иностранных дел Г. Чичерину 29 июня 1920 г. Этот архивный документ сообщает о резне и принудительном переселении русских и мусульман из провинции Карс и Александрополь (*Гюмри – Х.И.*) армянами: «Только пятнадцать тысяч из тридцати тысяч русского населения провинции Карс остались, остальные сбежали в Турцию или Россию, чтобы спасти свою жизнь, оставшиеся были уничтожены армянским правительством…» [4, с. 196-197]. (В этом документе также упоминается резня дашнаками в 15 мусульманских деревнях региона Тухурджук [4, с. 197]).

Вышеизложенные трагические события, произошедшие в Карсской области в 1919-1920 гг., подтверждаются следующими историческими документами, выявленными нами из архивного сборника документов в архивах Турции: 1) «Армянская агрессия против населения мусульманских и молоканских (русских) деревень в Карсе и его окрестностях» (документ № 43, от 7 рамадана 1338 (25.05.1920)), 2) «Угнетения, совершенные армянами против населения русской деревни Новоселим (Карсской области) и в окрестностях» (документ № 46, от 22 рамадана 1338 (9.06.1920)). В первом документе имеет место информация об армянской вооружённой агрессии против мусульманского и русского населения Карсской области и обращение населения за помощью к командованию приграничных турецких войск [5, с. 374]. Во втором документе говорится, что после событий, произошедших в Акчакале Чукуру, целые домохозяйства шестнадцати деревень этой области покинули свои дома и эмигрировали в Бардыз; впоследствии армяне разграбили селения Карачайыр, Игдир, Акпынар, Кыркпынар, Джавлаб и селения, прикреплённые к Новоселим, и убили десять человек; вслед за этим часть населения бежала в Тикнис; жители Еди Килисе и Азбуга также были подвергнуты резне армянами [5, с. 377-378].

Другими словами, факты, содержащиеся в четырёх архивных документах, о которых мы упомянули выше, подтверждаются, что официальными воинскими частями правительства «Западной Армении», которая существовала в 1919-1920 годах в Карсской области, подвергались этнической чистке и геноциду не только проживающие там тюрки-мусульмане, а также христиане – русские и греки.

Геноцид грузин.

Следующая страница актов геноцида, совершённых армянами против христиан, была направлена против грузин.

В статье «*Кровавые руки*», которая была опубликована в газете «*Эртоба*» (изданной в начале XX века в Грузии) за подписью «Джавахели», говорилось о резне, осуществлённой против населения села Хоспий, а также о полном уничтожении одного грузинского семейства, носившего фамилию Поладашвили. Этот акт террора был обсужден и во время заседания Национального Совета Грузии, проводившегося 10 мая 1918 года.

Осталось без ответа обращение, адресованное Национальному Совету Армении, в связи с этим вопросом. Англоязычная армянская газета «Кавказская почта», которая была олицетворением дашнакских идей, писала: «Раньше Тифлис принадлежал армянской нации и только после националистических стараний грузин попал в руки их правительства». Все эти исторические факты подтверждает современный грузинский автор Шота Вадачкория [3, с. 357-358, 361].

В ноябре 1918 года оснащённые современным по тем временам оружием, особенно артиллерией, армянские террористические банды внезапно вторглись в Грузию, в основном с целью окончательно очистить от грузинских крестьян Ахалкалаки, Ахалцих (требуя и Борчалы) и этим «готовились» к Мирной Парижской Конференции, которая должна была открыться весной 1919 года по признанию новообразованных государств с учётом реально контролируемых ими территорий.

Этнические грузины в очередной раз в 1920 году неожиданно подверглись нападению армянских террористических и бандитских формирований со стороны района Алаверди (Горный Борчалы). Целью этого нападения было оккупация армянами северной части бассейна реки Иори [3, с. 326, 333, 335].

Армянские националисты в 1918 и 1920-х годах вели маскированную агрессивную политику против грузин, к концу XX века также написали новую предательскую страницу против своих христианских братьев.

На основе архивных материалов и свидетельств очевидцев, которые хранятся в Генеральной прокуратуре Грузии в качестве материалов расследования, грузинские авторы Бондо Арвеладзе и Теймураз Мибчуани подробно рассказывают о злодеяниях, геноциде в отношении грузинского населения, учинённых армянским батальоном имени маршала Баграмяна во время спровоцированного в Абхазии грузино-абхазского конфликта [6, с. 10]. Обратим ваше внимание лишь на некоторые из этих документов:

Свидетель Кварацхелия Индико Теодоровна (дата рождения: 1932 год; район Гульрипшский, село Пшави):

«…В наше село 29 сентября 1993 года вошли вооружённые армяне и в тот же день они начали грабить и сжигать дома грузин. 29 сентября армяне убили нашего соседа Квашилава Валерия – 41 год, Гегечкори Цата – 70 лет, шурина Гегечкори Цата – Кварацхелия из села Латы Гульрипшского района – 70 лет, Чиковани Машо – 80 лет, невестку Машо Чиковани Нанули – 55 лет, которую зарезали на кладбище; Схулухия Владимира – 80 лет; Латария Бичико – 60 лет и его брата Латария Гиви – 55 лет; Самушия Валеру – 65 лет; брата и сестру Бебия Кето – 70 лет и Бебия Реваза – 68 лет из села Шром Сухумского района; Самушия Лиду из Земо Пшави убили в семье своего брата – Мишико Самушия; Чемия Тина – 70 лет, Чемия Люба; Г.Ж.– 40 лет и её девочки Л.Ш.– 14 лет, Л.Ш.– 13 лет, были изнасилованы армянами и чеченцами, а потом убиты в семье Самушия Могели. 29 сентября в этой же семье были убиты 15 человек…» (она продолжает перечислять многие имена жертв – *Х.И.)* [6, с. 13-14].

Свидетель Кварацхава Гвади Джемалович (род. в 1967 году, село Мерхеули, Гульрипшский район):

«…Я знаю много фактов убийств и грабежей, а также сожжения домов, которые совершали армяне под руководством председателя колхоза Лабри Авеляна Ардаша Арутюновича…» [6, с. 17-18].

Свидетель Сичинава Этер Александровна (1942 года рождения; село Пшави, Гульрипшский район):

«…Ученика 7-го класса, имя которого не помню, расстреляли на балконе его же дома. Е.Ж. и его сестру, ученицу 7-го класса, изнасиловали до расстрела. Убийцами и насильниками были армяне из деревни Лабры Очамчирского района. Им помогали наши соседи армяне, которые жили напротив нашего дома, их фамилия – Гаспарян…» [6, с. 18].

Свидетель Кобалия Люда Шалвовна (род. 1957; Гульрипшский район):

«Армяне были хуже абхазцев. Создали собственный батальон для войны с нами. Они сожгли нашу деревню, и мой дом тоже» [6, с. 23].

Свидетель Гулуа Автандил Мамантович (род. 1928; село Пшави):

«Армянами руководил однорукий молодой человек с автоматом, на груди висел большой серебряный крест… У некоторых на шапках было написано: **«Батальон имени И.Х. Баграмяна»** [6, с. 30].

Свидетель Кварацхелия Линдгар Николаевич (род. 1937; Гульрипшский район, село Ганахлеба):

«…Больше активничали армяне. Среди них были и армяне с наших деревень, которые также убивали и насиловали грузин» [6, с. 34].

Вот только небольшой эпизод из злодеяний армянских извергов, напичканных уродливой нацистской идеологией, проповедуемой среди армянского народа дашнакскими организациями в течение многих лет. Похожие многочисленные события также охватили город Сухуми и Сухумский [6, с. 46-55] и Галийский районы [6, с. 55-65]. «Героями» этих событий оказались опять армяне, которые всегда готовы организовать нападение на безоружных и невинных. Был составлен неполный список членов батальона имени Баграмяна, который сравнял с землей многие грузинские деревни [6, с. 66-69].

В 1918 г. в Стамбуле была издана фантастическая (якобы историческая) карта Армении, где границы Армении простирались от Черного моря до Каспийского (куда также входят Батум, Ахалцих, Мсхета, Тифлис, т.е. где большая часть Грузии включена в состав Армении) и Средиземного моря, так в пределах проектируемой дашнаками Армении оказалась большая часть Турции с выходом на Черное и Средиземное море начиная от северной части Селевкии. В этой карте Грузия была начертана как маленькая страна с узкой территорией [6, с. 74]. Возникает вопрос: интересно, кровожадные действия армянского батальона, участвовавшего в этнических чистках (на самом деле это была дивизия, имевшая более 2 тыс. личного состава [6, с. 69]), осуществлённых по отношению к грузинам «случайно» не служат ли сумасбродным националистическим идеям о «Великой Армении», которые приказывают «собирать» куски этой «древнейшей страны», подвергая гонениям и массовым истреблениям другие народы в их же собственных родных землях?! *К сожалению, да: 27 сентября 1993 года и в другие дни, коварно расстреливая беззащитных грузинских женщин, детей, стариков в своих же домах, армяне кричали:* **«…Было ваше, а теперь наше, Абхазия – это маленькая Армения, западное побережье Великой Армении»** [6, с. 100].

Конечно, известные грузинские авторы и научные деятели, такие как профессор Бондо Арвеладзе, не сидели сложа руки во время этих кровавых событий, не раз обращались к духовным и светским лидерам Армении, в том числе Католикосу всех армян Гарегину II и президенту Роберту Кочаряну с предложением извиниться за действия армян в Абхазии от имени Армении и всего армянского народа, так как батальон им. Баграмяна отличался особой жестокостью в отношении грузин [6, с. 85-86].

А это не простое совпадение, что на фоне новых давлений России, которые она хочет оказать Грузии и всему Кавказу, армяне стали ещё более смелыми и их дерзость стала более агрессивной. Как нагло выражает один армянский священник свои чувства *«Я доволен тем, что сегодня существуют два армянских государства, но нужно и третье – Джавахетия»*. [3, с. 359, 361], который, попав из-за чрезмерного армянского эгоизма в состояние эйфории, забывает, что нельзя нарушать установленные международные нормы и принципы неприкосновенности границ других государств.

Современная грузинская пресса опубликовала огромное количество статей с фактами об агрессии, терроризме и сепаратистских действиях, совершаемых армянами в регионе Самцхе-Джавахети

Грузии. Эти материалы отражают настоящую картину армяно-грузинских противоречий [3, с. 359, 361].

Политический террор против кавказских немцев и их депортация

В цепи кровавых деяний армянских националистов против христиан имеют место террористические страницы и против кавказских немцев.

До наших дней остались в тайне кровавые преступления, совершённые армянскими националистами в начале XX века против немцев, живших на территории нынешнего Гёйгельского (бывший Еленендорф) района.

Самым значительным и стоящим внимания фактом был архивный документ (подписанный помощником городского пристава) об убийстве предпринимателя по виноделию Гурра в 1907 году в немецком поселке Еленендорф. Местная организация «Дашнакцутюн» (во главе с руководителем Корюном и его кровожадными соратниками братьями Арутюновыми), угрожая смертью еленендорфских немцев, вынудили внести дань в казну армянских террористов. Они требовали от Гурра и другого крупного владельца винодельческого предприятия Форера внести ежегодную мзду каждому в 30 тысяч рублей в партийную казну. Однако немецкий предприниматель Гурр не мог внести дань в такой крупной сумме и стал жертвой дашнаков-террористов [7, с. 27].

Это не единственный случай террора против кавказских немцев, совершённый армянами. Ещё до этого армянскими дашнаками были зверски убиты 4 июля 1904 года вице-губернатор Елизаветпольской губернии Андрей Филимонович Андреев (по национальности немец), 26 сентября 1905 года в Тифлисе оберпастор всех немецких колоний Южного Кавказа Маркус Миллер. Колонисты Готлиб Дигель в 1904 году, Генрих Майер в 1905 году тоже стали жертвами армянского террора. Короче говоря, армянские националисты, начиная с начала XX века держали еленендорфскую колонию под риском терроризации… [8, с. 61-62].

После начавшейся советизации в 1920 году армяне опять с помощью своих покровителей, работавших в Центральном комитете, организовали преследование невинных людей, в том числе и немцев. Начался трагический период в истории немецких колоний. Десятки немцев были обвинены в антисоветской подрывной деятельности и приговорены к смерти и расстреляны руками армянских палачей, работавших в НКВД, а другие, в том числе и многие из рода Хуммелов (Hümmel) – основателей Еленендорфа, подвергались репрессиям, были сосланы в Сибирь [9, с. 77; 7, с. 20]. Такое жестокое отношение армян причинило немцам беспокойство до такой степени, что они 14 мая 1934 года на стены Еленондорфского клуба прикрепляли листовку с надписью: «Армяне паразиты, они высасывают последнюю кровь у крестьян!» [9, с. 78].

20 октября 1940 г. немцами было составлено письмо о засилии армян в Шамхорском (*ныне* Шемкир, *бывший Анненфельд – Х.И.*) районе. Армяне, составляющие приблизительно 10% населения Шамхорского района, занимали 90% руководящих должностей различных учреждений [9, с. 78].

«Отношение к армянам просматривается и в десятках следственных дел на арестованных немцев. Во многих из них немцы отмечают притеснения армян во многих областях общественной жизни колоний…» [9, с. 81].

Наконец, с началом в 1941 году советско-германской войны армяне полностью добились своего. По приказу Сталина, подписанному 8 октября 1941 года, немецкое население Кавказа было выселено в степи и пустыни Казахстана. Оставленные немцами дома и имущество оказались главным образом в руках армян-переселенцев из Карабаха, Армении и Ирана [9, с. 83].

Следующая террористическая деятельность армянских националистов против немцев произошла в Грузии. Как известно из исторических источников, с лета 1918 года немецкая военная миссия была расположена под командой генерала фон

Кресса в Тифлисе по приглашению грузинского правительства. Чтобы вынудить немцев покинуть регион посредством угроз, армяне обратились к терроризму в середине декабря 1918: **они тайно поджигая отель «Палас», где исключительно располагались немецкие офицеры и германская резиденция, хотели уничтожить огромный потенциал немецкой военной миротворческой миссии.** Книга «Моя Кавказская миссия», оригинал которой хранится в Институте Гете Германии, отражает вспоминания генерала фон Кресса об этих событиях. Фон Кресс пишет: «23 декабря, когда последний немецкий полк покинул грузинскую столицу Тифлис, на следующий день, не объявляя войну, сильные подразделения армянской армии пересекли границы Грузии, и продвинулись к 40 км Тифлиса… Армяне ждали определённого времени (своих часов), чтобы оккупировать Тифлис и взять в собственные руки господство на Кавказе с помощью британцев…» [10, с. 37].

Выводы. Вышеупомянутые исторические факты подтверждают, что в последние двести лет армянские националисты, приверженные своим традициям создания новых территорий для «Великой Армении», подвергали геноциду, провели этническую чистку и совершали политические террористические акты не только против тюрок-мусульман, но и против своих религиозных братьев – христиан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Ziya Zakir Acar. Aras Türk Cumhuriyeti. Ankara : İlkay Ofset, 2013, 78 s.

2. Azərbaycan diplomatiyası (müstəqil elmi-kütləvi jurnal). Bakı : “Azərbaycan” nəşriyyatı. 1993, 81 s.

3. Xaqani İsmayıl. “Erməni məsələsi” və türk-müsəlman soyqırımı. Bakı : “Nərgiz” nəşriyyatı, 2012, 508 s.

4. Армянский вопрос в 120 документах из Российских государственных архивов. I изд. Москва: 2011, 256 с.; II изд. Баку : издательство «Азернешр», 2012 (документ № 90: Из телеграммы одного из виднейших большевистских лидеров Кирова С.М. от 29 июня 1920 г.), 264 с.

5. T.C. Başbakanlik Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 34. Arşiv belgelerine göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni mezalimi [Armenian violense and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives], III (1919–1920)., Ankara, 1997, (XXXI+475) s.

6. Арвеладзе Б, Мибчуани Т. Армянский батальон имени Баграмяна и этночистка грузин в Абхазии. / Перевод с грузинского. Тбилиси : изд. «Универсал», 2009, 110 с.

7. Seyidov A. Yelenendorf-Yeleneno-Xanlar / Helenendorf-Heleneno-Chanlar / Еленендорф-Еленено-Ханлар / Helenendorf-Heleneno-Khanlar. Azərbaycan, alman, rus və ingilis dillərində. Bakı : Elm, 2007, 286 s.

8. Агасиев И. Позиция немецкого населения Азербайджана во время массового уничтожения тюрко-мусульманского населения дашнаками-армянами 1905–1918 годах. *AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər. XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları.* IV beynəlxalq elmi konfransın materialları. № 64, 65, 66/2017. 22-27 aprel 2017. Lənkəran ş. Bakı. 2017, s. 61-66.

9. Джафарли М.Ш. Политический террор и судьбы азербайджанских немцев. Баку–İstanbul: 1998, 316 с.+ 1 карта-схема.

10. General der Artillerie a. D Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein. Meine Mission im Kaukasus. München 13, 12. Oktober 1943, 43 seiten. (Copyright © Goethe-Institut 2005).

УДК 94(479+24)
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.21

ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АНТИЧНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (ГОСУДАРСТВ АТРОПАТЕНЫ И АЛБАНИИ)

ПОЛІТИЧНИЙ СТАН АНТИЧНОГО АЗЕРБАЙДЖАНУ (ДЕРЖАВ АТРОПАТЕНИ І АЛБАНІЇ)

POLITICAL POSITION OF ANTIQUE AZERBAIJAN (ATROPATENA AND ALBANIA)

Юсифов Агамир Аваз оглу,
преподаватель
Бакинского государственного университета

В статье рассматривается вопрос становления и развития государств Атропатены и Албании. Атропатена становилась как государство в эпоху эллинизма, начавшейся с реформ Александра Македонского, крушении государства Ахеменидов и создании империи Македонского. Это начало нового периода в древней истории – эллинизма. Государство Атропатена существовало около 20 года I века. Албания сложилось как государство чуть позднее и существовало до арабских завоеваний. После смерти Александра Македонского в 323 году до н.э. его империя была разделена между полководцами, а Атропат стал независимым правителем Малой Мады и объявил себя царем. Почти вся 300-летняя история Малой Мады – с 20-х годов IV в. до н.э. до первой четверти I века н.э. называлась Атропатовой Мадой. Основываясь на том, что в связи с событиями того периода название этой страны упоминается два-три раза, можно твердо утверждать, что царство Атропатидов существовало всё это время. После Атропата и событий его времени название государства Атропатена в письменных источниках впервые упоминается в 20-х годах III в. до н.э. В течение определённого периода государство Атропатена вынуждено было признать верховную власть Селевкидов. В 60-е годы II века до н.э. государство Атропатена полностью восстановило свою независимость. Во второй половине I века до н.э. парфийский царь Фраат IV подчинил эти области. Об образовании государства в IV веке до н.э. свидетельствуют подарки албанского царя Александру Македонскому двух собак, способных сразить слона и льва. На разных этапах развития албанское государство охватывало нестабильные территории. В отдельные периоды увеличения военно-политической мощи его территория охватывала значительные части Азербайджанской Республики, Грузии, нынешней Армении (Западного Азербайджана) и сопредельные области Дагестана. Некоторые сведения об Албании дошли до нас из трудов греческих и римских авторов. Греческий автор Страбон даёт более ценную информацию. Важную информацию для нашей истории, связанную с Албанией, можно получить из произведения греческого автора Плутарха.

В течение I века нашей эры власть в Албании была сосредоточена в руках местных правителей.

Ключевые слова: сатрапия, император, Атропат, Сатурнами, Крони, Нерон.

У статті розглядається питання становлення і розвитку держав Атропатени і Албанії. Атропатена ставала державою в епоху еллінізму. Епоху, що почалася з реформ Олександра Македонського, краху держави Ахеменідів і створення імперії Македонського. Це початок нового періоду в древній історії – еллінізму. Держава Атропатена існувала близько 20 року I століття. Албанія склалася як держава пізніше і існувала до арабських завоювань. Після смерті Олександра Македонського в 323 році до н.е. його імперія була розділена між полководцями, а Атропат став незалежним правителем Малої Мади і оголосив себе царем. Майже вся 300-річна історія Малої Мади – з 20-х років IV ст. до н.е. до першої чверті I століття н.е. називалася Атропатовою Мадою. Ґрунтуючись на тому, що в зв'язку з подіями того періоду назва цієї країни згадується два-три рази, можна певно стверджувати, що царство Атропатідів існувало весь цей час. Після Атропата і подій його часу назва держави Атропатена в письмових джерелах вперше згадується в 20-х роках III ст. до н.е. Протягом певного періоду держава Атропатена змушена була визнати верховну владу Селевкідів. У 60-ті роки II століття до н.е. держава Атропатена повністю відновила свою незалежність. У другій половині I століття до н.е. парфійський цар Фраат IV підпорядкував ці області. Про утворення держави

в IV столітті до н.е. свідчать подарунки албанського царя Олександру Македонському двох собак, здатних вразити слона і лева. На різних етапах розвитку албанська держава охоплювала нестабільні території. В окремі періоди збільшення військово-політичної могутності її територія охоплювала значні частини Азербайджанської Республіки, Грузії, нинішньої Вірменії (Західного Азербайджану) і суміжні області Дагестану. Деякі відомості про Албанію дійшли до нас з праць грецьких і римських авторів. Грецький автор Страбон дає більш цінну інформацію. Важливу інформацію для нашої історії, пов'язану з Албанією, можна отримати з твору грецького автора Плутарха. Протягом І століття нашої ери влада в Албанії була зосереджена в руках місцевих правителів.

Ключові слова: сатрапії, імператор, Атропатени, Сатурнами, крона, Нерон.

The article deals with the issue of the formation and development of the state of Atropatena and Albania. Atropatena became as a state in the Hellenistic era, that began with the reforms of Alexander of Macedon, the collapse of the Achaemenid state and the creation of the Macedonian empire. This is the beginning of a new period in ancient history – Hellenism. State Atropatena existed about 20 years of the I century. Albania developed as a state later and existed before the Arab conquests. After the death of Alexander of Macedon in 323 BC his empire was divided among the generals, and Atropat became the independent ruler of Minor Mada and declared himself king. Almost the entire 300-year history of Minor Mada – from the 20s of the 4th century BC. Until the first quarter of the 1st century AD was called Atropaten Mada. Based on the fact that in connection with the events of that period the name of this country is mentioned two or three times, it can be firmly stated that the kingdom of Atropatids existed all this time. After Atropat and the events of his time, the name of the state of Atropaten in written sources was first mentioned in the 20s in the 3rd century BC. For a certain period, the Atropaten state was forced to recognize the Seleucid sovereignty. In the 60s of the II century BC the state of Atropatena completely restored its independence. In the second half of the 1st century BC the Parthian king Fraat IV subjugated these areas. Formation of the state in the IV century BC. The gifts of the Albanian tsar Alexander the Great testify to two dogs capable of slaying an elephant and a lion. At different stages of development, the Albanian state covered unstable territories. In some periods of increase in military-political power, its territory covered significant parts of the Azerbaijan Republic, Georgia, present-day Armenia (Western Azerbaijan) and adjacent regions of Dagestan. Some information about Albania came to us from the works of Greek and Roman authors. The Greek author Strabo gives more valuable information. Important information for our history related to Albania can be obtained from the work of the Greek author Plutarch. During the 1st century AD, power in Albania was concentrated in the hands of local rulers.

Key words: satrapy, emperor, Atropat, Saturnamy, Crony, Nero.

Постановка проблемы. В статье рассматриваются вопросы становления и развития государств Атропатены и Албании, которые происходили в эпоху эллинизма. Эпоха, начавшаяся с реформ Александра Македонского, крушения государства Ахеменидов и создания величайшей империи, знаменуется завершением одного из важных периодов в древней истории и началом нового – эллинизма.

Формирование целей статьи. Целью данной статьи является рассмотрение вопроса образования и существования древних государств на территории Азербайджана – Атропатены и Албании, а также важнейших событий, происходивших в их истории.

Изложение основного материала. Отдельные части территории Южного Азербайджана входили в состав X, XI и XIV сатрапий Ахеменидского государства [1, с. 283]. В 30-20 гг. IV в. до н.э. эти сатрапии управлялись Атропатом [2, с. 70].

После смерти Александра Македонского в 323 году до н.э. империя была разделена между его полководцами. Атропат стал независимым правителем Мады и объявил себя царем. Таким образом, было образовано независимое государство Атропатена. Резиденцией правителей был город Газака, находящийся на юго-восточном берегу озера Урмия, близ нынешнего города Марага [3, с. 143].

После смерти Александра в связи с политическими событиями имя Атропата больше не упоминается в источниках. Несмотря на то, что Пердикка был зятем Атропата, во время перераспределения сатрапий управление Мидийской сатрапией поручил греческому полководцу Пифону [4, с. 401].

В конце IV в. до н.э. каждый из сатрапов, имевших свое войско и подвластную

территорию, стремился не только защитить эти владения, но и расширить их по мере возможности. В 318 г. до н.э. между сатрапом Мады Пифоном, являвшимся одним из сильных сатрапов, притязавших на захват власти над верхними сатрапиями и стремившийся подчинить себе весь Иран, и остальными коалициями восточноиранских сатрапов, отстаивавших свою независимость, началась ожесточённая борьба. В этой борьбе Пифон был оттеснён обратно [5, с. 162]. Однако в 361 году до н.э. Пифон был захвачен и казнён лидером коалиции Антигоном. А сатрапом Мидии был назначен Оронтобат [6, с. 67].

Почти вся 300-летняя история Малой Мады – с 20-х годов IV в. до н.э. до первой четверти I века до н.э. называлась Атропатовой Мадой. Основываясь на том, что в связи с событиями того периода название этой страны упоминается два-три раза, можно твердо утверждать, что царство Атропатидов существовало все это время.

После Атропата и событий его времени название государства Атропатена в письменных источниках впервые упоминается в 20-х годах III в. до н.э. [7, кн. V].

За прошедший период на Среднем Востоке произошел ряд политических изменений. С начала III века до н.э. центр государства Селевкидов располагался на западе – в Сирии. Постепенно территория нынешнего Ирана и провинций, расположенных на востоке от него вышли из-под политической власти Селевкидов [8, с. 19]. Бактрия, Согдиана и Парфия обретали независимость.

В 20-е годы III века до н.э. мы застаём на престоле Атропатены царя Артабазана – самого могущественного и мудрого правителя, господствующего над атропатенцами и сопредельными с ними народами, владетелем довольно обширной территории не только к югу, но и к северу от Араза [7, книга V, с. 55].

В 223 году до н.э. царём в государстве Селевкидов стал Антиох (223-187 гг. до н.э.). Он старается вернуть потерянные провинции страны и добивается определённых успехов. Антиох III назначает Молона сатрапом Мидии, а брата Александра – сатрапом Парфии. Молон, восстав против власти Селевкидов в 222-220 гг. до н.э., расширил свою власть за счёт областей Месопотамии. Но власть Молона длилась недолго; в одном из сражений, потерпев поражение, он покончил с собой. Антиох III назначает правителем в Мидию своего полководца Диокона [4, с. 402].

После подавления восстания Молона Антиох III нападает на Атропатену. Полибий пишет: «После принятия этого решения армия перешла Загросские горы и вошла в отделённое от Мидии промежуточной горной цепью царство Артабазана. Часть ее возвышается над Понтом выше Фасиса, а провинция доходит до Гирканского моря» [7, книга V, с. 55].

Артабазан не смог противостоять армии Селевкидов и согласился подписать мирный договор на предложенных Антиохом III условиях. В течение определённого периода государство Атропатена вынуждено было признать верховную власть Селевкидов.

С целью восстановления власти Селевкидов над утраченными областями, Антиох III в 221-205 гг. до н.э. совершает поход на Восток. С этой целью был ограблен храм Анахиты в Экбатанах (было присвоено 4000 талантов). Парфяне были разгромлены и признали верховную власть Селевкидов. Греко-Бактрийское царство также признало их власть [6, с. 71]. Масштаб похода охватил Индию, Персидский залив, а также Аравийское побережье [9, с. 86].

Конец III века до н.э. был периодом могущества Селевкидской державы. В начале II в. до н.э. Рим активно участвовал в военных действиях на Западе. К 190 году до н.э. после поражения Антиоха в битве с римлянами при Магнессии возобновился процесс распада Селевкидской державы [9, с. 86]. Парфия стала независимой [9, с. 87]. В 60-е годы II века до н.э. государство Атропатена полностью восстановило свою независимость [5, с. 183].

Антиох IV (175-163 гг. до н.э.) не мог предотвратить политический кризис в Селевкидском государстве. Когда в Мидии селевкидский сатрап Тимарх поднял восстание, Митридат I (171-139 гг. до н.э.) – правитель Парфянского государства, основанного Арсагом, в 148-147 гг. до н.э., захватил Мидию и принял титул «Великого царя» [9, с. 90]. После захвата Мидии в 141 году до н.э. была захвачена Месопотамия и богатая Элимаида [5, с. 184].

В 131 году до н.э. Антиох VII сумел восстановить власть Селевкидов в Месопотамии и Мидии. Но вскоре он умер в битве с парфянами [4, с. 404]. После этого Парфия и Римская империя начали бороться за расширение своего политического влияния.

Несмотря на эти сложные события, Страбон писал: «Действительно, своим личным решением царь Атропат сделал возглавляемую страну независимой и даже теперь наследование сохраняется в его семье» [10, XI, с. 13, l]. Войны велись за пределами территории Атропатены.

Мидия была подчинена Парфии и собиралась захватить территорию государства Атропатены. Царь Армении Тигран II также намерен был занять эти территории [4, с. 285]. Тигран (во время пребывания в Парфии у Аршакидов в качестве заложника) после получения согласия для возвращения на родину стремился проводить широкие захватнические планы. В это время сама Атропатена обладала достаточной военной мощью [10, XI, с. 13, 2].

Отправленный на Восток по решению римского сената Лисини Лукулл, после победы над Митридатом VI (70 г. до н.э.) в Армении вблизи Тигранакерта вступает в бой с армией Тиграна II [11, с. 54]. Правитель Атропатены сражался против римлян как на стороне парфян, так и на стороне Тиграна II [12, с. 111]. Лукулл, следовавший за побежденным Тиграном II, приблизился к городу Артаксат. Здесь атропатенцы подверглись первому удару римского военачальника.

В 66 г. до н.э. сенат Рима сменил Лукулла Помпеем. Но Тигран II сдался добровольно, не оказывая сопротивления Помпею. И поэтому смог удержать в руках свой трон в Армении.

Согласно соглашению, заключённому между Помпеем и Тиграном, Армения отказалась от всех захваченных стран, в том числе и от провинций, отобранных у Атропатены. Античный автор Плутарх так описывает взятие в плен Тиграна: «Стоя перед Помпеем, царь Тигран снял с себя диадему, чтобы положить голову к его ногам и самым позорным образом преклониться перед ним». Таким образом, и правда, начиная с Арташеса I (189-160 годы до н.э.), Армения, созданная за счет оккупированных земель соседних стран, была разрушена в конце царствования Тиграна II, насильственно отобранные у Атропатены Араксена, Каспиана и Сакасена были возвращены ей самой.

Плутарх, описывая триумфальное возвращение Помпея в Рим, пишет: «В триумфальном шествии, не учитывая глав пиратов, сына армянского царя Тиграна, его жену и дочь унесли как пленников». На деле, тем самым Армения распалась. Не случайно, на выпущенных в Риме деньгах в 115-117 годах Армения была изображена в образе женщины, павшей к ногам римского императора. Это показывает, что Армения не была независимым государством, а зависела от Рима, как женщина зависит от мужчины. Поэтому царь Армении сумел удержать в руках свой трон.

Цезарь готовился к войне с парфянами. Его целью было продвинуть границы Римской империи до океанов [11, с. 60-66].

В 36 году до н.э. римский полководец Антоний начал поход против Парфии. Армянский правитель Артавазд II (56-34 гг. до н.э.) на одном фронте с Антонием сражался против парфийского царя Фраата IV (37 г. до н.э. – 3 г.н.э.) [6, с. 91]. Римский полководец с большой армией вторгся на территорию Атропатены и окружил город Фраат. Плутарх писал: «Антоний не мог дождаться времени… Он достиг Атропатены и начал разорять страну…, осадил город Фраат, в котором

находились жена и дети мидийского царя» [11, с. 68]. Но Фраат IV, получив сведения о том, что метательные инструменты и большая военная сила оставлены в дороге, штурмом взял их и перебил 10 тысяч римских солдат [11, с. 69]. Антоний связал это предательство с Артавазом, схватил его (в 34 году до н.э.) и отправил в Александрию. Армянским царем был объявлен Артакси.

После трагической битвы при Акции, т.е. где флот Октавиана разбил флот Антония и Клеопатры, последняя, рассчитывая на поддержку Атропатенского правителя, присылает голову убитого ею армянского царя Артавазда, в своё время пленённого и увезённого Антонием в Египет, царю Атропатены – Артавазду. Вскоре устанавливаются отношения между атропатенским Артаваздом и Октавианом. Таким образом, благодаря Артавазду – самой выдающейся личности среди последних атропатенцев, в середине 30-х годов до н.э. политическое направление государства Атропата значительно изменилось [6, с. 99-100].

Август проводил либеральную политику с государством Атропатена. Он оказывал помощь атропатенцам, положительно относился к их мнениям. Серебряная монета с изображением Августа и надписью: «Великому Артавазду» еще раз подтверждает эту дружбу [12, с. 112].

При переходе к мирным отношениям Парфии с Августом в Атропатене к власти приходит сын Артавазда Ариобарзан II. Он некоторое время жил в Риме и был также владельцем армянского трона [11, с. 39]. Во 2 году н.э. в Армении после подавления восстания в результате несчастного случая умер Ариобарзан, и Август, согласно указу римского сената, назначает Артавазда царём вместо своего отца.

Неожиданная смерть приёмного сына Августа Цезаря Гая, внезапная смерть Ариобарзана, убийство Артавазда были тяжелой травмой для Августа и его атропатенских союзников.

* * *

Предпосылкой для возникновения албанского государства в 331 году до н.э. служили политическая ситуация на международной арене и распад империи в результате разгрома Александром Македонским Ахеменидского императора Дария III при Гавгамелах. С этого времени на исторической арене упоминаются албаны. О наличии императорской власти в Албании в IV веке до н.э. свидетельствуют подарки албанского царя Александру Македонскому двух собак, способных сразить слона и льва [1, с. 385]. Однако одна часть историков формирование албанского государства относит к III в. до н.э., а другая – ко II в. до н.э. [14].

На разных этапах развития албанское государство охватывало нестабильные территории. В отдельные периоды увеличения военно-политической мощи его территория охватывала значительные части Азербайджанской Республики, Грузии, нынешней Армении (Западного Азербайджана) и сопредельные области Дагестана.

Уже в начале III века до н.э. Страбон, ссылаясь на Патрокла, путешествовавшего к берегам Каспия среди племен, названных этим путешественником, упоминает и албан. Из произведения Арриана становится ясно, что греки при встрече лицом к лицу с врагом сразу же узнали албан по оружию и одежде [15, с. 155].

В период до I века до нашей эры в связи с неучастием на политической арене Албании в произведениях и надписях того периода, отражающих другие политические события, мало сведений об Албании.

Некоторые сведения об Албании дошли до нас из трудов греческих и римских авторов. Греческий автор Страбон даёт более ценную информацию. Важную информацию для нашей истории, связанную с Албанией, можно получить из произведения греческого автора Плутарха «Параллельные биографии».

Ближе ко II в. до н.э. римское государство доминировало в Средиземноморском бассейне. В следующем столетии римляне захватили Малую Азию. В 69 г. до н.э. римляне под командованием

Лукулла победили войска понтийского короля Митридата VI Евпатора и напали на нынешнюю Армению. Албаны впервые здесь столкнулись с римлянами. Плутарх писал: «Правители прибыли сюда с войсками, состоящими из мидийцев и адиабенов, способных держать в руках оружие, много арабов в окрестностях Вавилонского моря, а от Каспийского – много албан и соседних иберов, а также немало вольных племен с берегов Араза» [16, 1947, № 4, с. 281].

Был оккупирован центр Армении – Тигранакерт. Но в 67 году до н.э. римские войска, понеся значительные потери, под давлением союзников вынуждены были отступить в Киликию. Поскольку Лукулл не смог выполнить поставленную задачу, сенат отозвал его в Рим [2, с. 81].

В 66 г. до н.э. начался новый поход римлян в Армению и соседние с ней страны. Силы Тиграна II были разгромлены. Укреплением на побережье Каспийского моря целью римлян был захват торгового пути из Албании в Индию. Плиний об этом писал: «Во время похода Помпея утверждалось, что в течение семи дней можно добираться из Индии до Бактрии и до реки Бактра, которая вливается в реку Окс и до Каспийского моря и реки Кир (Кура), а оттуда индийские товары могут быть доставлены в Понт и Фасис менее чем за пять дней» [16, 1949, № 2, с. 307].

Помпей организовал свой поход на север. Здесь албаны и иберы преградили им путь. Как пишет Тит Ливий, Помпей, преследуя Митридата столкнулся с отдалёнными и неизвестными народами – иберами и албанами. Они пресекли его путь. Но он одержал победу в бою [16, 1949, № 1, с. 219]. Плутарх так описывал этот бой: «Албаны, следуя просьбе Помпея, разрешили ему пройти через их земли. Но зимой на их земле неожиданно для римлян во время празднования праздника Сатурнали албаны с сорока тысячной армией, пройдя через реку Кура, атакуют их <…> Помпей уничтожил армию, и убил большую часть албан» [16, 1948, № 2, с. l24]. Это сражение закончилось миром.

Историк III века Дион Касси говоря о движении албан против римлян, писал: «Царь албан Орис, с одной стороны, с целью помочь Тиграну младшему, с другой – опасаясь атаки римлян на Албанию, в день праздника Крони (Сатурналии) нападением на них думал, что добьется чего-то» [16, 1949, № 1, с. 268-272].

Албаны, собрав силы, все ещё готовятся противостоять римлянам. Помпей, узнав об этом, прекращая атаки против иберов, в 65 году до н.э. вновь напал на Албанию. Плутарх писал, что Помпей был очень зол на албан: «Пылая чувством мести, Он с гневом направился к ним. Он с большим трудом и страхом пересек Куру, большая часть которой была ограждена варварами. Он, учитывая, что пройдет длинный и трудный путь к безводным местам, приказал заполнить 10 тысяч бурдюков и начал двигаться на врагов…» [16, 1948, № 2, с. 125]. Началась битва на побережье реки Абанта. Албанские войска потерпели поражение. Впоследствии Помпей подписал мирный договор с Орисом.

В 36 году до н.э. Антоний выступил против Парфии, но не сумел добиться успеха. Он, захватив Армению отправился в Египет, оставив здесь полководца Публи Каниди. Каниди начал оккупационную войну. Плутарх писал: «Каниди <…> победил армянских, иберских и албанских правителей и остался на Кавказе» [3, с. 36]. Также предоставляет информацию об этом и Дион Касси. По словам автора, Красс вместе с иберским правителем Фарнабазлом вторгся в Албанию. Он одержал победу над албанами и сумел привлечь их правителя Зобера на сторону римлян [14, с. 114]. Однако Красс не мог долго оставаться на Кавказе.

В течение I века нашей эры власть в Албании была сосредоточена в руках местных правителей. Албания поддерживала с Римом хорошие и близкие отношения. Октавиан Август писал: «Нашей дружбы хотели правители албан, ибер и мидийцев» [16, 1949, № 1, с. 215].

Военные столкновения парфийского государства с римлянами ради Армении,

переходящей из рук в руки, спровоцировали Артабана II на неудачное сражение с Иберией и Албанией. Когда нужно было защищать свою свободу, интересы иберов и албан совпадали.

В борьбе Артабана II и Вонона за трон Парфии албаны, скорее всего, поддерживали Вонона потому, что в 19 году, когда Вонон потерпел неудачу, захотел бежать в страну албан [3, с. 37]. В тоже время албаны в период правления римского императора Тиберия вместе с иберами выступали на стороне Рима. Тиберий подстрекал албан и ибер против парфийского царя Артабана III. Но они не согласились. Иосиф Флавий пишет: «Император Тиберий, чтобы убедить иберских и албанских правителей немедленно начать войну с Артабаном, прислал им значительные денежные подарки. Но иберы и албаны сами отказались воевать. Открыв Каспийские ворота, предоставив им свободный поход через свои земли, напустили на Артабана скифов» [1, с. 391].

В 35 году Артабан III с целью захвата Армении направился против нее. Иберийский царь Фарасман, войдя в союз с албанами, пришел на помощь армянскому правителю, создавшему с ним родственные связи. Чтобы обеспечить свою победу, Артабан заключил контракт с северокавказскими сарматами. Фарасману также пришлось обратиться к ним. Но одна часть сарматов сражалась на стороне иберов, албан, а другая часть – на стороне Артабана [2, с. 84]. В этом бою победил Фарасман [16, 1949, № 3, с. 212].

Очень скоро иберо-албанские отношения обострились. Борьба между иберами и албанами в одном из сообщений Тацита отражалась таким образом, что в 51 году иберийский царь «Фарасман для того, чтобы вести войну со своим братом Митридатом, выдумал оправдание, что, когда он призвал римлян помочь в войне с албанским царем, его брат сопротивлялся этому» [16, 1949, № 3, XII, нач. 45].

В 51 году нашей эры Аршакид I Валарн назначил братьев Пакора правителем в Мидию, а Тиридата – правителем в Армению. А в Албании царствовала местная династия. Независимость Албании беспокоила Рим, Парфию и другие соседние государства. В 68 году н.э. римский император Нерон начал готовиться к большому походу против албан. Но, как писал Тацит, Нерон послал своих когортов к Каспийским вратам, но прекратил приготовления к войне в Албании, отозвав войска для подавления восстания Виндекса. Плиний также сообщает об угрозах «императора Неро начать войну с албанами» [1, с. 392].

В 90 годах нашей эры римляне вторглись в Албанию. Царь Парфии Вологез сообщил римскому императору Веспасиану, что племена алан с севера будут угрозой как для Парфии, так и для Рима. И попросил прислать военную экспедицию. Он отказался. Однако впоследствии император Домисиан (84-96-е гг.) совершил поход в Албанию [17, с. 78-79].

В 98 г.н.э. провозглашённый римским императором Траян готовился к войне с Парфией. А в 114 году римляне победили правителя Аршакидов – Партамасира. Эта война шла из-за Армении. В 115 году Армения была провозглашена провинцией Рима. Албаны не принимали участия в этих событиях. Однако источники отмечают, что Траян отобрал Армению у парфян, лишил её короны. Присвоил армянское царство, дал албанам правителя [4, с. 413].

Выводы. На территории Южного Азербайджана после смерти Александра Македонского в 323 году до н.э. империя была разделена между его полководцами и Атропат стал независимым правителем, династия Атропатидов в Атропатене продолжала править государством около 20 года н.э.

Территория албан с 323 г. до н.э. оставалась в правлении местной знати и албаны были полными владельцами своих земель.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. I cild. Bakı : Elm, 1998. 478 s.
2. Левиатов В.Н. Азербайджан с V века до н.э. по III век н.э. *Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права.* № 1, 1950, С. 65-92.
3. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. Санкт-Петербург : тип. В.Киршбаума, 1903. 176 с.
4. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı : Bakı Universiteti, 1993, 496 s.
5. Дьяконов М.М. Очерки истории древнего Ирана. Москва–Ленинград : Восточная литература, 1961, 462 с.
6. Алиев И. Очерк истории Атропатены. Баку : Азернешр, 1989, 160 с.
7. Полибий. Всеобщая история в сорока книгах, т. 1 (книги I и V). Москва : типография Е.Г. Потапова, 1890, 680 с.
8. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. Москва : Госполитиздат, 1952, 467 с.
9. История Ирана. Москва : Изд-во МГУ, 1977. 497 с.
10. Страбон. География в 17-ти книгах. Москва : Наука, 1964. 944 с.
11. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку : Элм, 1987, 128 с.
12. Fazili A. Atropatena e.ə. IV – er. VII əsri. Bakı : Elm, 1992, 212 s.
13. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (V в до н.э. – VII в н.э. Москва–Ленинград : Издательство АН СССР, 1959, 391 с.
14. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в до н.э. – III в н.э. Х. Баку : Элм. 1985. 238 с.
15. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. IV. Тифлис: Издание Управления Кавказского учебного округа. 1884, 527 с.
16. Журнал «Вестник Древней Истории», разные годы и номера.
17. Велиев С. Древний, древний Азербайджан. Баку : Гянджлик, 1987, 148 с.

УДК 94(100)«1939/1945»
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.22

КАДРОВИЙ СКЛАД СХІДНОГО ВІДДІЛУ "VINETA": ПЕРСОНАЛІЇ ТА БІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

BIOGRAPHICAL RESEARCH REGARDING THE STAFF OF THE "VINETA" EASTERN DEPARTMENT (FORMULATION OF THE PROBLEM)

Яшин В.О.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
Криворізького державного педагогічного університету

Під час Другої світової війни супротивники надавали надзвичайно великого значення пропаганді серед населення окупованих територій та країни противника. Особливого значення пропаганда набувала в тоталітарних країнах, зокрема, в нацистській Німеччині, де цілі пропаганди покладалися на окреме міністерство освіти та пропаганди. Окремі його структури та аспекти діяльності залишилися поза увагою дослідників. Вбачаємо в тому причини насамперед політичного характеру. Для цілей спеціальної пропаганди в рамках міністерства у 1941 році був створений спеціальний Східний відділ "Vineta". Спочатку він позиціонувався як перекладацьке бюро із декількох десятків перекладачів, але згодом отримав нові завдання і штат його значно виріс. У цій статті досліджено кадровий склад спецвідділу. Виявилося, що, окрім логічного в таких умовах залучення фахівців у галузі пропаганди: журналістів, письменників, художників, лекторів, до спецвідділу були залучені представники майже всієї політичної, інтелектуальної, військової та творчої еміграції з теренів колишньої Російської імперії. Більшість цих осіб працювала в берлінській конторі спецвідділу. У статті досліджено деякі етапи життєвого шляху співробітників спецвідділу та факти їхньої біографії. До роботи у відділі було залучено дуже різних і непростих, з огляду на їхні біографії, людей. Це й письменники, відомі учасники революційних подій 1917–1920 років в Україні, Грузії, Білорусі, Прибалтиці тощо, учасники національних еміграційних організацій, офіцери національних збройних формувань у складі Вермахту; не обійшлося і без політичних авантюристів, один з яких став персонажем цієї статті і стосовно якого висловлені здогадки щодо його співробітництва з радянськими спеціальними службами. Значна частина колишніх співробітників спецвідділу продовжила свою діяльність і після війни в галузі політики, економіки та культури. На завершення статті серед інших висновків автор робить також той, що, з огляду на такий неординарний кадровий склад, організатори спецвідділу, вочевидь, ставили перед ним також й інші, значно більші завдання перспективно-політичного характеру. Пропоноване дослідження здійснювалося, у тому числі на основі нових, розсекречених документів радянських секретних служб.

Ключові слова: спецвідділ "Вінета", пропаганда, колаборація, Райх, СРСР, еміграція, спецслужби.

During the Second World War, the adversaries provided extremely high value to propaganda among the population of the occupied territories and the enemy's country. In totalitarian countries, propaganda was of particular importance. Particularly, in Nazi Germany, propaganda was relied on the special ministry of education and propaganda. Some of its structures and aspects of their activity remained unexplored. We see these factors, first of all, as political ones. For the purpose of special propaganda, in the framework of the ministry in 1941 a special Eastern department "Vineta" was created. Initially, it was positioned as a translation bureau, which had several dozen translators, but subsequently received new tasks and the number of his employees increased significantly. In this article the staffing of the special department is investigated in connection with its structure. It turned out that in addition to the logical involvement of professionals in the field of propaganda, for example: journalists, writers, artists, lecturers, also representatives of almost all political, intellectual, military emigration from the territories of the former Russian Empire were involved in cooperation in the special department. Most of these people were employees of the Berlin office of a special department. The article explores some stages of the life of the staff of the special department and the facts of their biography. Very different and interesting intellectuals were involved in work in the special department. Their biographies and way of life are not ordinary. These are writers, well-known participants in the revolutionary events of 1917–1920 in Ukraine, Georgia, Belarus,

the Baltics, etc., members of national emigration organizations, officers of national armed units within the Wehrmacht. There were even political adventurers, one of whom became the character of this article and concerning which the guesses about his cooperation with the Soviet special services were made. Much of the former staff of the special department continued its activities after the war in politics, economy and culture. The author concludes that, given such a staffing, the organizers and curators of the special department obviously placed before it also other, much larger tasks of a pro-political or special and secret nature in the future. The proposed study was carried out, including on the basis of new, declassified documents of the Soviet secret services.

Key words: special department "Vineta", propaganda, collaborate, Reich, USSR, emigration, secret services.

Постановка проблеми. Діяльність спецвідділу «Vineta»[1] (далі – СВ «Vineta», «Vineta», Східний відділ, спецвідділ, відділ, організація) міністерства пропаганди й освіти нацистської Німеччини лише віднедавна стала предметом уваги вітчизняної історіографії. З часу закінчення Другої світової війни й до 1990-х років, а подекуди й дотепер, документи стосовно діяльності «Vineta» перебували в архівах спецслужб під різними грифами обмеження доступу, хоча самі спецслужби втратили оперативний інтерес до діяльності цієї структури ще на початку 1950-х [1, арк. 3]. Дещо спізніла увага до «Vineta» з боку українських дослідників є наслідком історичних умов та інших об'єктивних особливостей функціонування вітчизняної історичної науки.

Найперше знайомство із кадровим складом «Vineta» викликає багато запитань без відповідей. Кадровий склад «Vineta» формували настільки неординарні персоналії, що виникає питання: а чи справді тільки пропагандистську мету переслідували організатори спецвідділу? Цілей звичайної або спеціальної пропаганди можна було досягти набагато простіше та ефективніше, залучивши для цього фахівців, яких не бракувало в Райху. Життєвий шлях цих людей, як до так і після «Vineta», вартий пера письменника, авантюрного роману: це справа скоріше Мельпомени, ніж Кліо. Ті із них, хто спромігся не потрапити до радянської зони окупації та уникнути видачі союзниками в лапи радянських спецслужб, доволі успішно діяли і в повоєнний час у сфері культури, освіти, політики та громадської діяльності. Українці знайшли своє пристанище здебільшого в Канаді, США та Німеччині. Росіяни – в США, Німеччині, Італії або повернулися до СРСР. Але натепер немає практично ані біографічних досліджень, ані повних даних щодо кадрового складу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діяльності спецвідділу «Vineta» залишалося майже цілком недослідженим у вітчизняній історіографії, але останніми роками ситуація змінюється, хоча й украй повільно. Звернімо увагу на розвідки К. Долгорученко, яка спеціалізується на «Vineta», щодо впливу пропагандистської діяльності «Vineta» на населення окупованих територій [8]. К. Долгорученко доволі успішно намагається дослідити специфічні питання методів практичної діяльності спецвідділу «Vineta» щодо реалізації спеціальних пропагандистських операцій. Шановна історикиня робить це на методологічній основі поєднання принципів та підходів історичної, юридичної та психологічної наук. Дослідницею виявлено схеми проведення такого роду операцій та базові методи реалізації ідеологічно-психологічного впливу, зокрема: дезінформація, поширення чуток, ідеологічна маніпуляція, психологічний тиск тощо [9, с 41]. Відзначимо також роботу М. Михайлюк, де є короткі інформаційні відомості щодо діяльності відділу [14]. У зарубіжній історіографії ситуація лише дещо краща. Коротку згадку про існування відділу та про його структуру, але без посилання на джерело інформації, зустрічаємо ще в дослідженні Н. Волковського 2003 року [4, с. 205]. Короткі, майже довідкового характеру

[1] В історичній літературі зустрічається два варіанти транскрипції цього слова: «Вінета» та «Фінета» (напр. Б. Двінов. За правилами німецької мови вірогіднішим був би останній варіант. Але, виходячи з етимології (на честь міфічного міста Венета), не менш вірогідним був би й перший варіант. Задля уникнення зайвої дискусії з ономастичних та філологічних питань у рамках цієї статті використовуватиметься оригінальне написання «Vineta».

згадки про спецвідділ знаходимо також у дослідженні А. Окорокова [16]. Окремі аспекти діяльності спецвідділу, зокрема, радіомовлення, досліджував російський історик І. Петров [18]. Ним також оприлюднено віднайдений у матеріалах Бундесархіву (ФРН) перелік співробітників берлінської контори спецвідділу із вказівкою посади та навіть сум матеріального утримання. Цей список і став одним із як джерел, так і відправних пунктів розвідки, що міститься в нашій статті. Зауважимо, що І. Петров розглядає діяльність спецвідділу з відчутною доктринальною упередженістю, притаманною сучасній російській історичній науці в цілому. Навіть у німецькій історіографії спеціальних досліджень діяльності спецвідділу майже немає. Отже, в історії діяльності спецвідділу «Vineta» є величезна кількість **невирішених завдань**: це причини і процес створення, регламентація діяльності, зміст діяльності, субординаційна та координаційна взаємодія, особливості кадрового складу, довоєнна та повоєнна доля співробітників – і це тільки те, що на поверхні.

Щодо **цілей цієї статті.** Плідним, можливим та перспективним уявляється дослідження, у т. ч. за допомогою біографічного методу, персонального кадрового складу спецвідділу, встановлення ключових фактів біографій провідних співробітників «Vineta», що вплинули на запрошення їх до співпраці, що може бути визначене як **мета** цієї наукової статті (розвідки).

Виклад основного матеріалу. Спеціальний відділ «Vineta» було створено влітку 1941 року в складі Східного відділу міністерства народної просвіти та пропаганди нацистського Райху. Формально «Vineta» позиціонувалася як «eingetragener Verein»: зареєстрована некомерційна організація із власним Статутом, але фактичне фінансування здійснювалося через міністерство пропаганди. На спецвідділ покладалися завдання здійснення всього комплексу пропагандистської діяльності на «східних територіях», на території Райху серед остарбайтерів, військовополонених, евакуйованих та емігрантів (після втрати нацистами «східних територій»), серед національних військових колабораціоністських утворень (напр., РОА та ін.) тощо [16, с. 118-119]. З огляду на важливість завдань, що покладалися на «Vineta», велика увага приділялася підбору кадрів організації, зокрема, цих самих національних редакцій. З певними заувагами, зумовленими фактом співробітництва з нацистами, все ж питому частину співробітників «Vineta» становили інтелектуали та й були вони неординарними особистостями із такою ж неординарною долею як довоєнною, так (кому повезло вижити) і післявоєнною[2].

Першим очільником (директором) «Vineta» став Гайнріх Курц. Наприкінці 1941 року «Vineta» очолив д-р Теодор фон Радлов, пізніше – д-р Ганс Гумпф (Hans Humpf), якого у 1944 році заступив Герман Ґрайфе (Hermann Greife), відомий на той час нацистський історик-совєтолог. Пол Гейнбрінк (Paul Hanebrink) називає останнього «pseudoscholar» і має на те підстави [23, с. 126-127]. Усе ж справжнім натхненником «Vineta», куратором та головним консультантом на весь час діяльності спецвідділу став посадовець міністерства пропаганди, близький співробітник Й. Ґьоббельса[3], брігаденфюрер, д-р Ебергард Тауберт (Eberhard Taubert), відомий також під псевдо «Ервін Кьоль» (Erwin Kohl) та прізвиськом «Доктор Анті» (Dr. Anti) [1, арк. 4(зв.); 22, с. 33]. У ґьоббельсівському відомстві Тауберт, окрім іншого, відповідав за «активну пропаганду проти євреїв». Він був одним з ідейних натхненників та авторів нацистського пропагандистського фільму «Der Ewige Jude» («Вічний жид»). Жахливі й цинічні слова Тауберта про євреїв: «Вони оманливі, боязкі і жорстокі. Вони серед тварин є елементом підступної, підземної загибелі, (в них немає) нічого

[2] Віддаймо належне історику та письменнику І. Петрову, який декілька років тому оприлюднив частину реєстру співробітників берлінського відділення «Vineta», що зберігається в Бундесархіві (BA R55/1296).

[3] Транскрипція німецьких імен, поданих у цій статті, здійснена за нормами сучасного українського правопису і максимально наближена до оригінального звучання.

людського, як у євреїв серед людей»[4] широко використовувалися німецькими пропагандистами [22, с. 33]. У повоєнний час діяльність Е. Тауберта була пов'язана із ХДС/ХСС, де знадобилися його професійні навички, щоправда, вже без антисемітизму [22, с. 33].

Мету створення «Vineta» Е. Тауберт пояснював таким чином: «Вже в перші дні війни мало б блискавично початися радіомовлення найважливішими східними мовами… також мали б виникнути таємні радіостанції. Під час перетину кордону війська мусили мати при собі плакати, листівки, платівки для передач через гучномовець, фільми з російським озвученням тощо» [19]. У звіті про діяльність відділу Тауберта 1945 року читаємо: «в момент, коли німецькі війська переступили радянський кордон, ми були в змозі одразу почати радіопередачі російською, українською <…> рівно як і мовами кавказьких і тюркських народів… Таким чином, чого ніколи не було під час будь-яких походів, пропаганда йшла не слідом за наступаючою армією, а разом з нею вступала до завойованих земель» [7, с. 115].

Слід, утім, зауважити, що Тауберт як практик, безпосередньо дотичний до повсякденної реальної пропагандистської діяльності, був більше прагматиком, ніж переконаним нацистом і здебільшого йшов навіть проти нацистського ідеологічного «мейнстріму». Він дуже швидко усвідомив надзвичайну шкідливість для пропагандистської діяльності расистської маячні про унтерменшів. На його переконання, негативне ставлення пересічної німецької людності до остарбайтерів як до унтерменшів, несло в собі великі загрози. Тому Тауберт витратив майже рік, але домігся повсюдного вилучення поширеної пропагандистської «Унтерменш» із продажу та бібліотек Райху. Натомість спецвідділом і особисто Таубертом було підготовлене спеціальне видання із рекомендаціями, як слід ставитися до остарбайтерів, позитивно сприйняте більшістю німецького чиновництва, дотичного до цієї проблеми. Наскільки рекомендації Тауберта відхилялися від нацистської ідеології, може свідчити різке незадоволення гауляйтера Е. Коха брошурою: цей один навіть подав скаргу на Тауберта по партійній лінії, утім, без наслідків [15, с. 119]. Стосовно національних військових утворень Тауберт дотримувався позиції щодо неприпустимості їхнього об'єднання «під крилом» Власова та виступав за надання більшої підтримки, у тому числі й воєнної, українському національному рухові [15, с. 120].

Організація розташовувалася в декількох будівлях, зокрема це: Вікторіяштрассе, 10, про що навіть повідомляла офіційна вивіска [3, с. 117]. Ця будівля зберіглася й до нашого часу. Інші відділи розташовувалися на Леонштрассе, 12, Інваліденштрассе, 36/37, Герберштрассе, Ангальтерштрассе, Мемгерштрассе,19 (національні бюро) [5, арк. 35-38]. Апарат спецвідділу становив до 4000 співробітників, поділених на 12 груп/відділків відповідно до напрямів роботи. Тільки у берлінському відділку працювало до 1000 осіб. Підбором кадрів опікувався однойменний відділ, очолюваний з червня 1942 року Р. Хоензее. Майор Гайнріх Штунде, на якого вказували у свідченнях заарештовані МДБ на початку 1950-х років колишні співробітники «Vineta», скоріше за все очолив кадрову службу пізніше, адже сам працював у спецвідділі тільки із серпня 1942 року начальником редакції відділка активної пропаганди [5, арк. 36]. Ця група укомплектовувалася колишніми співробітниками радянського агітпропу, а також викладачами, науковцями тощо, завербованими як із числа жителів окупованих територій, так і серед військовополонених.

Одним з провідних напрямів діяльності «Vineta» було радіомовлення, що здійснювалося через мережу з семи радіостанцій. З 1942 до 1944 року до свого призначення директором «Vineta» цей напрям очолював Ганс Гумпф (Hans Humpf) [5, арк. 37]. Дві радіостанції

[4] «Sie sind hinterlistig, feige und grausam. Sie stellen unter den Tieren das Element der heimtückischen, unterirdischen Zerstörung dar, nichts anderes als die Juden unter den Menschen»

діяли відкрито українською й російською мовами. Ще одна радіостанція розташовувалася в Кьонігсбергу і здійснювала українське мовлення. Чотири радіостанції знаходилися у приміщеннях Олімпійського стадіону в Берліні та входили до так званої «Зони таємного радіомовлення» [1, арк. 4, 40]. Зокрема, це станції «Фау» та «Цет». Керівником «Фау» до 1942 року був Карл Альбрехт (Карл Маттеус Льов, 1897-1969), який в оперативних документах МДБ позначений як «колишній заступник міністра лісової промисловості РСФРР». Насправді, хоча К. Альбрехт справді був фахівцем з лісництва, але посаду заступника наркома[5] ніколи не обіймав [1, арк. 4]. З 1942 року радіостанцію «Фау» очолив колишній радянський полковник Юрій Михайлович Ніжан [1, арк. 4]. Інша радіостанція – «Цет», була у віданні відділу «Цеппелін» (Unternehmen Zeppelin) VI управління Головного управління імперської безпеки (RSHA) [1, арк. 4]. Така підпорядкованість може пояснити та бути пов'язаною із деякими завданнями відділу «Vineta». «Цеппелін», окрім політичної розвідки та диверсійної діяльності, опікувався також й національними рухами в радянському тилу. Очолював цю радіостанцію Володимир Павлович Острогорський, колишній радянський офіцер (під час підготовки цієї статті знайти докладніших матеріалів поки не вдалося) [1, арк. 5]. Ще одна таємна станція здійснювала мовлення промонархічного спрямування. Одним із співробітників радіостанції також була особа, ідентифікована як Алєксандр Трембовельський (Трамбовельський за документами НКВС), учасник «Білого руху», мемуарист [5, арк. 40].

Ці дві радіостанції були таємними (Geheimsender), фальшивими, т. зв. «чорними» та мовили від імені неіснуючої антисталінської опозиції. «Фау» позиціонувалася як радіо «Старої опозиції більшовиків-ленінців всередині ВКП(б)», що, за легендою, існувала в глибокому радянському підпіллі. Така назва радіостанції фігурує в документах радянської держбезпеки, що є у розпорядженні автора цієї статті. Водночас російський історик І. Петров наводить іншу назву: «Старая гвардія Лєніна», оперуючи при цьому опосередкованими даними німецької історіографії 1960-х років [1, арк. 4; 18]. Ідейна концепція мовлення радіостанцій належала К. Альбрехту. Співробітники виступали в ролі таких собі «переконаних ленінців», що начебто протистояли «сталінцям» (Петров). Для більшої правдивості позивними радіостанцій були «Інтернаціонал» («Фау») та «Смело, товарищи, в ногу» («Цет») [1, арк. 4].

У складі спецвідділу існувало чотирнадцять так званих «національних редакцій» під загальним управлінням Центральної дирекції редакцій: українська, кримськотатарська, латиська, литовська, естонська, білоруська, вірменська, азербайджанська, грузинська, калмицька, татарська (волготатарська), узбецька, російська, що створювали «пропагандистський продукт». Робота радіомовлення оцінювалася високо. У звіті про діяльність спецвідділу зазначалося: «Що ж стосується радіо, то не тільки робилися безперервні передачі 18 мовами, але й нам вдавалося домогтися, щоби кожен радіопрожектор передавав тільки ту політичну інформацію, що була складена Східним відділом» [15, с. 116]. Начальником Центральної дирекції (іноді фігурує як начальник групи радіо) з 1941 року був німець Константін Шпитцли [5, арк. 37]. Його помічником служив нащадок давнього померанського та прусського баронського роду Алєксандр фон Мантейфель. У матеріалах слідства 1946 року в справі «Vineta» барон фігурує як «один із засновників Союзу Міхаїла Архангела», чого не могло бути, оскільки А. фон Мантейфель народився тільки у 1905 році [5, арк. 37].

В українській редакції «Vineta» на посаді редактора працював письменник, поет і журналіст Олекса Гай-Головко (1910-2006), вже досвідчений фахівець у галузі

[5] Варіації «міністр-нарком» пов'язані з тим, що документи, на основі яких писано цю статтю, складені на початку 1950-х років із відповідною термінологією. До березня 1946 року застосовувалася назва посали «народний комісар», «нарком». Задля уникнення анахронізму в цій статті застосовуються терміни, відповідні часу.

пропаганди. До війни він працював у київських часописах, видавництвах, на радіо та був відповідальним секретарем газети «Червоний шлях». У 1940 році переїхав до Львова, де працював у тамтешньому радіокомітеті. О. Гай-Головко також встиг побувати міністром інформації у короткочасному уряді Я. Стецька, після чого був заарештований ґестапо і вийшов на волю лише під поручительство митрополита А. Шептицького. Очільники «Vineta» не могла оминути такого кадра, тим паче, що Гай-Головко у 1930-ті роки попадав у поле зору НКВС, а після участі в уряді Я. Стецька однозначно став ворогом радянської влади і варіантів вибору дії в нього не було. Щоправда, сам письменник старанно обходить стороною цю сторінку своєї біографії. В автобіографічній повісті «Поєдинок з дияволом» (у 2-х тт., Вінніпег, 1950) письменник не згадує про цей епізод свого життя. Надзвичайна активність радянських спецслужб за кордоном давала йому для того підстави. Після війни йому вдалося виїхати до Канади, де він і прожив решту свого довгого життя [13, с. 127-128].

Серед української редакції числився коректором український учений, письменник та поет Микола (Оверкійович) Битинський (1893-1972). Принаймні у 1942 році, а скоріше й до 1944 року він точно працював у спецвідділі. У 1944-1945 роках служив у штабі УНА (Української Національної Армії). Ще до війни він закінчив Український інститут імені Драгоманова у Празі, працював учителем гімназії на Закарпатті. У 1939 році воював у складі Карпатської Січі. Є твердження, що М. Битинський був задіяний у нацистській пропагандистській операції «Скорпіон-Ост», що здійснювалася під керівництвом д'Альквена (d'Alquen), чия особистість потребує окремого дослідження [24, с. 173-174]. По війні М. Битинський оселився в Торонто, де займався викладацькою та науковою діяльністю в галузі геральдики, емблематики фалеристики, вексилології, уніформології; був членом директорату тамтешнього Воєнно-історичного інституту [13, с. 56].

Начальником українського перекладацького штабу був професор Павло Зайцев (1886-1965), літературознавець, шевченкознавець, історик літератури, політичний та громадський діяч, учасник Української Революції 1917-1921 рр., член РУП, ТУП та пізніше член УПСФ. Обіймав посаду директора департаменту освітнього міністерства УНР, працював в Українському науковому інституті у Варшаві, викладав українську мову та історію мови у Варшавському університеті. Очолював комісію шевченкознавства при філологічній секції Наукового товариства ім. Шевченка. У повоєнний час – директор інституту шевченкознавства Української вільної академії наук, декан філософського факультету Українського вільного університету (від 1963) [20]. Під керівництвом П. Зайцева у відділі працював Іван Дубицький – також шевченкознавець, літературознавець, що займався дослідженням видання Шевченка іноземними мовами. Його авторства, зокрема, вступна стаття до «Повного видання творів Тараса Шевченка» зокрема Р. Смаль-Стоцького (Варшава–Львів, 1938).

Протягом 1942-1944 років перекладачем української редакції працював і Євген Оборонів (1911-1983), у повоєнний час – член УНО, член Президії УНР (в екзилі), журналіст, кореспондент декількох канадських видань, громадський та політичний діяч української діаспори в Канаді (Монреаль) [13, с. 468]. Поряд із Є. Оборонівим у відділі машиністкою працювала його майбутня[6] дружина – Тетяна Носко (1923 р.н.). По смерті Є. Оборонiва стараннями Т. Носко було видано дві його розвідки: «Про українську державність» та «Поолімпійські міркування з перспективи» [13, с. 468].

Очільником білоруської редакції була відома мистецтвознавиця, письменниця та педагог Юліана Менке-Дубейковська (Дубейкаўська) (1886-1970), дружина (на час описуваних подій – удова) білоруського політичного й громадського діяча, поета та архітектора Лявона Вітан-

[6] Достеменно важко точно встановити час шлюбу, але скоріше за все, це сталося пізніше, ніж описувані події.

Дубейковського (Дубейкаўській) (1869-1940), також відома під літературним псевдо Квєтка Вітан. Спольщена віленська німкеня (донька віленського німецького ґендляра) Юліана була щиро віддана білоруській національній справі, чому сприяло близьке знайомство з Яном (Іваном) Луцкевичем – відомим білоруським громадським діячем, археологом та масоном, братом Антона Луцкевича[7]. Після смерті свого чоловіка Юліана у 1940 році отримала німецьке громадянство та виїхала до Берліна, де із 1941 до 1945 року працювала у «Vineta». Згадуючи часи роботи в організації, Ю. Дубейковська писала, що тут вона опинилася в колі білорусів і це було добре, адже вони могли допомагати один одному [6].

У кадровому складі відділу знаходимо активних учасників кавказьких і закавказьких та середньоазійських національних рухів, зокрема, грузинського. Так, перекладачем грузинської редакції числився князь Шалва Амиреджибі (1897-1943), відомий грузинський поет, критик, письменник, автор праць з національного питання, учасник жорстоко придушеного більшовиками Серпневого повстання в Грузії 1924 року. Заступником начальника групи активної пропаганди «Остланд» перебував обер-лейтенант Грузинського легіону, редактор газети «Сакартвело» Гійоз (Гийос, Кай) Маглакелідзе (1920–?), син грузинського політичного діяча, одного з організаторів грузинського емігрантського національного руху, полковника цього ж легіону та генерал-майора КЗНР (рос.: КОНР)[8] Шалви Маглакелідзе (1893-1976). Іменем Шалви навіть був названий 795[9] батальйон Грузинського легіону, який дійшов під його командуванням у складі Вермахту до кордону Грузії. Після війни Шалва був воєнним радником Айюб Хана (майбутнього президента Пакистану), а з 1952 року радником канцлера ФРН К. Аденауера. У 1954 р. був викрадений агентами КДБ, вивезений на територію СРСР, де й прожив до кінця життя. Гійоз Маглакелідзе у повоєнний час разом із батьком став одним із засновників у 1954 р. «Спілки грузинських вояків у вигнанні».

У тій же групі «Остланд» знаходимо ще одну надзвичайно цікаву особистість – це Ігор фон дер Лауніц (1895-1960-ті рр.), князь (принц) Комнен Палеолог, нащадок роду Палеологів. Є підстави вважати, що це був радянський агент у складі «Vineta» і ось чому. Ігор фон дер Лауніц з'являється на видимій нам історичній сцені в листопаді 1917 року як штабс-ротмістр, начальник штабу контррозвідки Кримських військ, яку він і очолював до лютого 1918 року [2, с. 21]. З лютого й до травня він з'являється вже як полковник та обіймає посаду командира Третього мусульманського батальйону Кавказького корпусу УНР, що уславився під час оборони Кам'янця-Подільського від більшовиків у 1918 році. Цей самий батальйон, що складався із 400 кримських татар, там же у Кам'янці був організований Лауніцем із числа переагітованих ним кримськотатарських вояків, про що сам Лауніц розповідав у спогадах [11]. Утім, нащадок Палеологів не залишився в українській армії: того ж 1918 року зустрічаємо його вже як офіцера для особистих доручень голови кримського уряду М.А. Сулькевича [2, с. 21]. З початку 1920-х років І. фон дер Лауніц перебуває в еміграції, спочатку в Константинополі, потім у Франкфурті. За малозрозумілих чинників цей нащадок оборонців православ'я раптом переходить у католицтво, встановлюючи тісні контакти з єзуїтами.

Є підстави вважати, що в 1919-1920 роках в Криму або, можливо, в 1921-22 в Константинополі[10] цей колишній контррозвідник встановлює зв'язки із ЧК і, можливо, не тільки із ЧК, адже подальші факти біографії Лауніца інакше, як співробітництвом із спецслужбами, пояснити важко. Тоненьким промінцем світла

[7] Антон Луцкевич – один з видних діячів БНР, очільник Білоруського національного комітету, історик.

[8] Ш. Маглакелідзе у 1944 р. вступив до Комітету звільнення народів Росії.

[9] Попри цей номер, всього грузинських батальйонів було сім.

[10] Заборона на використання назви міста «Константинополь» була встановлена лише у 1930 р., тому в цій статті використовується синхронна назва.

істини щодо пояснення цих пертурбацій може бути вислання Лауніца з Італії у 1924 році, куди він прибув роком раніше на запрошення Східного інституту Ватикану. Причина: підозра у співробітництві з радянською розвідкою. І далі, майже продовжуючи сюжет відомого роману, Лауніц опиняється в Ризі як управляючий будинком [2, с. 21]. Дозволимо собі висловити думку, що ці звинувачення були не безпідставними і в складі «Vineta» фон дер Лауніц опинився також невипадково. Чому ж так?

Тут ми вимушені звернутися до публікацій українського громадського діяча та священика Я. Кротова, що опублікував деякі документи князя П.М. Волконського з Архіву слов'янської бібліотеки в Ліоні, що стосуються діяльності російського католицького апостолату, зокрема, листи митрополиту А. Шептицькому. З'ясовується, що Лауніц бу запрошений до Ватикану монсеньором Мішелем д'Ербіньї, єпископом, керівником Комісії у справах Росії в Римі (Ватикані), керівником т. зв. «Російського апостолату в Закордонні». Із Франкфурта, як стверджував П.М. Волконський, Лауніц був вигнаний за симпатії до більшовиків [10].

Лауніц прибув до Рима із якимось фантастичним планом щодо устрою католицької церкви в Україні, який насправді був елементом легендування, і був зарахований до Східного інституту, не знаючи ані латини, на якій велося викладання, ані не маючи попередньої релігійної освіти, що було обов'язковим для всіх слухачів інституту. Ба більше: д'Ербіньї надав Лауніцу вільний доступ до Ватиканської бібліотеки, що було фактом надзвичайним. У своїй подальшій діяльності Лауніцу за активної участі та допомоги д'Ербіньї вдалося скомпрометувати панотця Володимира Абрикосова, священика Російської греко-католицької церкви, емігранта, що переслідувався ЧК, видного діяча російського апостолату в закордонні. Отець Володимир Абрикосов проводив активну діяльність щодо захисту католиків у Радянській Росії, доводив інформацію про гоніння на католицьку церкву до відома Святого Престолу, тим самим створюючи серйозні проблеми для іміджу радянської влади за кордоном. Декілька доносів, написаних Лауніцем, було відправлено до італійської влади та на ім'я Папи, де о. Абрикосова звинувачували у більшовизмі – і це тоді, коли самого Лауніца бачили у товаристві осіб, яких підозрювали у таємних зв'язках із ОДПУ. Утім, за Абрикосова вступилися впливові особи, зокрема, монсеньор Беньїні, який і написав листа Муссоліні, внаслідок чого висланий був сам Лауніц [10]. Покровитель Лауніца, монсеньор д'Ербіньї у 1938 році був позбавлений посади і заборонений у служінні, для чого були украй серйозні підстави. Усі, з ким спілкувався єпископ під час свого відвідування СРСР або мав контакти, були пізніше репресовані. Хоча жодних доказів особистої причетності д'Ербіньї до цього немає, але факт породжує підозри.

Тлом усіх цих, на перший погляд, внутрішніх ватиканських інтриг, була боротьба радянської влади проти церкви. Якщо з православною церквою можна було впоратися самостійно, то боротьба проти католицької та греко-католицької була неможлива без огляду на Ватикан. Тому ІНВ ОДПУ (рос.: ИНО ОГПУ) намагалося вийти на впливових осіб Ватикану задля послаблення зв'язків папського престолу із католицькою церквою в СРСР та публічної компрометації провідних її діячів. Інтрига видається значно глибшою: ідея була у сприянні Ордену єзуїтів своїми методами знищувати православну церкву як схизматичну та допустити радянським спецслужбам переслідувати католицьких священиків [8]. Після війни Лауніц активно діяв у рамках Костянтинівського ордену Святого Георгія, будучи його Великим Магістром, що давало йому вихід на аристократичну та політичну еліту майже всієї Європи [23]. Таким чином, зібравши до купи та проаналізувавши всі факти, можем з певною мірою упевненості стверджувати, що Ігор фон дер Лауніц був агентом радянських спецслужб і в спецвідділі

«Vineta» виконував завдання свої радянських кураторів.

У так званій «Активній пропаганді Кавказ» з червня 1942 року співробітничав український художник-баталіст Леонід Перфецький (1901 або 1900-1977). Як здебільшого у тих варіантах біографій художника, що потрапили до поля зору автора цієї статті, факт співробітництва у «Vineta» із зрозумілих причин відсутній. Л. Перфецький навчався малярства в мистецькій школі О. Новаківського, в Краківській академії мистецтв та в Парижі в мистецькій школі А. Лота. У 1941 році Л. Перфецький потрапив до Німеччини та працював у сільському господарстві. За допомогою Українського координаційного комітету в Кракові у 1942 році переїхав до Львова, де працював у широко відомому часописі «Наші дні» ілюстратором, а вже влітку зустрічаємо його у спецвідділі, де він співробітничав до 1944 року, коли вступив до дивізії «Галичина». Отже, у «Vineta» художник працював щонайбільше з 1942 до 1944 року. По війні переїхав до Канади, де продовжив свою художню творчість, зокрема, оздобив декілька церков у Монреалі [13, с. 504]. У 1953 році Л. Перфецький створив перший український комікс для молоді, присвячений боротьбі УПА в роки війни (у 2007 році перевиданий в Україні) [17].

Інший співробітник «Активної пропаганди Кавказ» художник Шалва Цімакурідзе, 1912 р.н., з високою долею вірогідності може бути ідентифікований як колишній співробітник першого відділу ГУДБ НКВС (охорона посадових осіб) Шалва Васильович Цімакурідзе [19]. Мета його перебування у спецвідділі, чи був він агентом радянських спецслужб, чи перейшов добровільно на службу до нацистів, чи потрапив туди через кавказький легіон – залишається дослідницьким завданням. Калмицьку редакцію очолював Петро Джевзінов (1909-1973), член Калмицького національного комітету. У повоєнний час мешкав у США, автор досліджень з історії Донського козацтва («Донские казаки в борьбе с большевиками 1917-1920 гг», Нью-Джерси, 1968).

Літературні тексти в жанрі листівок, статей, художніх творів продукувалися професійними письменниками та журналістами в так званому «Бюро Кудріної». Повне встановлення цієї особи становить дослідницьку задачу, але відомо, що до війни вона працювала в Харкові в одній з тамтешніх газет [5, арк. 37]. Скоріше за все, саме при цьому відділі, орієнтовно у 1943-1945 роках, працював російський поет, драматург та прозаїк, представник так званої «другої хвилі російської еміграції» Сєргєй Максімов (Пасхін; 1916-1967). У свідченнях, що їх надавали повоєнному слідству НКВС колишні працівники «Vineta», він проходить як «поет Широков». С. Максімов був автором низки текстів, з якими виступали актори, підпорядковані «Vineta» [5, арк. 38]. Поява його у Східному відділі, як, власне й інших персонажів, була невипадковою: у 1936 році він був засуджений за фальшивим звинуваченням до 5 років таборів. У 1941-1943 рр. співпрацював у підокупаційній смоленській газеті «Новий путь», одній із найбільш відомих газет такого типу, редактором якої був поет, член радянської Спілки письменників Долгонєнков, літературний конкурент Твардовського. У 1943 році С. Максімов потрапив до «Vineta». У Німеччині Максімов видав у 1944 році в Ляйпцігу збірник оповідань «Алий снег», організував декілька творчих вечорів та приватним чином поставив власну п'єсу. Цікаво зауважити, що у «Vineta» співпрацював давній, ще з юнацьких років, опонент С. Максімова: письменник, поет, драматург та християнський проповідник Родіон Акульшин (Берьозов). Їхні стосунки були доволі складні і в повоєнний час, у США, де вони обидва жили, особливо з огляду на надзвичайну релігійність Р. Акульшина, яка була нестерпна С. Максімову.

У 1945 р. С. Максімов, можливо, короткий час перебував у РОА, якщо у цій справі можна вірити свідченням НКВС [5, арк. 42]. Після війни тісно

співробітничав у російському емігрантському видавництві «Посев» та редагував журнал «Грані». Повоєнне життя письменника у США не склалося: він не мав ані житла, ані засобів до існування, страждав алкоголізмом і в 1967 році помер у лікарні, покинутий усіма [12]. Утім, такий фінал життєвого шляху не є характерним для колишніх співробітників спецвідділу.

Рамки не дають можливості більше розширити коло історичних персонажів. Утім, навіть цих декількох досить, щоби показати всю неординарність підбору кадрового складу спецвідділу «Vineta» та необхідність подальших досліджень у цій сфері.

Висновки. Східний відділ «Vineta» відігравав надзвичайно важливу роль у пропагандистській діяльності нацистської Німеччини, здійснюваної на «східних територіях» та орієнтованої на щонайменше 18 національних груп. Фактично спецвідділ був творцем та організатором, через місцеві структури, усієї пропагандистської діяльності на окупованих територіях. Поява ж на території Райху величезної кількості «остарбайтерів» та військовополонених зі сходу, створення колабораціоністських[11] національних підрозділів поставили нагальне завдання здійснення пропагандистської діяльності серед цих нових соціальних прошарків з метою утримання їх у покорі, забезпечення лояльності та як найкращий варіант прийняття ідеології націонал-соціалізму тією чи іншою мірою. Куратор та колишній шеф відділу д-р Е. Тауберт започаткував ефективну кадрову політику. До співпраці у відділі було залучено дуже різних і непростих, з огляду на їхні біографії, людей. Це й письменники, відомі учасники революційних подій 1917-1920 років в Україні, Грузії, Білорусі, Прибалтиці тощо, учасники національних еміграційних організацій, офіцери національних збройних формувань у складі Вермахту та навіть дрібні політичні авантюристи. Особливості кадрового складу спецвідділу «Vineta» підтверджують, що відділ у практичній діяльності дедалі більше орієнтувався на підтримку національних рухів без жорсткої прив'язки їх до цілей націонал-соціалістичної політики та ідеології. Значна частина колишніх співробітників спецвідділу продовжила свою діяльність і після війни в галузі політики, економіки, в культурно-освітній та науковій сферах. Це дає підстави, можливості та створює плідні перспективи для здійснення подальших досліджень біографічного та просопографічного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (АУСБУДО). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 13. 122 арк.

2. Безносов О. За "Heitmanland" : збройні формування німецьких колоністів та менонітів Півдня України (1918–1921 рр.). *Військово-історичний альманах.* Київ. 2011. Число 1 (22). С. 7-23.

3. Боголепов И. В отмщение за Мадрит[12]: мемуары жертв холодной войны. Б.м., В западном самиздате. 1977. 784 с.

4. Волковский Н.Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 2. Санкт-Петербург, 2003. 736 с.

5. Выписка из протокола допроса обвиняемого Герина Э.-А. А. АУСБУДО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 35-44

6. Вітан-Дубейкаўская Ю. Мае ўспаміны. Вільня ; Менск, 1994. 190 с.; також друга частина тут: URL: knihi.com/Julijana_Vitan-Dubiejkauskaja/ Maje_uspaminy.html#chapter2 (звернення: 29.04.2019).

7. Двинов Б. Власовское движение в свете документов. (С приложением секретных документов). Нью-Йорк. 1950. 121 с.

8. Докладная записка г. Бениньи по поводу дела о. Абрикосова в Риме (частное). 30 декабря 1923 года. *Документы, относящиеся к деятельности Русского католического апостолата из архива кн. П.М. Волконского.* Библиотека Якова Кротова. URL: http://yakov.works/acts/20/1920/1923.html (звернення: 02.06.2019).

[11] За всієї неоднозначності цієї дефініції.
[12] Так в оригіналі.

9. Долгорученко К. Завдання та методи таємної діяльності спеціального відділу «Вінета» Міністерства просвіти і пропаганди Райху в умовах окупації українських територій (історико-правовий аспект). *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави.* 2018. № 2 (24). С. 36-44.

10. Из письма П.М. Волконского митрополиту А. Шептицкому. *Документы, относящиеся к деятельности Русского католического апостолата из архива кн. П.М. Волконского.* Библиотека Якова Кротова. URL: http://yakov.works/acts/20/1920/1923.html (звернення: 02.06.2019).

11. Комнен-Палеолог І. Звільнення Кам'янця-Подільського від більшовиків у 1918 році. *За Державність.* Торонто, 1966. С. 65-72.

12. Любимов А. Между жизнью и смертью. Возвращенные имена: Сергей Максимов. *Новый Журнал / The New Review.* Нью-Йорк. 2009. № 254. URL: http://magazines.russ.ru/nj/2009/254/lu13.html (звернення: 31.05.2019)

13. Марунчак М.Г. Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпеґ, 1986. 744 с.

14. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху. *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. ст. НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2008. Вип. 11. С. 139-147.

15. Обзор деятельности отдела работ д-ра Тауберта (антибольшевизм) рейхсминистериума пропаганды до 31.12.1944. Двинов Б. Власовское движение… С. 113-121.

16. Окороков А. Особый фронт. Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны. Москва, 2007. 294 с.

17. Перфецький Л. Україна в боротьбі. Київ. 2007. 32 с.

18. Петров И. «И дух Ленина исчез с очень странным звуком»: учреждение «Винета» и нацистская пропаганда против СССР. *Неприкосновенный запас.* 2016. № 4 (108). URL:http://magazines.russ.ru/nz/2016/4/i-duh-lenina-ischez-s-ochen-strannym-zvukom-uchrezhdenie-vineta.html#_ftn1 (дата звернення: 15.02.2019).

19. Цимакуридзе Шалва Васильевич. Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. Справочник. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Цимакуридзе,_Шалва_Васильевич (дата звернення: 15.02.2019).

20. Ясь О.В. Зайцев Павло Іванович. Енциклопедія історії України. Т. 3. Київ, 2005. С. 198.

21. Das deutsche Wort. Was veranlaßt Strauß, Gegner als „Ratten“ zu diffamieren? *Der Spiegel.* 1980. № 9. S. 29-33. URL: magazin.spiegel.de/EpubDelivery/ spiegel/ pdf/ 14327657 (дата звернення: 12.03.2019). URL: spiegel.de/spiegel/print/d-14327657.html (дата звернення: 10.04.2019).

22. Hanebrink P. A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism. Harvard University Press, 2018. 352 p.

23. Ordem Imperial Constantiniana Militar de S. Jorge: Resumo Histórico. Comendadoria de Santa Maria do Castelo. URL: comendadoriadesantamariadocastelo.blogspot.com/2011/03/ordem-imperial-constantiniana-militar.html/ (дата звернення: 10.04.2019).

24. Uziel D. The Propaganda Warrioirs: The Wehrmacht and the Consolidation of the German Home Front. Peter Lang, 2008 463 s.

РОЗДІЛ 3
ЕТНОЛОГІЯ

UDC 94(479.24)
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.23

THE INVESTIGATION OF RELIGIOUS PROBLEM IN THE ETHNOGRAPHY OF AZERBAIJAN

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПРОБЛЕМ У ЕТНОГРАФІЇ АЗЕРБАЙДЖАНУ

Ismayilova Laman Elman,
Doctoral Student of the Institute of Archaeology and Ethnography of Azerbaijan National Academy of Sciences

This article is devoted to the study of our scholars studying religious beliefs in the achievements of the Azerbaijani ethnographic science in the post-Soviet Azerbaijan Republic in 1991. Thus, our researchers involved various religious beliefs of people from ancient times to the 19th century in ethnographic research, and made interesting arguments. You can closely monitor how people's beliefs have changed over the course of a story, while some types of beliefs still live in the form of leftovers when referring to various sources of research. Azerbaijani authors H. Guliyev, K. Mammadov, H. Qadirzadeh, M. Allahmanli, A. Orujov, T. Gadirzadeh, A. Aliyev, N. Ciddi, T. Shahbazov, N. Guliyeva, Sh. Hasanov, K. Asadli research religious rituals and beliefs while studying different regions of Azerbaijan, have confirmed their place of residence. H. Qadirzadeh touches on religious issues in his book "Ashabi-Kahf: genesis of holiness, history and beliefs", "Hazrat-i Insan", "Oasis of Jahrichay". In the first book, he mentions the influence of his faith in the people, from the ancient times of Ashabi Kahf. H. Qadirzadeh notes that during the Soviet era the religious sanctuaries were forbidden by government, but it is strange that Ashabi Khauf was not closed. The work constitutes ethnographic prism of Ashaby Kahf which is a religious sanctuary. Other investigations related to religious beliefs belong to A. Orucova. Author's book "People's Calendar: Habits, Faiths and Rituals" clarifies the folk traditions, beliefs and ceremonies on the basis of Nakhchivan materials. M. Allahmanli, who is studying the spiritual culture of the western region of Azerbaijan, also touches on religious relations. T. Shahbazov explores the religious beliefs of the residents of the Lenkoran-Astara zone. On the situation of Islam in Shaki-Zagatala, it is possible to get N. Guliyeva's article "On the Peculiarities of the Development of Islam in Shaki-Zagatala". The author stresses that Russia has blocked the activities of the mosques after annexing Azerbaijan. The study of religious ceremonies and rituals as a part of the spiritual world is an important issue.

Key words: religion, author, ethnography, region, faith.

Ця стаття присвячена дослідженню наших учених, які вивчають релігійні переконання в досягненнях азербайджанської етнографічної науки в пострадянській Азербайджанській Республіці в 1991 році. Таким чином, наші дослідники залучили до етнографічних досліджень різні релігійні вірування людей починаючи з давніх часів аж до XIX століття, і зробили цікаві висновки. Можна уважно стежити за тим, як змінилися переконання людей протягом історії, тоді як деякі типи переконань, як і раніше, живуть у формі залишків у разі звернення до різних джерел досліджень. Дослідження азербайджанських авторів Г. Гулієва, К. Мамедова, Г. Гадірзаде, М. Аллахманли, А. Оруджової, Т. Гадірзаде, А. Алієва, Н. Джідді, Т. Шахбазова, Н. Гулієва, Ш. Гасанова, К. Асадлі в галузі вивчення релігійних обрядів і переконань різних регіонів Азербайджану мають велике значення. Г. Гадірзаде торкається питань релігії в своїх книгах «Асхаби-Каф: генезис святості, історія та вірування», «Хазрат-й Інсан», «Оазис Джахрічай». У першій книзі він згадує про вплив своєї віри на людей з давніх часів Асхаби-Кафа. Г. Гадірзаде зазначає, що за радянських часів релігійні святині були заборонені урядом, але дивно, що Асхаби-Каф не закритий. Робота являє собою етнографічну призму Асхаби-Кафа. Книга «Народний календар: звички, віри і ритуали» А. Оруджової роз'яснює народні традиції, вірування і обряди на основі Нахічиванських матеріалів. М. Аллахманли, що вивчає духовну культуру західного регіону Азербайджану, також торкається питань релігійних відносин. Т. Шахбазов досліджує релігійні

вірування жителів Ленкорань-Астарінської зони. Про стан ісламу в Шекі-Загатальській зоні розповідається в статті Н. Гулієвої «Про особливості розвитку ісламу в Шекі-Загаталі». Автор підкреслює, що Росія заблокувала діяльність мечетей після анексії Азербайджану. Як видно, вивчення релігійних церемоній і ритуалів як частини духовного світу є важливою проблемою.

Ключові слова: релігія, автор, етнографія, регіон, віра.

The presented article is dedicated to the research of Azerbaijani academics who were engaged in the study of religious beliefs within their recent achievements of Azerbaijani ethnographic science. It should also be noted that historians, sociologists, theologians, and orientalists study a number of religious problems. Religious persuasions and beliefs that have an important role in the lives of every nation are essential as a part of spiritual culture. Nature was mysterious for pre-historic humans and they performed a series of religious rituals and ceremonies which arose out of their weaknesses. Emergence of agricultural production led to the widespread rites and ceremonies. Some of these rites are still present. Various investigations have been carried out on religious beliefs in Azerbaijan. One of them is K. Mammadov. Although his research has more historical-archeological aspect, it has got ethnographic essence as well. In his dissertation, he introduces Islam along pre-Islamic religious beliefs, as well as the status of religion in Azerbaijan, Islamic denominations [12, p. 60-85]. It also proves that ethno genesis is based on religious beliefs that the Turks are the «Aftaxton» population of the region. Dissertation shows that the ancient religious beliefs, which are described in Azerbaijani sources and discovered during archaeological excavations, are largely associated with the comparison of the Turkic primary beliefs, which survives in Central Asia and Siberia up-to-date.

The author explicitly explains them in the study of demonic personalities, astral cults, totemery and zootry, magic and other forms of belief. Along all these, he notes that the presence of mullahs in current Islam is alike shamans in Shamanism in the II century. The absence of 3, 7, 40, 52 rituals in Islam and Naqshbandi and Alawi dances are Shamanist heritages. He also opposes the idea of Western European scholars, who claim that the word «shaman» derives from Hindu-European language family, he explains the origin of this term in Turkish. With this research, certain inheritance can be seen inreligious beliefs that existed from ancient times until present day.

It should be noted, that pre-Islamic religious beliefs in Azerbaijan were investigated by H. Guliyev before K. Mammadov as well. However, K. Mammadov approaches differently to research and he clarifies the issue of Islam's synchronicity with previous religious beliefs which makes the dissertation more valuable.

H. Qadirzadeh, M. Allahmanli, A. Orujov, T. Gadirzadeh, A. Aliyev, N. Ciddi, T. Shahbazov, N. Guliyeva, Sh. Hasanov, K. Asadli research religious rituals and beliefs while studying different regions of Azerbaijan, have confirmed their place of residence. Religious pilgrimages in Nakhchivan are mostly investigated by H. Qadirzadeh. The author touches on religious issues in his book, «Ashabi-Kahf: genesis of holiness, history and beliefs», «Hazrat-i Insan», «Oasis of Jahrichay». In the first book, he mentions the influence of his faith in the people, from the ancient times of Ashabi Kahf. It also emphasizes that some Russian authors oppose this phenomenon as myth, legend, and this has been encountered in the Quran [8, p. 24]. It is strange that H. Qadirzadeh notes that during the Soviet era the religious sanctuaries were forbidden by government, but Ashabi Khauf was not closed. The work constitutes ethnographic prism of Ashaby Kahf, which is a religious sanctuary.

The author's book «Hazrat-i Insan» examines the moral values of Islam, such as the study of Islam and the value given to man in Islam, prayers, fasting, self-control, and patience [9, p. 14-85].

G. Gadirzadeh's book Oasis of Jahrichay, refers to «Ashabi Kehf», one of the oldest places of trust in Nakhchivan, as well as the saints in the region (Mir Teymur aga, Mir

Fattah Agha, Gagak Veli), and then he turns to beliefs [7, p. 116-127]. All this makes it possible for the people to see the value of religious sanctuaries.

Other investigations related to religious beliefs belong to A. Orucova. Author's book «People's Calendar: Habits, Faiths and Rituals», clarifies the folk traditions, beliefs and ceremonies on the basis of Nakhchivan materials. Speaking about pastoral beliefs, he touches on the «Water Sowing» ceremony. During the ceremony, the Bibi Qatar pilgrim, which is in the vicinity of Gamigaya, writes that he visited the Black Pir. While traveling to these sanctuaries, people splashes water on each other all along the way, and she identifies it with the «Tarla Qurban» ritual of Chuvashes [14, p. 34]. It should be noted that for the first time information on the «Water Sowing» ceremony was included in scientific literature by H. Qadirzadeh. According to the beliefs on winter, Ordubad and Julfa are most strict in the so-called Chahar-Chahar (four days of great slaughter, and four days from the slightest chill). Here, too the tone of «cut off chill» is also mentioned. «Chill» night lists the blessings on the table beginning with the letter «Q». The author talks about ceremonies in a work related to the cattle breeding. In this section, he describes the belief that the soul protects the animals is spreading among the people, as the first lamb is born white, and that the year will be productive. It is commendable not only to livestock, beekeeping but also to provide information about the system of beliefs regarding agriculture, viticulture and horticulture. It is also possible to obtain substantial information about the economic life of the people, the lifestyle of the people.

T. Gadirzadeh, who investigates Islamist religious beliefs and beliefs in the territory of Nakhchivan in the research entitled «Ancient ceremonies, rituals and beliefs on the life of the Azerbaijanis (archeological-ethnographic research on Nakhchivan materials)», gives an idea of archaeological data and ancient religious views. Although the dissertation is based on the study of religious rites in the Nakhchivan territory, the issue is of the context of the whole of Azerbaijan. According to archeological and ethnographic materials, the author states that there are genetic bounds between ancient and modern traditions and beliefs of the Azerbaijani people. He explains public holidays, births, child rearing, death, nature, astronomical and fauna-related beliefs, rock descriptions, and ancient beliefs. The beliefs related to winter, Novruz, Hidirla, Chille, and Charshenba are examined in the chapter titled «Beliefs about National Holidays» [10, p. 24-25]. The study compares the similarity of the ancient Azerbaijani rites to other Turkic peoples.

M. Allahmanli, who is studying the spiritual culture of the western region of Azerbaijan (based on Gazakh, Agstafa region), also touches on religious relations. Naturally, it is clear that the religion of Islam in the region is obvious because it investigates religious beliefs in the 19th and 20th centuries. One of the issues that draws attention here is the fact that the teenagers fast instead of the elderly and elderlies presents gifts to them as a reward [1, p. 104]. The subject of the period examined by the author is the essence of the tradition of Islam. A well-known author of the Nakhichevanism, which is one of the most popular Sufi guides in the region, notes that this sect spreads even among the Azerbaijanis of Georgia. For comparison, let us note that A. Aliyev, while talking about the spiritual culture of the Azerbaijanis of Georgia, takes care of the Naqshbandi sect.

Speaking about religious beliefs in the book «Moral Culture of Georgian Azerbaijanis» A. Aliyev noted that during the historical period of the Georgian Azerbaijanis, religious diversity, idols, Zoroastrianism, Christianity, and worship of Islam [4, p. 92-99]. They make mention of the mosque in Tiflis Juma Mosque, Bektashi Mosque, Varkhar mosque, Shah Abbas Mosque because of sacrifices, sacrifices, zakât (mentioned as compulsory tax) in the places where they are worshiped. Georgia notes that the Azerbaijanis remain loyal to their religion, follow their rules and deeds (especially during funerals), and are still following it.

Another research on religious beliefs is related to the religious beliefs of T. Shakhbazov in the Lankaran-Astara zone. He points out that this region is quite conservative in comparison with other regions, as well as the existence of the residual form of religious beliefs with Islam and that the people of the region live more in ceremonies and rites. The dissertation is about Lerik, Yardymly, Lankaran, Astara, Masalli. In Chapter I the author complexes the beliefs of the universe, Chapter II – teethism, chapter III – demonological beliefs. The author points out that some religious beliefs continue to live in cynical form after the adoption of Islam. In the chapter «Totemism» in Lankaran-Astara, he speaks about the beliefs of people in the region about animals and plants. Here he notes that the sense of belief in the relationship of kinship with the existence of the nature of people as a totem [15, p. 47]. The author considers demonological meetings as part of our momentum. In all of these, we can say that these beliefs still show that the population of the region still does not give up. Bringing examples of the American people, the Altai Turks' beliefs in the dissertation further enhances the importance of the scientific work.

On the situation of Islam in Shaki-Zagatala, it is possible to get N. Guliyeva's article «On the Peculiarities of the Development of Islam in Shaki-Zagatala» [11, p. 155-157]. The author stresses that Russia has blocked the activities of the mosques after annexing Azerbaijan, attracting rich people and Ingiloys in the most prestigious areas such as Shaki, Gakh, Gabala, Oguz, Zagatala, Ilisu. Since the 2030s of the 20th century mosques were transformed into warehouses. Since 1982, the number of mosques in Shaki-Zagatala has increased, and the change of system in 1991 has also changed Islam. The essence of the article is that it is possible to observe the influence of the soviet government on the influence of the religious aspect after the annexation of Azerbaijan.

Incidentally, it should be added that the graves and houses of those who are considered sacred in Azerbaijan have been turned into pilgrimage by some layers of the society and intentions and sacrifices are venerated. One of them, Shamakhi, gives Naila Jiddy information about the Diri Baba piri (sacred place), a medieval site. The author analyzes this poem about the 14th century, the interiors, the exterior, and the outlook of travelers on this pir [2, p. 177-179]. It is possible to see from the article that the Diri Baba was a Khalvatiyya sect and became a sacred sanctuary among the people.

In the article titled «People's Beliefs in Shirvan Region at the Beginning of the 19th and 20th century» by K. Assadli, beliefs related to astral imaginations (sun, moon), animal beliefs (pigeon), rainbow, and fortune teller and so on [5, p. 203-210]. In the article entitled «Rites and Rituals in Shirvan (beginning with the materials of Agsu, Shamakhi, Ismayilli, Kurdamir districts) in the beginning of the 19th and early 20th centuries», religious commentaries of the 19th-20th centuries were interpreted. Here it is also referred Pre-Islamic beliefs (stone, water, tree cult) [6, p. 144-210].

One of the books on religious beliefs is a book on combating atheism from the concept of Hinduism and Zoroastrianism, jointly launched by E. Karimov and P. Akhanchy. The book is extensively studied the fire-worshipers, fire-worshipers monuments, alphabet on the inscriptions on these monuments, dresses and dishes of fire-worshipers [17, p. 104-144]. Here, too, has played an important role in the ancient times, in the early Middle Ages, in the lives of people, even in the description of codes and symbols that some of them have come to this day. The book's advantages are that the authors should personally exist not only in Azerbaijan but also in Iran and India, and enrich the research based on the materials they have acquired.

The monograph of R. Guliyeva on the Stone Age is based on archeological and ethnographic evidence that the historical roots of the widely distributed stone in Azerbaijan, the path of development that has taken place to this day, the subsequent changes in the past, and the survival of people's beliefs are still studied [18, p. 46-115]. Here, the spirituality

of the Azerbaijani spiritual culture is universal. In his article on the author's adoration of women, she analyzes the woman's being sacred in the ancient world and medieval times, as well as the attitude of women in the Quran [19, p. 115-121]. Based on archeological findings and ethnographic evidence, she explains that women are viewed as a goddess of fertility, productivity. The author points to the respect not only in Azerbaijan but also in the world nations. This article is merely a review of the woman's position in humanity on the basis of archeological and ethnographic materials.

A. Ahmed gives wide information about the existing religious beliefs of the Middle Ages (XII-XV centuries). In the 12th and 13th centuries, Islam gave detailed information about Sufism and its branches from Islamic teachings at a time when deeply rooted in Azerbaijan. When Ahmed describes himself as Sufism, he lists four features that differentiate him from other teachings, while describing eight reasons for Sufism-related populism, emphasizes that there are three stages in Sufism (insincerity, mistrust, sect) and introduces Bektashism, Fana and Baqa, Tacquayma, Circa, Khanagah, Chille, Sema, Sohrevardi Sect, Khalvatiyya Sect, Sophisticated Sacrament [3, p. 68-210]. The author commented on all aspects of religious relations, including the period he studied. He broadly explains the issue of vice versa. It should be noted that M. Dadashzadeh also studied the medieval spiritual culture, but unlike Ahmed M. Dadashezadeh, he offers separate research on the sects. Let's add that it does not touch Ismailia, the sectarianism. This is due to the fact that the author explains that the source of these religious sects is not Azerbaijan. The monograph is very important in studying medieval religious attitudes in all its features.

Ethnoconfessional issues in the early years of Soviet rule were reflected by S. Nuruzadeh in Azerbaijan. The work shows the relations of the Soviet authorities with different monotheistic religions. The ethnographer, who prefers to the Soviet power, writes that religious-social centers operate in a stable ethno-confessional environment during the ADR, and that the population has solved traditional household and community issues. The author provides information about previously existing beliefs, places of worship considered sacred (after Islamization and spread of Islam) [13, p. 101-111]. It is clear from the research that despite the Soviet-era ban, the population went to sanctuaries (Ganja Imamzadeh) and repaired them (Sanctuary in the village of Toradi in Astara).

U. Hajiyeva's monograph reads the deethnization of the Karabakh Albanians, which preserves 2500 years of culture and language. At the end of the 19th century, the information was given about keeping the Albanian Gospel in the Garabagh church [16, p. 93]. She also reports about the Armenian Church' seize of most control over the Churches in the Caucasus and Karabakh, also Albans has incurred to deethnization. It is clear from the research that despite the spread of Islam in Azerbaijan, Christianity still remained in the Albans in the nineteenth century.

Religious beliefs take place in various spheres of the people's life, including family life, material culture, and economic issues. Although some rituals (pastries, etc.) have been erased from history, some of the believers are living with Islam. The spiritual world of the people is investigated by a number of researchers for different perspectives. Research on this issue enriches our science. The study of religious ceremonies and rituals as a part of the spiritual world is an important issue. The essence of religion is that the position of religion in the life, morals, outlook of the Azerbaijani people is once again confirmed.

REFERENCES:

1. Allahmanlı M.Q. Azərbaycanın Qərb bölgəsinin mənəvi mədəniyyətindən (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı : Nurlan, 2011, 176 s.

2. Ciddi N.H. Diri Baba azərbaycanlıların nadir tarixi-etnoqrafik abidəsidir. *Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası,* Bakı : Nafta-Press, 2011, № 2, S. 177-179.

3. Əhməd Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. Bakı : Elm, 2012, 372 s.

4. Əliyev Ə. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı : Elm, 1995, 128 s.
5. Əsədli K. XIX–XX əsrin əvvəllərində Şirvan bölgəsində xalq inamları. *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası*, 2013, № 2, Bakı : Nafta-Press, S. 203-212.
6. Əsədli K. Şirvanda ayinlər və mərasimlər (Ağsu, Şamaxı, İsmayıllı, Kürdəmir rayonlarının materialları əsasında). *Pedaqoji Universitet Xəbərləri*. Bakı. 2012, № 2, S. 144-148.
7. Qədirzadə H.Q. Cəhriçay vadisi. Naxçıvan : Qızıl Dağ, 2007, 160 s.
8. Qədirzadə H.Q. Əshabi-Kəhf: müqəddəslik, tarixilik və inancların genezisi. Bakı : Elm, 2002, 112 s.
9. Qədirzadə H.Q. Həzrət-i insan. Bakı. 2005, 104 s.
10. Qədirzadə T.Q. Azərbaycanlıların məişətində İslamaqədərki mərasimlər, ayinlər və inanclar (Naxçıvan materialları əsasında arxeoloji-etnoqrafik araşdırma). Tarix elm. nam. dis. Naxçıvan. 2008, 187 s.
11. Quliyeva N.H. İslam dininin Şəki-Zaqatala bölgəsində inkişaf xüsusiyyətlərinə dair. *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası,* 2006, № 2, Bakı: Nafta-Press, S. 155-159.
12. Məmmədov K. İslamaqədərki Azərbaycanda dini inanclar. Tarix elm. nam. dis. Bakı. 1996, 233 s.
13. Nuruzadə Ş.T. XX əsrin 20–30-cu illərində Azərbaycanda etnokonfessional şərait. Bakı : Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2010, 218 s.
14. Orucov A. Xalq təqvimi: adətlər, inanclar, mərasimlər (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı : Elm və təhsil, 2013, 200 s.
15. Şahbazov T. Lənkəran-Astara bölgəsi əhalisinin İslamadəqərki inamları. Tarix elm. nam. dis. Bakı. 2006, 150 s.
16. Гаджиева У. Деэтнизация кавказских албан в XIX веке. Баку : Нурлан, 2004, 120 с.
17. Керимов Э., Аханчи П.А. Огнепоклонство (в контексте зороастризма и индуизма). Баку : Издательство Университет Хазар, 2014, 192 ст.
18. Кулиева Р.Г. Культ камня в Азербайджане (археолого-этнографическое исследование). Баку : Элм, 2007, 128 с.
19. Кулиева Р.Г. Некоторые элементы трансформации женского божества в древности. *Археология и этнография Азербайджана.* Баку : Нафта-Пресс, 2013, № 1, С. 115-121.

РОЗДІЛ 4
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 81.25
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.24

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕВОДА И ПУБЛИКАЦИЙ РУССКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (ДО 1920 Г.)

З ІСТОРІЇ ПЕРЕКЛАДУ І ПУБЛІКАЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ (ДО 1920 Р.)

FROM THE HISTORY OF TRANSLATION AND PUBLICATIONS OF RUSSIAN ART LITERATURE (UNTIL 1920)

Мехралиева Наиля Музаффар гызы,
доцент кафедры книговедения и издательского дела
Бакинского государственного университета

В развитии литературы бывших советских республик, в том числе литературы Азербайджана, особенно велика роль русской литературы. Развитая в условиях советской идеологии и политики художественная литература советского периода раздвигает национальные рамки благодаря общению народов и взаимовлиянию литератур, в том числе благодаря распространению русского языка как языка межнационального общения. Литературное творчество разных народов пропагандируется и изучается, в том числе за счёт того, что лучшие произведения азербайджанской литературы переводятся на разные языки посредством русского языка, в итоге народы близко знакомятся с ней, как со своей. Именно поэтому переводная литература занимает одно из важных мест в национальной культуре всех народов мира. Переводная литература способствует расширению культурных связей народов и укрепляет их дружбу и сотрудничество. Каким образом художественный перевод помогает развитию азербайджанской литературы и литературного языка? Конечно же, путём творчества. Давно доказано, что художественный перевод – это дело искусства. Как это понимать? Ведь перевод связан с определённым автором и произведением, перед переводчиком стоит высокоценное произведение, он подчинён оригиналу, зависит от него, не может действовать свободно. Как можно считать переводчика творцом в таком случае? Из чего должно состоять его творчество? Переводчик должен обладать двумя особенностями. Он должен искренне любить своё дело, должен его делать со страстью, вдохновением. Не должен быть равнодушным к автору и к произведению. Должен найти общие точки между собой и автором произведения, именно это должно помочь в переводе этого произведения. Делать перевод со страстью и вдохновением – важное условие для творческого переводчика. Но это не единственное условие. Второе более важное условие – это отношение переводчика к делу с высоким разумом, мастерством, ответственностью и требованиями. Если переводчик относится к взятому переводу так, как сам писатель, то он должен полностью принять его творческую концепцию. Интересная и богатая жизнь Л.Н. Толстого, его реалистические произведения долгое время привлекали внимание литературоведов и учёных, а также интеллигенции Азербайджана, учителей и писателей.

Ключевые слова: азербайджанская и русская литература, советская культура и литература, переводческая работа, публикации.

У розвитку літератури колишніх радянських республік, у тому числі літератури Азербайджану, особливо велика роль російської літератури. Розвинена в умовах радянської ідеології і політики художня література радянського періоду розсовує національні рамки завдяки спілкуванню народів і взаємовпливу літератур, у тому числі завдяки поширенню російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Літературна творчість різних народів пропагується і вивчається, зокрема за рахунок того, що кращі твори азербайджанської літератури переводяться на різні мови за допомогою

російської мови, в результаті народи близько знайомляться з нею, як зі своєю. Саме тому перекладна література посідає одне з важливих місць у національній культурі всіх народів світу. Перекладна література сприяє розширенню культурних зв'язків народів і зміцнює їхню дружбу і співробітництво. Яким чином художній переклад допомагає розвитку азербайджанської літератури і літературної мови? Звичайно ж, шляхом творчості. Давно доведено, що художній переклад – це справа мистецтва. Як це розуміти? Адже переклад пов'язаний з певним автором і твором, перед перекладачем стоїть високоцінний твір, він підпорядкований оригіналу, залежить від нього, не може діяти вільно. Як можна вважати перекладача творцем у такому разі? З чого має складатися його творчість? У творчого перекладача мають бути дві особливості. Він має щиро любити свою справу, робити її з пристрастю, натхненням. Не має бути байдужим до автора і до твору. Мусить знайти спільні точки між собою і автором твору, саме це має допомогти в створенні перекладу цього твору. Робити переклад з пристрастю і натхненням – важлива умова для творчого перекладача. Але це не єдина умова. Друге більш важлива умова – це ставлення перекладача до справи з високим розумом, майстерністю, відповідальністю та вимогами. Якщо перекладач ставиться до взятого перекладу так, як сам письменник, то він мусить повністю прийняти його творчу концепцію. Цікаве й багате життя Л.М. Толстого, його реалістичні твори тривалий час привертали увагу літературознавців і вчених, а також інтелігенції Азербайджану, вчителів і письменників.

Ключові слова: азербайджанська і російська література, радянська культура і література, перекладацька робота, публікації.

The Russian literature played a particular role in the development of the literature of the former Soviet republics, including Azerbaijan. The fiction of the Soviet period, developed under the conditions of Soviet ideology and politics, has been pushing the national framework due to the interaction of peoples and literature, including the spread of the Russian language as the language of interethnic communication. Literary works of different nations have been promoted and studied, through Russian language the best works of Azerbaijani literature have been translated into different languages, which allowed other nationalities to get closely acquainted with it. That is why the translated literature occupies one of the important places in the national culture of all peoples of the world. Translated literature causes the expansion of cultural ties between nations and strengthens their friendship and cooperation. How does literary translation help the development of Azerbaijani literature and literary language? Of course, through creativity. It has long been proven that literary translation is a matter of art. What does it mean? After all, the translation is associated with a specific author and work, the translator is a highly valuable work, he is subordinate to the original, depends on him, can not act freely. How can a translator be considered a creator in this case? What should be his work? In the creative translation should be two features. He must truly love his work, must do it with passion, inspiration. Should not be indifferent to the author and to the work. He must find common points between heself and the author of the work; this is what should help in creating the desire and inspiration for translating this work. Making a translation with passion and inspiration is an important condition for a creative translator. But this is not the only condition. The second more important condition is the attitude of the translator to the matter with high intelligence, skill, responsibility and demands. If the translator refers to the taken translation as the writer himself, then he must fully accept his creative concept. The interesting and rich life of Lev Tolstoy, his realistic works for a long time attracted the attention of literary critics and scientists, as well as intellectuals of Azerbaijan, teachers and writers.

Key words: Azerbaijani and Russian literature, Soviet culture and literature, translation work, publications.

Введение. Вопросы перевода художественных произведений всегда сохраняют свою актуальность, особенно в современный период, когда коммуникационные возможности общения значительно расширились. Данный вид общения обогащает культуру каждого народа, даёт возможность восприятия ценностей и духовного богатства общемировой культуры.

Есть видные представители азербайджанской литературы, чьи произведения были переведены на русский язык, после чего также были переведены и на другие иностранные языки. Русская художественная литература всегда высоко ценилась азербайджанскими читателями. Они активно читали и читают произведения В. Маяковского, А. Фурманова, А. Островского, А. Толстого, А. Макаренко, Н. Тихонова, А. Суркова, К. Симонова, А. Твардовского, П. Павленко, К. Федина, Б. Полевого, С. Бабаевского и др., и почитали их, как своих родных писателей.

Основное содержание. Произведение «Кавказский пленник» Л.Н. Толстого было переведено на азербайджанский язык ещё в 1912 г. Али Фахми. Стоит отметить, что ещё с прошлого века творчество Толстого, его мастерство привлекали внимание представителей интеллигенции Азербайджана, таких как С.М. Ганизаде, Ф. Кочарли, Р. Эфендиев и др. Известна переписка азербайджанцев с писателем, есть их обращения к нему с просьбой разрешить перевести то или иное произведение. Ещё в конце прошлого века пьеса Толстого «Первый винокур, или как чертёнок краюшку заслужил» была переведена Солтан Меджидом Ганизаде [1, с. 11]. Поэт Аббас Ага Назир попросил разрешения у Толстого перевести его произведение «Много ли земли нужно человеку?» в поэтической форме.

Также можем отметить знакомство С.С. Ширвани с маленькими рассказами, включёнными в книгу Л.Н. Толстого «Новая азбука». С.А. Ширвани, ознакомленный с учебником Толстого, написал в поэтической форме идентичный рассказ, уподобляясь рассказу «Лев и мышь» Толстого. Те же события происходят с лисой и тетеревом, как в рассказе «Собака, петух и лисица». Разница в том, что Сеид Азим сделал серьёзные выводы в рассказе «Петух и шакал», высмеяв религиозные идеи и религиозных деятелей. В произведении Толстого лиса, услышав о собаке, сразу убегает. А у Сеид Азима шакал, услышав от петуха о собаке, смывается под предлогом совершить омовение [1, с. 11-12].

Так, «Лживый пастух» Сабира является поэтической формой рассказа «Лжец» в «Первой русской книге для чтения» Толстого. Также стихотворение Сабира «Старый садовник» даётся в книге Толстого «Новая азбука» как небольшой материал для чтения. Нравственное заключение у обоих одинаковое [1, с. 12]. В начале XX века, в особенности после русской революции 1905 года, т.е. в период возникновения в Азербайджане новой литературы и журналов, многие произведения Толстого были переведены на азербайджанский язык и выпущены в отдельной книжной форме.

Помимо этого, некоторые произведения великого русского писателя были напечатаны в журналах, изданных в Баку [1, с. 12]. Начиная с 1907 г. более 15 книг Толстого были изданы на азербайджанском языке в Бакинской типографии: «Много ли земли нужно человеку?», «Где любовь, там и Бог» (перевод Гафур Рашад Мирзазаде), «В чём моя вера?» (перевод А.А. Гасанзаде); «Бог видит правду, да не скоро скажет», перевод учителя Агагасана Гюльахмедова 1909 г., напечатано в издательстве «Каспий». В 1912 г. было переведено «Бог видит правду, да не скоро скажет» Расулбеком Тахировым и напечатано в типографии Гашымбека Везирова «Седа» [1, с. 12].

Первое объёмное произведение Л.Н. Толстого, переведённое на азербайджанский язык, это «Первый винокур, или как чертёнок краюшку заслужил». В публикации этого произведения в Азербайджане, его распространении в книжной форме большую роль сыграла азербайджанская интеллигенция, и в особенности переводчик произведения, писатель и учитель С.М. Ганизаде. Переводчик С.М. Ганизаде даёт направление читателю в обширном произведении, подробно комментирует художественную ценность произведений Толстого, пользуясь мыслями великих учёных и философов, литераторов Востока [1, с. 12]. Л.Н. Толстой является одним из популярных и любимых русских творцов в Азербайджане.

Впервые на азербайджанский язык были переведены и напечатаны его детские рассказы. В создании учебников начальных классов в Азербайджане, а также в формировании детской азербайджанской художественной прозы большую роль сыграли детские произведения Толстого [2, с. 51].

Первым учебником, написанным для азербайджанских школ, была «Азбука». 1-я часть учебника была напечатана в типографии Тбилиси «Кешкуль»

в 1882 г. В эту книгу было включено 17 рассказов, 4 из которых принадлежат Л.Н. Толстому. В вышедшей позже 2-й части учебника «Азбука» (Тбилиси, 1888) число переводов произведений Толстого выросло до 10. После этих книг стало традицией включать детские рассказы Толстого в азербайджанские учебники [2, с. 52-52].

В период Первой мировой войны в Азербайджане были переведены произведения Л.Н. Толстого «Царство Божие внутри вас», «Три вопроса», «Где любовь, там и Бог», «Упустишь огонь – не потушишь», «Чем люди живы», «Ильяс», «Путь жизни», «Исповедь», и др. Некоторые из них были напечатаны на страницах газет и журналов, некоторые же были несколько раз напечатаны в виде отдельной книжицы [2, с. 52].

Рассказ «Ильяс» несёт в себе поучительный смысл не только для популяризации наследия Толстого, но и для осознания современным человеком, каждым из нас философии жизни, долга перед Богом и смысла существования. В 1909 г. Агали Джавадзаде (Рагиб) перевёл и напечатал рассказ «Три вопроса» из этой серии. В 1910 г. в газете «Седа» было напечатано написанное им предисловие к переводу с английского «Хадисы Мухаммеда, не вошедшие в Коран» и опубликованы хадисы из книги [2, с. 52]. В 1912 г. в Баку была напечатана книга литератора «Четыре повести» такого характера. В 1914 г. в газете «Игбал» было напечатано произведение Толстого «Исповедь».

Известно, что Л.Н. Толстой начал обучению философских, миссионерских мыслей с «Исповеди». Именно после этого произведения он начал постепенно пропагандировать эти мысли. В то время пропагандирующие его литераторы в основном опирались на это произведение. Произведение «Исповедь» перевёл на азербайджанский язык М.Э. Расулзаде [2, с. 52]. Первое монументальное произведение великого творца, переведённое на азербайджанский язык, это рассказ «Много ли человеку земли нужно?». В 1894 г. его перевёл и напечатал А. Эфендиев, в 1908 г. – три ученика Абдулла, Гашым и Таги, в 1909 г. – Аббас Ага Гайыбов (Назир). Рассказ литератора из этой серии «Зерно с куриное яйцо» (1903) был переведён и напечатан Аббасом Минасазовым [2, с. 53]. В 1904 г. Дж. Мамедкулизаде перевёл и напечатал в газете «Шарги-Рус» рассказ Толстого «Труд, смерть и болезнь». В Азербайджане были переведены и напечатаны в разное время художественные произведения Л.Н. Толстого «Дорого стоит» (1910), «Бог видит правду, да не сразу скажет» (1906, 1908, 1910, 1912), «Франсуаза», «Работник Емельян и пустой барабан» (1912), «Бедные люди» (1914) и т. д.

До революции рассказ «Кавказский пленник», взятый из кавказской жизни писателя, а также одна часть повести «Хаджи Мурат» также были переведены и напечатаны на азербайджанском языке. До революции на азербайджанский язык были переведены и опубликованы ряд публицистических статей Л.Н. Толстого. «В чём моя вера?» (1907), «Обязанности мужа и жены» (1907), «Так что же нам делать?» (1908), «Кто прав?» и подобные статьи могут служить этому примером [2, с. 53].

Крупное издание произведений Л.Н. Толстого на азербайджанском языке относится к послевоенному периоду. Книга литератора «Маленькие рассказы» была издана А. Бабаевой в 1945 г. тиражом в 15000 экз. издательством «Ушаггенджнешр» [2, с. 55]. Публикация всемирно известного романа Л.Н. Толстого «Война и мир» в 4-х томах на азербайджанском языке началась в 1948 г., в 1953 г. же читателям был представлен его последний том. Это прекрасное произведение было издано «Азернешром» в высоком полиграфическом исполнении, плотном картонном переплёте, с картинками и красивыми иллюстрациями, отражающими содержание произведения. 1-й том «Войны и мира» был издан в 1948 г. тиражом в 15000 экз. в переводе М. Арифа; 2-й том был издан в 1951 г., 3-й и 4-й тома – в 1953 г. [2, с. 55].

Именно в те годы издание романа литератора «Анна Каренина» в 4-х томах на азербайджанском языке издательством «Ушаггенджнешр» заняло всего лишь один год (1950 г.), и было высокой оценкой творчеству великого русского классика со стороны азербайджанского литературного сообщества. Роман «Анна Каренина» перевели А. Мамедханлы и Дж. Меджнунбеков. Как видно, за короткий срок два больших произведения литератора в прекрасном исполнении были напечатаны на азербайджанском языке общим тиражом 100.000 экз.

Всё это наглядно доказывает, что азербайджанская литература неразрывными нитями связана с творчеством Л.Н. Толстого, как выдающегося русского классика [2, с. 55]. В 1951 г. роман Л.Н. Толстого «Воскресение» был переведён на азербайджанский язык в 2-х томах издательством «Ушаггенджнешр», каждый том был выпущен тиражом в 10.000 шт. Роман перевели М. Рафили, Дж. Меджнунбеков и М. Рзагулузаде [2, с. 55].

В эти годы издательством «Ушаггенджнешр» в прекрасной форме была напечатана книга писателя «Маленькие рассказы» (сюда входят «Булька», «Лев и собачка», «Акула», «Прыжок», «Котёнок», «Пожарная собака», «Слон», «Ласточка» и др.) тиражом в 10000 экз. (1950), «Севастопольские рассказы» тиражом в 10000 экз. (1953), «Детство» тиражом в 10000 экз. (1955). В 1956-1965 гг. на азербайджанском языке было издано 5 книг Л.Н. Толстого тиражом в 90 000 экз.

Издательством «Ушаггенджнешр» также на уровне высокой печати напечатаны произведения литератора в переводе С. Рзаевой «Рассказы для детей» тиражом в 30000 экз. (1956), «Аэлита» в переводе М. Гаджиева тиражом в 15000 экз. (1956), «Молодость» в переводе Дж. Меджнунбекова тиражом в 1000 экз. (1956), повесть «Хаджи Мурат» в переводе М. Эфендиева тиражом в 20.000 экз. (1959), «После бала» в переводе М. Рзагулузаде и Я. Азимзаде тиражом в 10000 экз. (1960) [2, с. 55].

Общение и переписка неповторимого писателя Л.Н. Толстого с нашими деятелями культуры и литературы, его отношение к восточной культуре, исламу и священному Корану, факт появления повести «Хаджи Мурат», где кавказцы смело протестуют против Российской империи, также послужило причиной для перевода и издательства произведений Л.Н. Толстого на азербайджанском языке начиная с 80-х годов прошлого века.

В связи с этим научно-исследовательские книги А. Тагиева «Педагогические встречи Л. Толстого (1957)», «Л.Н. Толстой и азербайджанская литература (1972)» А. Алмамедова, «Л.Н. Толстой и Азербайджан» А. Багирова являются примером большого уважения к творчеству писателя [2, с. 55-56].

Помимо всего этого на страницах прессы нашей интеллигенции и учителей также напечатаны десятки статей о произведениях и жизни Л.Н. Толстого. В 1965-1975 гг. произведения Л.Н. Толстого на азербайджанском языке печатались несколько меньше [2, с. 56].

В 1975 г. «Азернешр» начал печатать 14 томов избранных произведений великого писателя Л.Н. Толстого. Это издание должно было обеспечить азербайджанских читателей большей частью творчества литератора. В тот год издательство напечатало первый том в переводе Дж. Меджнунбекова тиражом в 20000 экз. В 1-й том были включены «Детство» и «Юность». Издательство планировало 2-й и 3-й тома в 1976 году, 4-й и 5-й тома в 1977 г. Почему-то 2-й том был напечатан лишь в 1977 г. тиражом в 20000 экз. Во 2-й том входит одна часть романа «Война и мир» [2, с. 56].

В эти годы типография «Гянджлик» напечатала известную сказку Толстого для детей «Три медведя» тиражом в 25000 экз. (1975), «Лев и собачка» тиражом в 15000 экз. (1976) [2, с. 56].

Как видно, многие произведения Л.Н. Толстого, особенно детские, а также роман «Воскресенье» и повесть «Хаджи Мурат» были неоднократно напечатаны на азербайджанском языке [2, с. 56].

В целом в 1920-1977 гг. на азербайджанском языке было напечатано 39 наименований книг великого русского писателя Л.Н. Толстого тиражом 399500 экземпляров [2, с. 56].

Академик А. Ахундов делил художественных переводчиков на 2 группы: творческие переводчики и профессиональные переводчики.

Творческие переводчики – это те, которые имеют особый творческий талант, высокую поэтическую способность; профессионалы же знают языки, но сами не пишут художественные произведения, или же совсем не относятся к таким специалистам. Этот подход А. Ахундова отражает в себе реальность.

Есть и те, кто делит переводчиков на 3 типа:

1) переводчики – учёные-исследователи, творческие переводчики;
2) профессиональные переводчики;
3) переводчики-полиглоты.

Известно, что творческие переводчики знакомы с языком народа, историей литературы, образом жизни, уровнем национального самосознания народа, о котором написано произведение. Труд таких переводчиков всегда даёт хорошие результаты.

Переводчики-полиглоты (знающие 3-4 языка) также занимают особое место в переводческом творчестве.

Конечно же, можно встретить и тех, кто относиться к переводу легкомысленно и завершает его, едва начав. Так появляются и ненужные предложения. К подобному следует относиться критически.

Самед Вургун также перевёл роман «Евгений Онегин» творчески, как поэт, пропуская произведение великого русского поэта через своё сердце. «Евгений Онегин» является уникальным, реалистическим и сложным для перевода произведением. Конечно, поэт успешно перевёл его, благодаря сложному творческому труду. Но дело не только в этом. Дело в том, что Самед Вургун смог передать на простом азербайджанском языке поэзию, красоту смысла поэзии Пушкина, жизненные пути, описанные поэтом, живые и реальные диалоги, созданные характеры, описанные пейзажи, лирические отступления, сильные реалистичные детали.

У Мирзы Ибрагимова есть русские и западные переводы. Самый последний из них – это «Что делать?» Чернышевского. «Что делать?» – это роман с оригинальной идеей, тематикой и художественными особенностями. Переводчик изучил эти особенности и успешно перевёл роман на азербайджанский язык. Он не делал механического перевода. Благодаря этому перевод получился очень естественным, понятным, в особенности реальными получились диалоги. В переводе нашей прозы есть один большой недостаток: мы не можем спастись от плена «оригинала». Мирза Ибрагимов попытался максимально исправить этот недостаток.

Нам известен творческий путь перевода поэта Расула Рзы произведений Маяковского. Поэт широко использовал все свои творческие возможности, чтобы передать азербайджанскому читателю идейное богатство и новизну поэзии Маяковского. Расул Рза был хорошо знаком с поэзией Маяковского, его творческими принципами и мастерством. Вследствие того, что Расул Рза годами занимался Маяковским, он нашёл путь в лабораторию творчества поэта и поэтому все переводы от него дарят читателю высокую художественную идею.

Переводы писателя Анвера Мамедханлы тоже считаются успешными. Переведённые им «Анна Каренина» и автобиографические повести Максима Горького близки к оригиналу и имеют богатый язык.

Бейдуллу Мусаева также можно отнести к творческим переводчикам. Он является одним из профессиональных переводчиков, избегающих механического перевода, пытающихся правильно выразить художественную идею произведения и сохранить его красоту. Примером этому являются его переводы Толстого, Гоголя, татарского писателя Баширова.

Б. Мусаев в переводе может потрясти нас сложным психологическим миром и драматическим состоянием героев

произведений Достоевского, ведь он является именно творческим переводчиком. Эти слова можно также сказать про переводы Гусейна Шарифа – М. Горького, а М. Миркишиева – Островского.

Выводы. Великая русская литература обогащала и обогащает литературу азербайджанского народа, а также формируют новую, единую культуру и доносит плоды творчества ко всем народам. Переводчики являются первыми пропагандистами этого неиссякаемого творчества. Через рост ежедневной заботы о художественной литературе, усиление критики, рассмотрение теоретических проблем художественного перевода, обмен опытом между переводчиками и устранение дефектов в этой области мы достигаем нового, прогрессивного уровня развития в области перевода.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Алмамедов А. Лев Николаевич Толстой и Азербайджан. Журнал *«Звезда»,* Баку, 1978, № 9, С. 11-14.

2. Сулейманов Р.И. Произведения Л.Н. Толстого на азербайджанском языке. *Научные произведения: «Библиотековедение и библиография», сер. АГУ*, Баку, 1978, № 1, С. 51-57.

3. Мехралиева Н.М. Переводчики и переводческое творчество в Азербайджане. *«Книговедение и печатное дело»:* научно-теоретический и практический журнал, Баку, 2012, №1, С. 32-42.

4. Мехралиева Н.М. Из истории издательства детской художественной литературы в Азербайджане. Журнал *«Культурная жизнь»,* Баку, 2012, № 7, С. 63-66.

5. Агамирзоев А. Издание русской литературы в Азербайджане в современную эпоху (о переводах В. Бахманлы, Х. Исаксанлы и Анара). *Хазар.* 2007. № 1-2. С. 146-150.

6. Агаев Акбар. Литературные связи расширяются (о российско-азербайджанских литературных отношениях). *Баку.* 1972 г. 17 октября.

7. Акифкызы Эльвира. Бакинские поэты о Пушкине. *Народная газета*. 1999 г. 14 февраля.

8. Алмамедов Алмамед. Азербайджано-российские литературные отношения (1900–1920). Баку: Писатель, 1982. 214 ч.

9. Багиров Алифага. Л. Толстой и Азербайджан. Баку : Наука, 1974. 163 с.

10. Асадуллаев С., Гурбанов Ш. Горький и азербайджанская литература. *Литература и искусство.* 20 февраля 1971 года.

11. Гахраманов А. Русско-азербайджанские литературные отношения. Баку : Азернешр, 1962. 124 с.

12. Рзаев Агабаба. Мирза Казымбей и русские литературные деятели. Журнал *«Азербайджан».* 1970. № 12. С. 190-193.

13. А. Пушкин в Азербайджане. Баку : Наука, 1990. 112 с.

УДК 355.327
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.25

СУЩНОСТЬ И НАПРАВЛЕНИЯ АНТИТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

СУТНІСТЬ І НАПРЯМИ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ESSENCE AND DIRECTIONS OF ANTI-TERRORIST ACTIVITY

Тагиев Таги Акиф оглу,
докторант кафедры международных отношений
Бакинского государственного университета

В статье исследуется проблема терроризма и антитеррористической деятельности. Как известно, на протяжении истории терроризм является одной из самых серьёзных угроз для человечества. В переводе с латинского терроризм обозначает «страх». На современном этапе существуют очень разнообразные подходы к понятию терроризма. В статье обосновывается, что такое разнообразие реально осложняет борьбу против этой самой опасной угрозы современной безопасности. Делается вывод о том, что при объяснении сущности терроризма обычно применяют двойные стандарты. Государства, выступая из своих интересов, по-разному подходят к проблеме с терроризмом. Например, в США на официальном уровне существуют три подхода к сущности терроризма. Отмечается, что двойные стандарты в борьбе с терроризмом ограничивает ареал успеха. Начиная со времён холодной войны двойные стандарты по сей день актуальны. Обосновывается, что некоторые государства даже откровенно поддерживают те или иные террористические акты. В научной статье глубоко анализируются эти и другие вопросы. Террористический акт приводит к многочисленным жертвам. Во все времена это расценивается как тяжёлый удар по социально-экономическому развитию, суверенитету и национальной безопасности государств. Недавнее увеличение числа террористических актов и расширение их территории заставили ведущие мировые государства объединиться против этой угрозы, что привело к появлению антитеррористической коалиции. Борьба с терроризмом здесь воспринимается как приоритетная задача для всех государств мира. Углубление теоретических знаний о борьбе с терроризмом будет способствовать повышению эффективности этой борьбы. В связи с этим в данной статье исследование сути антитеррористической политики представляется достаточно актуальным. В научной статье рассматривается сущность терроризма на основе анализа имеющихся концептуальных подходов и фактологического материала. Террор сочетает в себе ряд особенностей. Это проявляется в существовании его различных типов. Преодолеть опасность, сущность которой неясна, чрезвычайно сложно или невозможно. Кроме того, отдельным государствам, исходящим лишь из своих интересов, ещё сложнее действовать в контексте терроризма. Сложность определения точных границ между сепаратизмом и национально-освободительным движением является одним из ключевых факторов двойных стандартов при оценке той или иной террористической деятельности.

Ключевые слова: мировое сообщество, история и теория терроризма, меры по преодолению терроризма.

У статті досліджується проблема тероризму та антитерористичної діяльності. Як відомо, протягом історії тероризм є однією з найсерйозніших загроз для людства. У перекладі з латинської тероризм означає «страх». На сучасному етапі є дуже різноманітні підходи до поняття тероризму. У статті обґрунтовується, що таке розмаїття реально ускладнює боротьбу проти цієї найнебезпечнішої загрози сучасної безпеки. Робиться висновок про те, що у разі пояснення сутності тероризму зазвичай застосовують подвійні стандарти. Держави, виступаючи зі своїх інтересів, по-різному підходять до проблеми тероризму. Наприклад, у США на офіційному рівні є три підходи до сутності тероризму. Відзначається, що подвійні стандарти в боротьбі з тероризмом обмежують ареал успіху. Починаючи з часів холодної війни подвійні стандарти до цього дня мають актуальність. Обґрунтовується, що деякі держави навіть відверто підтримують ті чи інші терористичні акти. У науковій статті глибоко аналізуються ці та інші питання. Терористичний акт приводить до численних жертв. У всі часи це розцінюється як важкий удар по соціально-економічному розвитку, суверенітету і національній безпеці держав. Недавнє збільшення числа терористичних актів і розширення їх території

змусили провідні світові держави об'єднатися проти цієї загрози, що призвело до появи антитерористичної коаліції. Боротьба з тероризмом тут сприймається як пріоритетне завдання для всіх держав світу. Поглиблення теоретичних знань про боротьбу з тероризмом сприятиме підвищенню ефективності цієї боротьби. У зв'язку з цим у статті дослідження суті антитерористичної політики видається досить актуальним. У науковій статті розглядаються сутність тероризму на основі аналізу наявних концептуальних підходів і фактологічного матеріалу. Терор поєднує в собі низку особливостей. Це проявляється в існуванні його різних типів. Подолати небезпеку, сутність якої неясна, надзвичайно важко або неможливо. Крім того, окремим державам, що виходять лише зі своїх інтересів, ще складніше діяти в контексті тероризму. Складність визначення чітких меж між сепаратизмом і національно-визвольним рухом є одним з ключових факторів подвійних стандартів у оцінці тієї чи іншої терористичної діяльності.

Ключові слова: світова спільнота, історія та теорія тероризму, заходи з подолання тероризму.

In the article the problem of terrorism and anti-terrorist activity is investigated. It is known that throughout history the terrorism is one of the most serious threats for human being. In translation with Latin the terrorism is designated as "fear". At the present stage there are very various approaches to concept of terrorism. In article locates that such variety really complicates fight against this most dangerous threat of modern safety. The conclusion that at an explanation of essence of terrorism double standards usually apply is drawn. The states, acting from the interests, differently approach to a terrorism problem. For example, in the USA at official level there are three approaches to essence of terrorism. It is noted that double standards in fight against terrorism are limited by a success area. Since times of cold war, double standards have to this day relevance. Locates that some states even frankly support these or those acts of terrorism. In the scientific article these and other questions are deeply analyzed. The terrorist act leads to numerous victims. At all times it is regarded as a severe blow to the socio-economic development, sovereignty and national security of states. The recent increase in the number of terrorist acts and the expansion of their territory forced the leading world states to unite against this threat, which led to the emergence of the anti-terrorist coalition. The fight against terrorism is here perceived as a priority task for all states of the world. Deepening the theoretical knowledge of the fight against terrorism will enhance the effectiveness of this fight. In this regard, in the article the study of the essence of the antiterrorist policy is quite relevant. The scientific article examines the essence of terrorism based on the analysis of existing conceptual approaches and factual material. Terror combines a number of features. This is manifested in the existence of its various types. To overcome a danger whose essence is unclear is extremely difficult or impossible. In addition, it is even more difficult for individual states proceeding only from their interests to act in the context of terrorism. The difficulty of defining the exact boundaries between separatism and the national liberation movement is one of the key factors in double standards when evaluating a particular terrorist activity.

Key words: world community, history and theory of terrorism, measures to overcome terrorism.

Введение. Как мы знаем, терроризм является одним из наиболее серьёзных факторов, угрожающих человечеству на протяжении всей истории. Терроризм переводится с латинского языка как угроза, страх, и подходы к нему в современный период очень разнообразны. Некоторые государства, исходя из своих собственных интересов, рассматривают террористический акт как борьбу за свободу народа или нации, или партизанскую войну. В целом одним из самых страшных явлений XXI века является терроризм. Этот элемент более распространён в террористических организациях, целью которых становятся невооружённые, невинные люди, а также в иностранных государствах, где они диктуют своё слово через угрозы хаосом, анархией и взрывами. Есть ряд террористических организаций, существовавших ранее и существующих в настоящее время: Красная бригада в Италии и Германии, Ирландская революционная армия в Великобритании, баскские сепаратисты в Испании, АСАЛА, Дашнакцутюн в Армении, Аль-Каида в Афганистане и Пакистане, Хезболла и Хамас в Ливане и т. д.

Современная борьба с терроризмом. С древних времён путём организации восстаний, народных выступлений, революций и так далее существующие режимы в результате социальных движений заменялись один на другой. Этот процесс достиг своего апогея в XX веке. Для перераспределения мира борьба

между великими державами обострилась и привела к самым серьёзным событиям в жизни человечества: начались Первая и Вторая мировые войны, погибли десятки миллионов людей, был нанесён материальный урон на сотни миллионов долларов, и мировая экономика оказалась парализованной. Общество, чтобы выйти из этой ситуации, стремилось наладить мир. Однако произошло прямо противоположное. Мир сталкивается с глобальной проблемой, такой как терроризм, и террор стал основным фактором, наносящим ущерб гражданскому населению. Многочисленные террористические акты, совершаемые террористическими организациями, привели к гибели невинных людей, и сейчас представляют серьёзную угрозу для людей, приводят к другим серьёзным последствиям [2, с. 294].

В настоящее время есть целый ряд различных форм терроризма. Самолёты и пассажиры самолёта являются заложниками террористов, и это является широко распространённой практикой террористов. Одним из самых распространённых и ужасных террористических нападений был захват пассажирских самолётов в Нью-Йорке и Вашингтоне, а также крушение Торгового здания и Пентагона. [8] Другой тип террора – это кибертерроризм. Этот вид терроризма используется с тем, чтобы терроризировать интернет-ресурсы и атаковать Интернет. После похищения людей, сокрытия их в определённой области, террористы требуют определённую сумму денег для освобождения этих людей.

Сегодня некоторые террористические организации отвечают интересам некоторых государств, которые без колебаний защищают наиболее опасные террористические организации. Попытки США, которые в настоящее время являются инициаторами глобальной борьбы с международным терроризмом, классифицировать террористов с определённых подходов и позиций неэффективно влияют на эффективность борьбы с терроризмом во всём мире.

В конце XX века была предпринята попытка создать действенную правовую основу на уровне различных международных конвенций для борьбы с терроризмом. Во всех этих нормативных актах предусмотрена взаимная ответственность и ответственность государств в борьбе с различными видами терроризма. В целом, для борьбы с терроризмом были приняты такие документы, как Токийская конвенция 1963 года, Гаагская конвенция 1970 года, Монреальская конвенция 1971 года, Нью-Йоркская 1979 года и Монреальская конвенции 1991 года. Эти конвенции были направлены на предотвращение различных террористических действий и наказание террористов.

Антитеррористические нормативные акты, специально разработанные для конкретных регионов, были приняты в некоторых частях мира. Примером этих важных документов является образец Европейской конвенции о борьбе с терроризмом 1977 года. Кроме того, в 2000 году между странами СНГ было подписано соглашение о сотрудничестве в борьбе с терроризмом. В результате был создан Антитеррористический центр СНГ. Однако, несмотря на то, что было принято много соглашений о сотрудничестве в области борьбы с терроризмом и приняты конвенции, не все страны имеют чёткую позицию по этому вопросу [2, с. 296].

Наличие двойных стандартов в борьбе с терроризмом является одним из факторов, которые затрудняют борьбу с ним. Отметим, что двойные стандарты были в ходу уже со времён холодной войны. Супердержавы мира без колебаний оказали поддержку терроризму в достижении его глобальных целей. Стоит отметить, что в 80-х годах XX века Президент США Рональд Рейган определил борьбу с международным терроризмом как приоритет внешней политики своей страны. Однако в то же время террористическая деятельность в интересах Соединённых Штатов поддерживалась любыми средствами. В 80-х годах XX века террористу Усама бен Ладену, воевавшему против

советских войск в 1980-х годах, Соединённые Штаты оказывали помощь в финансировании и вооружении [1, с. 226].

Одним из основных факторов, способствующих повышению эффективности борьбы с терроризмом, является совместная деятельность государств мира в этом направлении. Только совместными усилиями государства мира могут предотвратить терроризм на всех уровнях. Сегодня опасная природа терроризма растёт. На данный момент усилия террористов направлены не только на ухудшение стабильности или реализацию каких-либо краткосрочных планов, но и на существенно более серьёзные и масштабные политические цели – захват и перераспределение суверенитета, оккупацию суверенных государств, перемещение местного населения, усиление религиозного, этнического, расового противостояния и т. д.

Современные террористические организации смогли более эффективно использовать свои изощрённые намерения, используя достижения науки и техники. Так, террористы пытаются использовать компьютерные и информационные технологии для достижения своих целей, что ведёт к широкой, организованной террористической сети. Все эти факторы требуют совместной борьбы с терроризмом. Трудно определить, кому и в каком географическом направлении угрожает террор, в большинстве случаев это сделать невозможно. Снижение значимости стратегии атаки на терроризм заключается в том, что террорист не имеет географического местоположения. Террористические организации тайно действуют в разных странах вместе со своими покровителями.

Чтобы не допустить совершения террористических актов, прежде всего необходимо уточнить место его совершения. В то же время, несмотря на все эти трудности в борьбе с терроризмом, обеспечение высокого уровня внутренней безопасности может оказать существенное влияние на предотвращение террористических актов. Здесь обеспечение внутренней безопасности означает защиту граждан, объектов инфраструктуры, государственных и гражданских объектов, принятие законов, реализацию комплекса превентивных мер в борьбе с терроризмом и так далее. В рамках этих мер важным является определение полномочий различных государственных органов в сфере борьбы с терроризмом и всесторонняя поддержка этих органов государством и обществом. Сегодня, несмотря на то, что государства мира расширяют меры внутренней обороны, они используют и общую стратегию атаки в борьбе с терроризмом [6].

Для организации эффективной борьбы государств мира с терроризмом важно организовать соответствующие мероприятия спецслужб и правоохранительных органов в отдельных государствах. Но прискорбным фактом является то, что разные государства стремятся сотрудничать в борьбе с терроризмом лишь в случае совпадения их интересов. Это усложняет борьбу с терроризмом и в конечном итоге способствует расширению терроризма. В некоторых странах вступление в международную антитеррористическую коалицию является формальным. В некоторых случаях могущественные государства рассматривают рядовых террористов как национально-освободительную борьбу в своих интересах.

Ряд стран, которые не являются объектом терроризма, демонстрируют пассивную позицию в этой борьбе, заявляя, что террористами им не нанесено вреда. Кроме того, глобальный терроризм заставляет подумать о вероятности того, что оружие массового уничтожения попадёт в руки террористов. В то же время необходимо уделять особое внимание роли СМИ в борьбе с угрозой терроризма. Наличие того факта, что террористы широко используют фактологический материал, который публикуется в прессе, требует от неё проявления большей осторожности в этом отношении. Иногда в прессе в интересах конкретных государств могут оправдать любой террористический акт. Террористы без колебаний пропагандируют терроризм

с помощью официальных или неофициальных средств массовой информации, находящихся под контролем террористических организаций [4, с. 23].

В наше время террористы используют возможности СМИ на высоком уровне. Через Интернет террористы могут создавать каналы связи между собой, распространять свою идеологию и угрожать своим врагам. Однако предотвращение подробных сообщений о деталях террористических актов, совершаемых в средствах массовой информации, также может рассматриваться как метод борьбы с терроризмом. С другой стороны, всякий раз, когда получаются сведения о каком-либо террористическом акте, предоставляется подробная информация о методах и средствах терроризма, используемых террористами, и это считается чрезвычайно опасным. То есть такие сообщения могут играть роль источника идей для других террористов и террористических организаций, они также могут использовать эти методы и инструменты во время своей террористической деятельности. Иногда, напротив, информация о государственных антитеррористических мерах доступна в Интернете как одном из источников информации [3, с. 33].

Не следует упускать из виду, что террорист, который был проинформирован о антитеррористических мерах государства, может координировать свою деятельность, и с такой ситуацией трудно бороться. Поэтому ни в коем случае нельзя допускать проникновения информации о тактике подготовки и реализации антитеррористических мер. Важно создать правовую базу и усилить государственный контроль над этими вопросами. Растущий глобальный масштаб современного терроризма и обретение им некоторых более опасных признаков указывают на то, что это достаточно серьёзная угроза.

В целом, терроризм стал серьёзной угрозой международной системе безопасности с момента его появления и глобализации. Важно определить местонахождение и уровень, значимость терроризма среди других обстоятельств, которые нарушают международную безопасность. Это повысит эффективность борьбы с ним. В целях борьбы с международным терроризмом особое внимание следует уделять формированию более организованной антитеррористической коалиции с последовательными и целенаправленными действиями.

Более того, создание широкой антитеррористической коалиции может повысить эффективность борьбы с международным терроризмом, а также возможность ликвидации межгосударственных конфликтов в других областях. Терроризм – это самое страшное проявление глобальной преступности, нацеленной на цивилизованный мир. Несмотря на объявление всеобъемлющей борьбы с международным терроризмом на различном, то есть государственном, региональном и международном уровнях, усиливающееся давление терроризма в мире имеет несколько причин.

Одной из них считается неприятие международным сообществом универсальной стороны терроризма, что связано с некоторыми проблемами. В первой половине XX века террористические и экстремистские организации, действовавшие в разных частях мира, характеризовались тем, что они не были связаны или были слабо взаимосвязаны, по сравнению с интеграцией современных террористических организаций в более гигантские структуры с разным идеологическим, этническим и религиозным происхождением.

Некоторые эксперты говорят, что люди, которые совершают террористические акты, – это те, кто не в состоянии адекватно утвердить свою жизнь в обществе, кто находится под влиянием других, кто морально не уверен в себе, кто не может преуспеть в жизни, стремится к лидерству, хочет демонстрировать мужество и храбрость, Люди, которые хотят, чтобы их быстро узнали. Напомним, что террористы готовы совершить любой террористический акт, исходя из желания самоопределения. Эта группа

людей не считается психически нормальными людьми, они считаются религиозными фанатиками, и всегда представляют угрозу для жизни других людей в обществе. Террористы склонны совершать революционные акты, открывать стрельбу, и они воспринимают такие действия, как самоутверждение [2, с. 291].

Террористические идеи могут быть социально-политическими, национальными, сепаратистскими и религиозными. В то же время терроризм широко используется для формирования личной мотивации. В этом случае отдельные лица, правительства и организации финансируют осуществление террористических актов для достижения определённой цели, что считается мотивационной стороной международного терроризма. Таким образом, ясно, что терроризм основан на крайнем фанатизме и настолько связан с ним, что группа может использовать все средства для достижения своей цели. Мы считаем, что терроризм – это концепция, основанная на прямом насилии, запугивании, страхе, хаосе, анархии и кровавом терроре. В то же время есть случаи официальной политики терроризма, проводимой одним государством против другого государства. Например, в 90-х годах XX века сербские вооружённые силы, базирующиеся на бывших югославских землях, проводили этническую политику терроризма против боснийских мусульман в Боснии.

Выводы. Терроризм является наиболее жестоким преступлением, и борьба с ним с использованием самых жёстких имеет решающее значение с точки зрения обеспечения международного мира и безопасности. Пока ещё нет универсального механизма, позволяющего точно определять террористический акт и решать сложные проблемы, основанные на терроризме. В целом, мировое сообщество и каждое отдельное государство должны пытаться предотвратить создание условий для терроризма, необходимо использовать все политические средства. Другими словами, важно устранить любую опасность, которая может привести к осуществлению террористических актов. С другой стороны, поскольку проблема терроризма приобрела опасный характер, мировое сообщество обеспокоено, и механизмы борьбы с ним всегда находятся в центре внимания. В наше время борьба с терроризмом достаточно сложна. Основная проблема, которая усложняет борьбу с терроризмом, заключается в отсутствии единого подхода к его сути. Действительно, отсутствие универсального подхода, полностью объясняющего суть терроризма, затрудняет практическую борьбу на национальном и международном уровнях. Чтобы эффективно бороться с любым общественно опасным явлением, крайне важно выявить причины, лежащие в основе его возникновения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Насиров Э. США и мир после 11 сентября. Баку. 2003. 262 с.
2. Мирбашироглу Э. Политические конфликты: сущность, строение, решение. Баку : Эльм, 2009. 524 с.
3. Pal Dunay and Zdzislaw Lachowski. Euro-Atlantic security and institutions. 2005. 33 p.
4. Global Forecast. The top security challenges of 2008. / Edited by Carola McGiffert and Craig Cohen. Center for strategic and international studies. 2009. 63 p.
5. URL: http://www.un.Int./azerbaijan.
6. URL: http://edu.Gov.az.
7. URL: http://www.Azerigenocide.org.
8. URL: http://www.respublica-news.az/2010/04/18/9607.

УДК 94(479+24)
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.26

К ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ НАФТОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

ON THE HISTORIOGRAPHY OF HISTORY OF THE OIL INDUSTRY OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Талыбов Акиф Рауф оглу,
научный сотрудник
Института истории
Национальной академии наук Азербайджана

В статье рассматриваются важные исследования, посвящённые истории разведки нефти и газа, разработке и разделу полученной продукции, поставках нефти и газа на зарубежные рынки, о поддержке США Азербайджанской Республики в противостоянии силам, пытавшимся помешать маршрутам экспорта нефти и газа, а также определению наиболее эффективных маршрутов экспорта нефти и газа, развитию экономических отношений между ГНКАР и АМОК, выбору альтернативных и безопасных нефте- и газопроводов, которые проходят минуя российские границы по западным и юго-западным маршрутам и вводят в эксплуатацию широкий спектр углеводородных ресурсов. В деле изучения истории азербайджанской нефти важное место занимает работа общенационального лидера Гейдара Алиева «Нефть Азербайджана в мировой политике», которая состоит из пяти книг. Первые два тома посвящена истории добычи нефти в Азербайджане до обретения независимости. А три последующие посвящены конкретным проблемам добычи нефти в годы независимости. Особо подчёркивается поддержка США в этом деле. Отношениям с США посвящён отдельный том – «Азербайджан–США: на пути к дружбе и партнёрству». Книги Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева «Каспийская нефть Азербайджана», «Я готов к любой борьбе на любом уровне», «Я верю в Азербайджан», а также многотомник «Наша цель – развитие» имеют большое научно-теоретическое значение для изучения нефтяных проблем. В трудах Р. Мехтиева «Национальная государственность в XXI веке», «Азербайджан: требования периода глобализации», «Определение стратегии будущего: линия модернизации», «Новая политика: к прогрессу» затронуты самые современные проблемы нашего времени. Важными по истории азербайджанской нефти и развитию нефтяной промышленности являются книги Н. Алиева «Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана в XXI веке», М. Атакишиева «Новая нефтяная стратегия и экономический рост в Азербайджане» и «Азербайджан на пути к социально-экономическому прогрессу», Р. Новрузоглу «Азербайджанская нефтяная стратегия в сфере внешней разведки и наша национальная безопасность», Э. Мурадалиевой «Кровь земная – нефть Азербайджана и история», Г. Юзбашовой и А. Абдуллаева «Нефтегазовая стратегия Азербайджана: проблемы и прогнозы» и др.

Ключевые слова: нефть, газ, ГНКАР, SOCAR, АМОК, «Шахдениз», АЧГ, ОБСЕ, США, Баку–Супса, Баку–Тбилиси–Джейхан.

У статті розглядаються важливі дослідження, присвячені історії розвідки нафти і газу, розробці та розділу отриманої продукції, поставкам нафти і газу на зарубіжні ринки; підтримці США Азербайджанської Республіки в протистоянні силам, які намагалися перешкодити маршрутам експорту нафти і газу; а також визначенню найбільш ефективних маршрутів експорту нафти і газу, розвитку економічних відносин між ДНКАР і АМОК, вибору альтернативних і безпечних нафто- і газопроводів, які проходять, минаючи російські кордони з Падни і південно-західними маршрутами, і вводять в експлуатацію широкий спектр вуглеводневих ресурсів. У справі вивчення історії азербайджанської нафти важливе місце займає робота Гейдара Алієва «Нафта Азербайджану в світовій політиці», яка складається з п'яти книг. Перші два томи присвячені історії видобутку нафти в Азербайджані до набуття незалежності. А три наступні присвячені конкретним проблемам видобутку нафти в роки незалежності. Особливо підкреслюється підтримка США в цій справі. Відносинам з США присвячений окремий

том – «Азербайджан–США: на шляху до дружби і партнерства». Книги Президента Азербайджанської Республіки Ільхама Алієва «Каспійська нафта Азербайджану», «Я готовий до будь-якої боротьби на будь-якому рівні», «Я вірю в Азербайджан», а також багатотомник «Наша мета – розвиток» мають велике науково-теоретичне значення для вивчення нафтових проблем. У працях Р. Мехтієва «Національна державність у XXI столітті», «Азербайджан: вимоги періоду глобалізації», «Визначення стратегії майбутнього: лінія модернізації», «Нова політика: до прогресу» порушені найсучасніші проблеми нашого часу. Важливими з історії азербайджанської нафти і розвитку нафтової промисловості є книги Н. Алієва «Нафта і нафтовий чинник в економіці Азербайджану в XXI столітті», М. Атакішієва «Нова нафтова стратегія і економічне зростання в Азербайджані» і «Азербайджан на шляху до соціально-економічному прогресу», Р. Новрузоглу «Азербайджанська нафтова стратегія в сфері зовнішньої розвідки і наша національна безпека», Е. Мурадалієвої «Кров земна – нафта Азербайджану і історія», Г. Юзбашової і А.Абдуллаєва «Нафтогазова стратегія Азербайджану: проблеми і прогнози» та ін.

Ключові слова: нафта, газ, ДНКАР, SOCAR, АМОКО, «Шахденіз», АЧГ, ОБСЄ, США, Баку–Супса, Баку–Тбілісі–Джейхан.

The article discusses important studies on the history of oil and gas exploration, the development and division of the resulting products, the supply of oil and gas to foreign markets, the US support of the Republic of Azerbaijan in opposing forces trying to hinder oil and gas export routes, and the definition of the most efficient routes of oil and gas exports, the development of economic relations between SOCAR and AIOC, the choice of alternative and safe oil and gas pipelines that pass by Russian borders along the PAPn and southwest routes and commissioning of a wide range of hydrocarbon resources. In studying the history of Azerbaijani oil, an important place is occupied by the work of Heydar Aliyev, the national leader, "Azerbaijan's Oil in World Politics", which consists of five books. The first two volumes are devoted to the history of oil production in Azerbaijan before independence. And the next three are devoted to specific problems of oil production in the years of independence. The support of the USA in this matter is particularly emphasized. A separate volume is dedicated to relations with the United States – "Azerbaijan–USA: Towards Friendship and Partnership". The books of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev "Caspian oil of Azerbaijan", "I am ready for any struggle at any level", "I believe in Azerbaijan", and also the multi-volume "Our goal is development" are of great scientific and theoretical importance for studying oil problems. In the works of R. Mehdiyev "National statehood in the XXI century", "Azerbaijan: the requirements of the period of globalization", "Defining the strategy of the future: the line of modernization", "New policy: to progress" touched upon the most modern problems of our time. Important on the history of Azerbaijani oil and the development of the oil industry are the books of N. Aliyev "Oil and oil factor in the economy of Azerbaijan in the XXI century", M. Atakishiyev "New oil strategy and economic growth in Azerbaijan" and "Azerbaijan on the road to socio-economic progress", R. Novruzoghlu "Azerbaijan's oil strategy in the sphere of foreign intelligence and our national security", E. Muradalieva "Earth's blood – azerbaijan's oil and history", G. Yuzbashova and A. Abdullaev "Oil and gas with the strategy of Azerbaijan: problems and forecasts" etc.

Key words: oil, gas, SOCAR, AMOCO, Shah Deniz, ACG, OSCE, USA, Baku–Supsa, Baku–Tbilisi–Ceyhan.

Постановка проблемы. Крупномасштабное научное исследование истории нефтяной промышленности Азербайджанской Республики началось после обретения ею государственной независимости. В этой области уже проделана достаточная работа. С этой целью в данной статье делается попытка проанализировать первые основные работы, написанные в годы независимости по истории нефтяной промышленности Азербайджанской Республики.

Формирование целей статьи. Целью написания данной статьи является анализ важных исследований по истории разведки нефти и газа, разработки и раздела полученной продукции, поставок нефти и газа на зарубежные рынки в результате переговоров между крупными нефтяными компаниями и ГНКАР, о поддержке США Азербайджанской Республики в противостоянии силам, пытавшимся помешать маршрутам экспорта нефти и газа, а также определению наиболее эффективных маршрутов экспорта нефти и газа.

Изложение основного материала. Основные положения теоретической основы изучения истории нефтяной промышленности приведены в многотомнике общенационального лидера Гейдара Алиева «Наша независимость вечна» [6]. Сюда входят его выступления, заявления,

интервью, доклады, обращения и постановления за период с июня 1993 года по октябрь 2003 года.

Работа Гейдара Алиева «Нефть Азербайджана в мировой политике» [5] – это ценная работа с точки зрения изучения историографии современной нефтяной промышленности Азербайджана. Она состоит из пяти книг и богата интересной информацией об истории нефтяной промышленности. Первая книга посвящена развитию нефтяной промышленности Азербайджана с древних времён нефтедобычи, её роли в экономическом и социально-политическом развитии Ближнего Востока и других стран. В книге также отражена информация путешественников об азербайджанской нефти. Здесь рассмотрены и интересы зарубежных стран в азербайджанской нефти. Во втором томе книги рассматриваются вопросы изучения истории нефтяной промышленности Баку начиная со второй половины XIX века, развитие нефтяной промышленности, превращение нефти в топливо века, развитие нефтепереработки и нефтехимии, приток иностранного капитала в нефтяную промышленность Баку, доведение транспортировки нефти на уровень современных требований. В последующих томах рассматриваются проблемы договоров относительно структуры «Карабах», месторождения «Шахдениз» и других месторождений после обретения независимости Азербайджаном, вопросы транспортировки нефти и газа, о статусе Каспийского моря, о деятельности Американо-Азербайджанской торговой палаты, об американо-азербайджанских отношениях, о новом этапе российско-азербайджанских экономических отношений и об укреплении связей с другими странами.

В двухтомнике «Нефтяная стратегия Гейдара Алиева» дана ценная информация об изучении наследия общенационального лидера. Эти работы имеют большое значение в научном исследовании данной темы. В первой книге «Нефтяной стратегии Гейдара Алиева» [9] были рассмотрены все контракты, подписанные между SOCAR и иностранными нефтяными компаниями в течение 2001 года и указано, что фактически на деле была разработана и реализована новая нефтяная стратегия. В книге приведены интересные факты о начале создания национальной нефтяной стратегии ещё в 70-е годы XX века.

Во второй части книги «Нефтяная стратегия Гейдара Алиева» говорится, что на встречах общенационального лидера с иностранными официальными лицами и руководителями крупных нефтяных компаний наряду с проблемами нефти обсуждались также международные вопросы.

Отметим, что 14 апреля 1996 года Гейдар Алиев в Баку принял президента АМОКО Дона Стейси и вице-президента Лука Келлери. На встрече просил объединить усилия по ликвидации несправедливой 907-й статьи, принятой Конгрессом США против Азербайджана в 1992 году [9, ч. II, с. 293].

4 августа 1997 года Гейдар Алиев на встрече с Председателем Совета директоров корпорации АМОСО в Чикаго Лореном Фёллером отметил, что он считает необоснованной поправку 907, принятую Конгрессом США в 1992 году к «Акту о поддержке свободы» и выразил свою уверенность в том, что эта поправка в скором будущем будет отменена [9, ч. II, с. 298].

Книга «Азербайджан–США: на пути к дружбе и партнёрству» [3] посвящена деловому визиту Гейдара Алиева в США 12-28 февраля 2000 года.

15 февраля на встрече Гейдара Алиева с Президентом США Биллом Клинтоном были обсуждены вопросы мирного урегулирования нагорно-карабахского конфликта, а также проекты Транскаспийского трубопровода, нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан и др. вопросы. В ходе беседы была особо подчёркнута важность отмены 907 поправки, принятой Конгрессом США в 1992 году. Представленная в книге информация показывает, что общенациональный лидер Гейдар

Алиев использовал свои дипломатические навыки во всех разговорах по нефтяным контрактам, чтобы положить конец 907-й поправке и разрешить нагорно-карабахский конфликт в соответствии с интересами Азербайджана.

Книги Президента Ильхама Алиева «Каспийская нефть Азербайджана» [23], «Я готов к любой борьбе на любом уровне», «Я верю в Азербайджан» [7], а также многотомник «Наша цель – развитие» имеют большое научно-теоретическое значение для изучения нефтяных проблем. В книге «Каспийская нефть Азербайджана» проанализированы проблемы реструктуризации нефтяной промышленности.

Будучи ещё первым вице-президентом Государственной Нефтяной Компании Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подготовил к печати книгу «Я готов к любой борьбе на любом уровне», в которой описывается успешная деятельность нефтяной стратегии и общенационального лидера Гейдара Алиева во внешней политике. Данное им в июне 1999 года интервью телекомпании «Наргиз» о нефти, добываемой на месторождениях АЧГ в Каспийском море, о деятельности SOCAR и ОБСЕ, нефтепроводов Баку–Новороссийск, Баку–Супса, Баку–Тбилиси–Джейхан [8, с. 346-349], разъясняет некоторые моменты в этом вопросе.

В своей работе «Я верю в Азербайджан» [7] Президент Ильхам Алиев упомянул о трудностях ранних лет независимости, об упразднении административной системы управления, о принятии новых законов в связи с переходом на рыночные отношения, о создании фундамента для перехода в политику «открытых дверей» для сотрудничества с разными странами и подписании «Контракта века», привлёкшего внимание к азербайджанской экономике, о становлении Азербайджана, претворяющим крупные международные проекты, о развитии месторождений АЧГ и Шахдениз в Каспийском море, о доставке запасов углеводородов на европейские рынки.

Многотомник Президента Азербайджана Ильхама Алиева «Наша цель – развитие» имеет большое политическое, историческое и научное значение для изучения деятельности ГНКАР и АМОК в азербайджанском секторе Каспийского моря. Все официальные визиты в зарубежные страны, а также официальные визиты руководителей государств и правительств в нашу страну, речи, интервью, заявления и материалы, ценные переговоры, доклады в ходе деловых встреч и т.д. освещены в этом многотомнике. Он на официальных переговорах наряду с вопросами производства и транспортировки нефтегазовых продуктов, также обсудил нагорно-карабахский конфликт, при этом занял принципиальную позицию в решении этой проблемы. Материалы, опубликованные в многотомнике «Наша цель – развитие», являются ценным источником для изучения исследуемой проблемы.

В трудах Р. Мехтиева «Национальная государственность в XXI веке», «Азербайджан: требования периода глобализации», «Определение стратегии будущего: линия модернизации», «Новая политика: к прогрессу» затронуты самые современные проблемы нашего времени. В его книге «Национальная государственность в XXI веке» [14] анализируются новые политические проблемы и события в азербайджанском обществе после распада СССР и сущности периода после возвращения к власти Гейдара Алиева, укрепление национальной государственности. В книге «Азербайджан: требования периода глобализации» [12] содержится всесторонний анализ политических, экономических и социальных проблем современного азербайджанского государства и общества, при определении прогрессивных реформ рассматриваются способы использования передовых западных концепций и изучаются возможные уровни их применения. Книга «Определение стратегии будущего: линия модернизации» [13] посвящена изучению основных принципов развития Азербайджана

и отмечается, что эти принципы, установленные Гейдаром Алиевым, на современном этапе являются основой национальной стратегии развития страны. В двухтомнике «Новая политика: на пути к развитию» Р. Мехтиева [15] рассматриваются социально-экономический прогресс, изменения в стране и текущие реформы. Указанные работы являются важными научно-теоретическими источниками для данной темы.

В книгах Р. Мирзоева «Новая нефтяная стратегия Гейдара Алиева и независимого Азербайджана» [19] и «Дорога, начатая с контракта века» имеются очень интересные материалы по истории исследования нефтяной промышленности и стратегии.

В его работе «Нефтяная стратегия Гейдара Алиева и независимого Азербайджана» дан исторический обзор азербайджанской нефти с древнейших времён до наших дней и указано подписание «Контракта века», предусматривающего разработку месторождений АЧГ после обретения независимости, особое внимание уделено созданию Азербайджанской международной операционной компании (АМОК) для конкретной работы. В работе «Дорога, начатая с Договора века» [18] дана информация об объёме и великолепии проделанной работы автором новой нефтяной стратегии азербайджанского государства Гейдара Алиева и активным участником этой стратегии Ильхамом Алиевым. Здесь подробно рассматриваются вопросы добычи запасов углеводородов в Каспийском море и экспорт их на мировые рынки, интеграция экономики Азербайджана в мировую экономику, инвестиции в нашу страну, детали работы по строительству нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан. В книге также говорится об эффективной деятельности Ильхама Алиева в успешной реализации новой нефтяной стратегии независимого Азербайджана.

В работах Я. Махмудова «Личность Гейдара Алиева в истории Азербайджана» [10] и «Победное шествие идей Гейдара Алиева» [11] широко проанализирована деятельность Гейдара Алиева по укреплению государственности, началу и реализации новой нефтяной стратегии, которые представляют большой интерес для изучаемой темы.

Одной из работ, написанных по истории азербайджанской нефти и развития нефтяной промышленности, является книга Н. Алиева «Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана в XXI веке», опубликованная на русском языке [24]. В данной книге рассматриваются вопросы добычи нефти, роль нефтяного фактора в экономике страны, нефтяные запасы Каспийского моря и вопросы энергетической безопасности, положительное влияние энергетических проектов, выдвинутых нашей страной к привлечению инвестиций. Работа богата ценной научной информацией по исследуемой теме.

Привлекают внимание книги М. Атакишиева «Новая нефтяная стратегия и экономический рост в Азербайджане» [2] и «Азербайджан на пути к социально-экономическому прогрессу» [1], посвящённые социально-экономическому подъёму Азербайджанской Республики в связи с новой нефтяной политикой. Эти работы отражают особенности процесса реализации новой нефтяной политики Азербайджана в конце XX века, а также сущность общественно-политических событий, происшедших до и после подписания «Контракта века». В этих работах автор обращает внимание на трудности, происходящие на постсоветском пространстве после распада СССР, связанные с укреплением независимой государственности в нашей стране и обращает внимание на борьбу, связанную с нефтью.

Одной из интересных книг по нефтяной стратегии Азербайджана является «Азербайджанская нефтяная стратегия в сфере внешней разведки и наша национальная безопасность» Р. Новрузоглу [20]. Работа посвящена истории нефти и стратегическим интересам в этой области. В книге также объясняется роль нефтяной стратегии в укреплении национальной

безопасности и отмечается, что партнёрство НАТО с Азербайджаном должно быть усилено в связи с геополитической ситуацией Азербайджана. Поскольку работа богата информацией и разнообразными материалами, она является ценным ресурсом для дипломатов, иностранных нефтяных компаний, исследователей и др. специалистов.

В книге Г. Юзбашовой и А. Абдуллаева «Нефтегазовая стратегия Азербайджана: проблемы и прогнозы» [22] представлена интересная информация о запуске и реализации нефтяной стратегии нашей страны.

В книге Ч. Султанова «Выстояли бы СССР и Европа против фашизма в случае потери бакинской нефти?» [25] конкретными фактами показывается, что нефть Азербайджана играла решающую роль в победе над фашистской Германией.

Одной из научных работ, связанных с нефтяными проблемами и нефтяной стратегией, является шеститомная книга М. Мирзоева и Дж. Мирзалиева «Чёрное золото в цвете белого счастья». Первая книга содержит информацию о Международной нефтегазовой выставке и конференции, состоявшейся в Баку, речи Гейдара Алиева на церемонии подписания 17 октября 2000 года основного проекта экспортного трубопровода Баку–Тбилиси–Джейхан, об истории нефтяной стратегии и деятельности SOCAR, информацию по нефтяной стратегии и «Контракту века» [17, кн. 1]. Вторая книга содержит обширную информацию о нефтяной промышленности, о трудовом героизме нефтяников в успешной реализации нефтяной стратегии Азербайджана и о «Контракте века» [17, кн. 2]. В третью книгу включены указ Президента о ежегодном праздновании 20 сентября в Азербайджанской Республике Дня нефтяников и речь общенационального лидера Гейдара Алиева на мероприятии, посвящённом первому Дню нефтяников [17, кн. 3]. В этом томе освещена большая роль «LUKoil» в развитии экономических отношений между Россией и Азербайджанской Республикой. В последующие тома включены материалы по реализации нефтяной стратегии [17, кн. 4-6], церемонии закладки главного экспортного трубопровода Баку–Тбилиси–Джейхан и о героизме нефтяников.

Интересная информация содержится в книге М. Мамедова «III Республика: модель национального развития и нефтяная стратегия» [16], касающейся азербайджанской нефти и её транспортировки на зарубежные рынки. В этой работе, давая информацию об азербайджанской нефти и трубопроводах за четыре года деятельности Президента Ильхама Алиева, он показывает, что эти трубопроводы помогут обеспечить энергетическую безопасность не только Южного Кавказа и Турции, но и всей Европы. Автор попытался обосновать идею защиты трубопроводов, обеспечения безопасности в транзитных странах (Азербайджана, Грузии и Турции), а затем обосновать идею о том, что эти дела не являются внутренними делами только этих стран, что это проблема также и Европы и в более широком смысле также и всего мира.

Одной из очень интересных работ по изучению истории азербайджанской нефти является книга Э. Мурадалиевой «Кровь земная – нефть Азербайджана и история», изданная на русском языке [25]. В монографии анализируется нефтяной фактор и даётся ценная информация об истории нефтяной промышленности в XIX и XX веках, показывается, что царская Россия и Советский Союз, исходя из империалистических позиций, жёстко эксплуатировали нефтяные ресурсы Азербайджана.

Хотя рассматриваемая проблема изучаемого периода в азербайджанской историографии не исследована, тем не менее, в этой области также имеются ряд работ. В частности, привлекает внимание кандидатская диссертация, написанная Д. Тагиевым на тему «Азербайджанская нефть и нефтепроводы в конце XX – начале XXI века» [21], где особое внимание уделяется нефтяной стратегии, влиянию нефти на внешние рынки и на экономические отношения, роли нефтяного

фактора в укреплении азербайджанской государственности.

Кандидатская диссертация Дж. Бахрамова «История создания и развития морской нефтедобывающей промышленности Азербайджана» [4] посвящена истории нефтяной промышленности и здесь имеется обширная информация по указанной проблеме.

Выводы. В статье освещаются исследования, посвящённые развитию экономических отношений между ГНКАР и Азербайджанской Международной Операционной Компанией (АМОК), в результате чего были приобретены и импортированы научные лаборатории в нашу страну, и в связи с этим достигнут прогресс передовых технологий в нефтяной промышленности, а также в результате выбора альтернативных и безопасных нефте- и газопроводов, которые проходят минуя российские границы по западным и юго-западным маршрутам и вводят в эксплуатацию широкий спектр углеводородных ресурсов. Научными данными доказано, что многонациональная политика транспортировки товаров на зарубежные рынки является правильным и эффективным выбором.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Atakişiyev M.C. Azərbaycan sosial-iqtisadi tərəqqi yolunda. Bakı : Təhsil, 2003, 264 s.
2. Atakişiyev M.C. Azərbaycanın yeni neft strategiyası və iqtisadi yüksəliş. Bakı : Azərbaycan, 2004, 264 s.
3. Azərbaycan-ABŞ Dostluq və tərəfdaşlıq yollarında. Bakı. 2000, 182 s.
4. Bəhramov C.Ə. Azərbaycan dəniz neftçıxarma sənayesinin yaranması və inkişafı tarixi (1949–1960-cı illər). Tarix elm. nam. alimlik dərəcəsi almaq üçün diss. Bakı. 1999, 168 s.
5. Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. I–V kitablar. Bakı : «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1997.
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I–XLVI kitablar. Bakı : Azərnəşr, 1997–2013.
7. Əliyev İ.H. Azərbaycanıma inanıram. Bakı : Azərnəşr, 2007, 376 s.
8. Əliyev İ.H. Mən istənilən səviyyədə istənilən mübarizəyə hazıram. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2001, 480 s.
9. Heydər Əliyevin Neft strategiyası. 1–2 hissə. Bakı. 2001
10. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı : Təhsil, 2002, 328 s.
11. Mahmudov Y.M. Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü. Bakı : Təhsil, 2011, 547 s.
12. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı : XXI–Yeni nəşrlər evi, 2005, 464 s.
13. Mehdiyev R.Ə. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşdirmə xətti. Bakı : Şərq-Qərb, 2008, 215 s.
14. Mehdiyev R.Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı : Yeni nəşrlər evi, 2003, 248 s.
15. Mehdiyev R.Ə. Yeni siyasət: inkişafa doğru. 1-ci kitab, Bakı. 2008, 581 s.
16. Məmmədov M. III Respublika: milli inkişaf modeli və strategiyası. Bakı : Nurlan, 2008, 200 s.
17. Mirzəyev M.Ə., Mirzəliyev C.X. «Qara qızıl» ağ səadət rəngində. I–VI kitablar. Bakı : «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2001–2004.
18. Mirzəyev R.Ş. Əsrin müqaviləsindən başlanan yol. Bakı. 2000, 370 s.
19. Mirzəyev R.Ş. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası. Bakı : Göytürk, 1999, 157 s.
20. Novruzoğlu R. Azərbaycanın neft strategiyası xarici kəşfiyyatın maraq dairəsində və milli təhlükəsizliyimiz. Bakı : Qanun, 2001, 468 s.
21. Tağıyev C.O. XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan nefti və neft kəmərləri: tarix elm. nam. alim. dərəc. almaq üçün diss. Bakı. 2004, 170 s.
22. Yüzbaşova C., Abdullayev Z. Azərbaycanın neft-qaz strategiyası: problemlər və proqnozlar. Bakı : Nurlan, 2006, 755 s.
23. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. Москва. 2003. 710 с.
24. Алиев Н.А. Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана в XXI веке. Баку : Letter press, 2010. 243 с.
25. Мурадалиева Э.Б. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. Баку : Мутарджим, 2005, 256 с.
26. Султанов Ч.А. Выстояли бы СССР и Европа против фашизма в случае потери бакинской нефти. Баку : Нафта-Пресс, 2005. 371 s.

РОЗДІЛ 5
ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 94(477.82)(092)«1974/1985»:811.341.1 Олексій Харсекін
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.27

ЛУЦЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛІНГВІСТА-ЕТРУСКОЛОГА ОЛЕКСІЯ ХАРСЕКІНА (1974–1985 РР.)

THE LUTSK PERIOD OF SCIENTIFIC RESEARCH AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF LINGUIST-ETRUSCOLOGIST OLEKSII KHARSEKIN (1974–1985 YEARS)

Левенець О.М.,
магістр історії,
аспірант кафедри нової та новітньої історії України
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Стаття належить до історіографічно-біографічного жанру науково-історичної літератури. У роботі відображено основні факти біографії лінгвіста-дослідника. Ретельно досліджено і проаналізовано наукову та педагогічну біографію О. Харсекіна тоді, коли він жив і працював у місті Луцьку (1974–1985 рр.). У статті міститься чимало інформації про сферу наукових зацікавлень лінгвіста-науковця, суть його наукових досліджень та їх роль у науці. Коротко описані наукові твердження та припущення О. Харсекіна щодо особливостей етруської мови та її спорідненості з іншими мовами та діалектами Середземноморського регіону в стародавні часи. Перераховані найважливіші наукові здобутки й досягнення вченого. Автор описує та аналізує сутність науково-дослідної лінгвістичної методики, розробленої і впровадженої О. Харсекіним, а також внесок науковця у розвиток лінгвістичної та історичної науки загалом. Також стаття демонструє історію педагогічної кар'єри О. Харсекіна, його викладацьку діяльність у Луцькому державному педагогічному інституті імені Лесі Українки на посаді доцента кафедри іноземних мов. Не менш важливим аспектом роботи вченого була й методична робота, яка є добре відображена у тексті публікації. Під час дослідження цієї проблематики автор користувався загальнонауковими та історично-науковими методами наукового дослідження, зокрема методами аналізу і синтезу, дедуктивним та індуктивним, проблемно-хронологічним, порівняльно-історичним та статистичним методом. У процесі дослідження зазначеної тематики довелось використати широкий спектр джерельної бази, зокрема, архівні документи, радянську історіографію і періодику, сучасну українську і російську історіографію. Невід'ємною частиною джерельної бази є також наукові праці О. Харсекіна, а також свідчення людей, які свого часу особисто були знайомі з ученим. Стаття є цікавою для лінгвістів, які досліджують мертві мови, романські мови, загальне мовознавство, а також для істориків, які досліджують історію стародавньої Італії та етруську цивілізацію зокрема.

Ключові слова: Олексій Харсекін, етруски, етрускологія, епіграфічні написи, лінгвістика, дослідження, викладання, луцький період.

The article belongs to the historiographical and biographical genre of scientific and historical literature. The paper shows the main facts of the biography of the linguist researcher. Carefully investigated and analyzed the scientific and pedagogical biography of O. Kharsekin at the time when he lived and worked in the city of Lutsk (1974–1985 years). The article contains a lot of information about the sphere of scientific interests of the linguist-scientist, the essence of his scientific researches and their role in science. Briefly describe the scientific assertions and assumptions of O. Kharsekin on the peculiarities of the Etruscan language and its affinity with other languages and dialects of the Mediterranean region in ancient times. Listed the most important scientific achievements and achievements of the scientist. The author describes and analyzes the essence of the scientific linguistic methodology developed and implemented by O. Kharsekin, as well as the contribution of the scholar to the development of linguistic and historical science in general. The article also shows the history of the educational career of O. Kharsekin, his teaching activities at the State Lesya Ukrainka Lutsk

Pedagogical Institute as associate professor of the Department of Foreign Languages. An equally important aspect of the work of the scientist was methodological work, which is well reflected in the text of the publication. In studying this problem, the author used general scientific and historical scientific methods of scientific research, in particular methods of analysis and synthesis, deductive and inductive, problem-chronological, comparative-historical and statistical method. In the process of studying the aforementioned subjects, a wide range of sources was used, in particular, archival documents, Soviet historiography and periodicals, modern Ukrainian and Russian historiography. Not a negative part of the source base is also the scientific work of O. Kharsekin, as well as testimonies of people who in their time were personally familiar with the scientists. The article is interesting for linguists who study dead languages, Romanesque languages, general linguistics, as well as for historians who study the history of ancient Italy and Etruscan civilization in particular.

Key words: Oleksii Kharsekin, Etruscans, Etruscology, epigraphic inscriptions, linguistics, research, teaching, Lutsk period.

Постановка проблеми. Олексій Іудович Харсекін – відомий радянський учений лінгвіст-етрусколог, історик, який досліджував мову етрусків (стародавніх племен, які населяли Центральну та Північну Італію (сучасну Тоскану) впродовж І тис. до н. е.).

Впродовж 1974-1985 рр. учений жив і працював у Луцьку, т. зв. луцький період науково-дослідної та педагогічної діяльності О. Харсекіна, який характеризується значними науковими досягненнями та здобуттям репутації вченого-лінгвіста світового рівня [22, с. 207].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії майже відсутні наукові публікації, які б відображали історію науково-дослідної діяльності О. Харсекіна. Лише короткі (фрагментарні) відомості про вченого та його дослідження можна віднайти у трьох монографіях: «Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів» (1988 р. вид.) [22], «Історія Луцька» (1991 р. вид.), авторами якої є О. Михайлюк та І. Кічий [24], і колективна монографія «Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки. (Нарис історії)» (1992 р. вид.) [23]. Натомість значно більше інформації про вченого та його наукову роботу можна віднайти в сучасній російській історіографії. Зокрема, у вузькоспеціалізованих наукових лінгвістично-історичних працях з проблематики етрускології, історії мов Середземномор'я в Стародавні часи, історії Стародавнього Риму. До прикладу, в роботах С. Борисовської [4], В. Чудінова [34], С. Яцемирського [35].

Формування цілей статті. Основне завдання цієї публікації полягає у тому, аби привернути увагу сучасної української наукової (історичної та лінгвістичної) громадськості до особистості вченого та його наукових здобутків.

Олексій Харсекін (фото, середина 1970-х рр.)

Виклад основного матеріалу. На початку другої третини 70-х рр. XX ст. О. Харсекін уже був досить відомим і знаним науковцем лінгвістом-істориком серед вузькоспеціалізованої наукової громадськості Радянського Союзу. Сфера його наукових зацікавлень охоплювала різні, здебільшого складні та дискусійні, питання щодо походження, розвитку та особливостей мови стародавніх етрусків, її спорідненості з мовами інших стародавніх народів. Учений займався дешифруванням етруських епіграфічних написів, на

основі яких вивчав лексичні, граматичні, синтаксичні, фонетичні та орфоепічні особливості етруської мови. Також дослідник цікавився й загальними питаннями історії етруських племен. Слід зауважити, що зазначена тематика наукових досліджень тоді була особливо складною та проблематичною, оскільки автентична джерельна база в Радянському Союзі з цієї проблематики була досить мізерною. Складно було й отримувати писемні історичні джерела з Італії (зазвичай фото музейних експонатів) етруської цивілізації. Проте, незважаючи на складнощі із джерельною базою, О. Харсекін зацікавився цією науковою проблематикою ще в середині 50-х рр. XX ст. [3, с. 4], вдало її досліджував і вніс своє ім'я в світову історіографію з проблематики історії етрусків і їхньої мови зокрема [23 с. 37; 24 с. 162-163].

О. Харсекін народився 29 березня 1925 р. у станиці Брюховецька Краснодарського краю (РРФСР) [1, арк. 1]. З 1953 р. (після закінчення Ставропольського державного педагогічного інституту іноземних мов та присвоєння йому кваліфікації «Вчитель англійської мови середньої школи») і до 1974 р. (до приїзду в Луцьк) дослідник устиг попрацювати вчителем англійської мови в Махачкалинській СШ № 6 (Дагестанська АРСР) (серпень 1953 р. – серпень 1954 р.), викладачем кафедри іноземних мов Дагестанського державного медичного інституту (серпень 1954 р. – вересень 1962 р.), а з квітня 1959 р. по вересень 1962 р. – завідувачем кафедри іноземної мови у цьому ж ВНЗ. З вересня 1962 р. по травень 1963 р. –старшим викладачем англійської мови у відділі аспірантури при Дагестанському філіалі АН СРСР. Проте після ліквідації Дагестанського філіалу АН СРСР О. Харсекін переїздить в Україну, де продовжує наукову та викладацьку діяльність на посаді завідувача кафедри іноземних мов у Кременецькому державному педагогічному інституті (травень 1963 – серпень 1968 рр.) [1, арк. 6 зв.].

Впродовж 1954-1967 рр. О. Харсекін займався не лише педагогічною діяльністю, а й активною науково-дослідною: він опублікував не один десяток наукових статей і у 1963 р. монографію «Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности» [1, арк. 5]. Результатом плідних наукових досліджень став захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності «Всесвітня історія», захист якої відбувся 30 червня 1967 р. у Воронезькому державному університеті [1, арк. 9]. У 1970 р. досліднику було присвоєне вчене звання доцента [1, арк. 5] і затверджено тему докторської дисертації – «Язык этрусских надписей». Хоча дослідник і до цього працював над зазначеною темою і писав текст.

З серпня 1968 по червень 1974 рр. О. Харсекін працював на посаді доцента в Мінському державному педагогічному інституті іноземних мов [1, арк. 6 зв.]. У 1969 р. вийшла друком одна з найвідоміших монографій О. Харсекіна, яка була написана у співавторстві з О. Немировським (відомим радянським істориком-етрускологом),– «Этруски. Введение в этрускологию» [26]. Уже на початку 70-х років XX ст. учений мав наукові напрацювання і значну частину тексту докторської дисертації. Доктор філологічних наук, професор Інституту російської мови АН СРСР В. Шеворошкін у своєму відгуку на незакінчений варіант докторської дисертації О. Харсекіна від 12 вересня 1973 р. писав: «Уперше в радянській науці створено системний опис основ етруської граматики, укладено словник і прокоментовано корпус етруських текстів…» [1, арк. 20].

У газеті «Радянська освіта» від 2 лютого 1974 р. О. Харсекін прочитав оголошення про те, що в Луцькому державному педагогічному інституті імені Лесі Українки оголошено конкурс на зайняття вакантної посади завідувача кафедри іноземних мов. 11 лютого 1974 р. він написав листа ректору ЛДПІ імені Лесі Українки Д. Цимбалюку з проханням взяти участь у конкурсі. Аргументуючи бажання працювати в Луцьку тим, що вже декілька років хворіє бронхіальною

астмою і лікарі рекомендують змінити вологий білоруський клімат на більш сухий і тепліший [1, арк. 21]. Станом на лютий 1974 р. О. Харсекін вільно володів російською, англійською, італійською, латинською, частково українською і французькою мовами. На той час вийшло друком 72 наукові і науково-публіцистичні роботи вченого (в т.ч. 3 монографії) і ще 10 публікацій перебувало в редакціях наукових фахових видань [1, арк. 6].

У червні того ж 1974 р. Вчена рада ЛДПІ імені Лесі Українки затвердила О. Харсекіна на посаді доцента, завідувача кафедри іноземних мов [1, арк. 21]. Його дружина – Олена Анатоліївна Харсекіна (також лінгвіст за освітою, викладач [2, арк. 6], вільно володіла російською, англійською та французькою мовами) [2, арк. 8] теж отримала посаду в ЛДПІ імені Лесі Українки – старшого викладача кафедри англійської мови, де й працювала впродовж вересня 1974 – вересня 1978 рр. [2, арк. 3, 16]. Так розпочався луцький період науково-дослідної та педагогічної діяльності відомого радянського дослідника лінгвіста-етрусколога О. Харсекіна, який тривав 11 років і характеризується значними науковими досягненнями і здобуттям високого наукового статусу серед всесоюзної науково-лінгвістичної громадськості.

Одразу після переїзду в Луцьк учений продовжив працювати над дешифруванням етруських написів, проводив наукову роботу з вивчення лексики, синтаксису і граматики етруської мови. У 1974 р. вийшла друком наукова стаття «О характере этрусского языка и его внешних контактах (к постановке вопроса)» в журналі «Романо-германская филология». У цій роботі вчений вказував на низку лексичних і граматичних спільностей мови етрусків з мовами та діалектами інших стародавніх племен і народів [24, с. 162-163]. Впродовж 1975 р. вийшли друком 6 статей у провідних вузькоспеціалізованих наукових фахових виданнях СРСР, на які Харсекін отримував позитивні відгуки і схвалення від лінгвістів-романістів з Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Махачкали [6, арк. 31]. Його роботи «Об этрусском языке», «Перевод и научный комментарий статьи М. Паллоттино «Проблема этрусского языка», «Лемносские надписи», «Перевод и научный комментарий статьи П. Кречмер «Тирренские надписи Лемносской стелы», «Перевод и научный комментарий статьи Т. Джоувз «Заметки об этеокипрском языке» були опубліковані у московському науковому фаховому збірнику «Тайны древних письмен (разыскания последних десятилетий)» [8, арк. 65-69]. А робота «К датировке этрусских надписей из Парг» у мінському фаховому науковому збірнику «Романское и германское языкознание». Вона була концептуально важливою в науковому плані. По суті, це був значний внесок ученого до вирішення проблем хронології та етимології деяких етруських графем, морфем і лексем [10, арк. 15]. У 1975 р. кафедри ЛДПІ імені Лесі Українки подавали звіти про наукову роботу працівників за 1971-1975 рр. За цей час працівниками кафедри іноземних мов було опубліковано 29 наукових статей і тез доповіді, з них 23 належали доценту О. Харсекіну, який усе ще працював над докторською дисертацією [9, арк. 11].

У 1976 р. О. Харсекін подав статтю «Этруски» для історичного енциклопедичного видання, яке саме тоді укладалось,– «Советская историческая энциклопедия» [10, арк. 15; 33, с. 673-675]. 11 грудня 1976 р. доктором філологічних наук, професором, завідувачем кафедри загального мовознавства та класичної філології Київського державного університету імені Т. Шевченка А. Білецьким був виданий відгук на незавершений варіант докторської дисертації О. Харсекіна, який високо оцінив науковий доробок вченого та рекомендував подавати дисертацію до захисту. 12 грудня 1976 р. був виданий відгук доктором філологічних наук, професором кафедри загального мовознавства Московського державного університету імені М. Ломоносова О. Широковим, який теж позитивно оцінював наукові напрацювання волинського лінгвіста-

дослідника і вважав, що О. Харсекін цілком заслуговує на присвоєння йому наукового ступеня доктора наук [1, арк. 36-38].

З 26 січня – 26 липня 1977 р. О. Харсекін перебував у творчій відпустці для завершення роботи над написанням докторської дисертації [1, арк. 33]. Проте впродовж всього 1977 р. науковець усе ще працював над дисертацією. Цього року була завершена вся дослідницька частина наукової роботи і написаний III розділ дисертації «Интерпретация этрусских текстов», який містив у собі тлумачення і переклад більше 120 написів. Також учений повідомляв, що за цей рік було написано значну частину IV розділу «К проблеме индоевропейских компонентов в этрусском языке». У 1977 р., зважаючи на нові отримані наукові результати дослідження, О. Харсекін вносить значні концептуально важливі наукові поправки до раніше написаного розділу «Краткий очерк грамматики этрусского языка». Цього ж року дослідник закінчив укладати «Словарь языка этрусских надписей», а також опублікував дві наукові статті у фахових виданнях [11, арк. 38].

З середини 70-х рр. XX ст. кафедра іноземних мов стає однією з провідних кафедр ЛДПІ імені Лесі Українки за темпами, масштабами, організацією та проведенням науково-дослідної роботи. З 1975 р. і надалі викладацький колектив кафедри під керівництвом вченого працював одночасно над трьома науково-дослідними темами: 1) «Актуальні питання викладання іноземної мови у ВНЗ як неспеціального предмета»; 2) «Розвиток і функціонування лексико-граматичної системи мови (на матеріалах сучасних романо-германських мов)»; 3) «Проблеми нерозшифрованих мов і письменств доримської Італії». Останньою О. Харсекін керував особисто [9, арк. 11].

Упродовж 1978-1980 рр. О. Харсекін очолював і керував авторським колективом кафедри іноземних мов (Л. Ступакова, Є. Гороть, З. Кікець, С. Левицька, Н. Саламахіна, В. Ставицький, В. Зайцев та інші), який працював над колективною монографією з методики викладання іноземних мов «Робота над спеціальним текстом на факультативних заняттях з іноземної мови в педагогічному інституті». Також учений керував науково-методичною роботою колективу кафедри щодо вивчення малодосліджених проблем з методики викладання іноземних мов у неспеціальних ВНЗ, визначення принципів відбору текстів лексичного і граматичного наповнення, розробки методики роботи зі спеціалізованим іншомовним текстом (переклад, анотування і реферування), а також розробки та укомплектування навчальних вправ з цієї науково-методичної проблематики [12, арк. 19].

1978 р. був досить цікавим у науковій біографії О. Харсекіна: вчений опублікував дві статті: 1) «Проблемы истории древнейших классовых обществ европейского Средиземноморья» у Воронезькому державному університеті; 2) «Две этрусские надписи», яка була опублікована в Ленінграді у науковому збірнику «Собрания Государственного Эрмитажа» [30]. Особливість першої статті полягає у тому, що вона є результатом не лише лінгвістичного дослідження, а й ґрунтовного історичного, про що свідчать позитивні відгуки рецензентів [13, арк. 38].

У 1979 р. науковець, зважаючи на низку нових наукових результатів, удруге вносить серйозні зміни та поправки в основний текст своєї фундаментальної роботи. Вчений змінив формулювання теми дисертації з «Язык этрусских надписей» на «Язык этрусских надписей: реконструкция на основе комплексной интерпретации памятников». Завдяки власноруч розробленій методиці інтерпретації стародавніх текстів дослідник подав у дисертацію близько 150 етруських епіграфічних текстів. Також було укомплектовано нарис етруської граматики і аналітичний словник важливих лексем етруської мови. Цілий розділ було відведено дискусійному питанню про можливість етимологічної спорідненості етруської мови та її історичних зв'язків з мовами та діалектами інших стародавніх народів. Окрім цього,

у тому ж 1979 р. О. Харсекін опублікував у Саратові наукову статтю «Памятники этрусского языка и проблема их интерпретации» в науковому збірнику «Античный мир и археология» [14, арк. 64].

10 травня 1979 р. О. Харсекін у зв'язку із закінченням терміну трудового контракту перебування на посаді подає заяву ректору ЛДПІ імені Лесі Українки М. Касьяненку з проханням про участь у конкурсі на зайняття посади доцента кафедри іноземних мов, але без обов'язків завідувача кафедри [1, арк. 40]. Згодом Вчена рада інституту затвердила його на посаді доцента кафедри. Впродовж 1974-1979 рр. учений опублікував 11 наукових статей.

Важливою була й педагогічна діяльність дослідника – викладав нормативний курс «Іноземна мова» (англійська) для студентів філологічного, історичного та фізико-математичного факультетів і студентів заочного відділення. Також викладав нормативний курс «Латинська мова» для студентів факультету англійської мови і читав лекції зі спецкурсу з історії романо-германських мов [1, арк. 41-42]. З 1975 р. також вів науковий гурток «Романо-германське і загальне мовознавство» для обдарованих студентів філологічного факультету та факультету англійської мови, був науковим керівником студентських наукових робіт [7, арк. 41], а з 1977 р. керував студентським науково-практичним гуртком «Основи реферування іноземної філологічної літератури» для студентів III-IV курсів філологічного факультету та факультету англійської мови [1, арк. 41-42].

Активно долучався лінгвіст-дослідник і до методичної роботи з покращення результативності викладання іноземних мов у школах. У травні 1979 р. у Ковелі відбулось виїзне відкрите засідання кафедри іноземних мов на тему «Актуальні проблеми і питання викладання іноземних мов у школі і ВНЗ», на якому були присутні 42 вчителі англійської та німецької мов зі шкіл Ковельського та Ратнівського районів [15, арк. 79].

Упродовж 1980-1981 рр. дослідник усе ще працював над докторською дисертацією, а у 1981 р. у черговий раз вносить серйозні наукові поправки у вже завершену дисертацію [16, арк. 126], захист якої було заплановано на 1982 р. [17, арк. 147]. Проте впродовж 1982-1984 рр. захист так і не відбувся через затримку в опублікуванні одразу декількох вагомих у науковому плані робіт [18, арк. 69; 19, арк. 82; 21, арк. 143]. Упродовж першої третини 80-х рр. XX ст. О. Харсекін спільно зі старшим викладачем кафедри іноземних мов А. Лець проводив роботу щодо укомплектування навчального посібника з латинської мови «Linguae Latinae discimus» [1, арк. 55].

З 10 січня – 10 квітня 1983 р. О. Харсекін проходив наукове стажування на кафедрі романської філології Київського державного університету імені Т. Шевченка під керівництвом професора А. Білецького [1, арк. 47]. За цей час учений опублікував ще одну ґрунтовну в науковому плані роботу «Система местоимений в этрусском языке». В цей час до вченого звернулись редактори наукового журналу «Вопросы языкознания» з проханням прорецензувати статтю Є. Найдина «Аблатив в этрусском языке», на яку О. Харсекін написав схвальну рецензію. З 20 березня по 3 квітня 1983 р. О. Харсекін перебував у Москві, де ознайомився з новими надходженнями фото етруських епіграфічних написів та іншими науковими роботами з проблематики етрускології. За час стажування О. Харсекін також брав участь у підготовці збірника наукових робіт, який присвячувався 2000-літтю з дня смерті Вергілія [1, арк. 51].

У 1984 р. доцент О. Харсекін і старший викладач кафедри іноземних мов В. Зайцев працювали над науково-методичною темою як співавтори щодо експертної оцінки, апробації та впровадження нової, як для того часу, методики навчання анотування і реферування іншомовних текстів, яка була запропонована прикладним лінгвістом А. Вейзьє [21, арк. 144].

29 березня 1985 р. О. Харсекіну виповнилося 60 років, а в червні 1985 р.

закінчився термін трудового контракту. 12 червня 1985 р. на засіданні Вченої ради ЛДПІ імені Лесі Українки його було переобрано на посаду доцента кафедри іноземних мов до 1 вересня 1990 р. [1, арк. 58]. Проте 22 серпня 1985 р. 60-річний вчений подав заяву про звільнення з роботи у зв'язку з виходом на пенсію [1, арк. 59], а 2 вересня 1985 р. О. Харсекіна було офіційно звільнено з ЛДПІ імені Лесі Українки (відповідно до його заяви) [1, арк. 60]. Що зумовило вченого звільнитися з роботи у такому молодому, як для науковця, віці? Можна припустити, що погіршення стану здоров'я, особисті причини або ж інші суб'єктивні та об'єктивні обставини? Це питання залишається нез'ясованим. Восени того ж 1985 р. родина Харсекіних переїхала з Луцька на постійне місце проживання в РРФСР [28].

Варто відзначити й про особисті (людські) якості О. Харсекіна. Колеги пригадують його як високоінтелігентну людину з хорошими моральними якостями, освіченого, дуже ерудованого фахівця-інтелектуала, який до наукової роботи ставився дуже відповідально й завзято [27; 28]. За характером був спокійний, скрупульозний до найменших деталей, педантичний як у науковій роботі, так і в особистому житті. Як пригадує С. Застровська (у 1978 р. асистент кафедри іноземних мов ЛДПІ імені Лесі Українки): «У нього була велика домашня бібліотека рідкісної навчальної і наукової літератури з іноземних мов… Згодом я складала кандидатський іспит і так сталось, що ніде не можна було дістати необхідну літературу для підготовки до іспиту. Запитала в О. Харсекіна і він люб'язно дав покористуватись чим мені потрібно було…» [28].

Значним є внесок О. Харсекіна у розвиток методології науково-дослідної роботи зі стародавніми етруськими текстами [34]. Тоді для дослідження етруських текстів і написів використовувались декілька наукових методів: 1) лексично-етимологічний метод – порівняння слів етруських текстів зі словами інших мов. На основі виявлення лексично-графічної аналогії й відбувалась семантична, морфологічна, можлива фонетична та орфоепічна проекція-інтерпретація (відновлення, з'ясування) етруської лексеми; 2) лінгвокомбінаторний метод – врахування співвідношення слів у різних текстах і таким чином метод дає змогу зробити висновки про можливе його семантичне значення; 3) білінгвістичний метод – передбачає в написах і текстах відомих мов віднайти аналогічні, за семантичним значенням, текстові елементи писемного пам'ятника і зрозуміти не лише загальний сенс стародавнього тексту, а й значення окремих стародавніх лексем. О. Харсекін ще на початковому етапі своєї науково-дослідної кар'єри (початок 60-х рр. XX ст.) запропонував поєднати ці три наукові методи лінгвістичного дослідження в єдину комплексну методику. Таким чином, науковець запропонував власну методику лінгвістичного дослідження стародавніх написів і текстів. О. Харсекін особисто дав назву цій методиці – «Комплексна методика лінгвістичного дослідження етруських написів» [29]. Нова методика стала досить результативною у науковому плані і її високо оцінили як радянські лінгвісти й історики (А. Білецький, В. Шеворошкін, О. Широков, О. Немировський), так й зарубіжні дослідники: італійські (Дж. Кампореале, М. Паллоттіно), німецькі (М. Пфістер, Е. Феттер, П. Ламбрехт, А. Гутшмидт, Ф. Альтгейм) [3, с. 4], чеські (Я. Буріан та Б. Моухова) [5].

Без перебільшення неоціненним є науковий внесок О. Харсекіна у дослідження проблематики особливостей етруської мови. Хоча вчений так і не захистив докторську дисертацію, над якою працював більше 15 років, але його науковий доробок становить більше 80 наукових статей у провідних фахових тогочасних збірниках і журналах, які стосуються як мови етрусків, так і загальної історії етруських племен [24, с. 162-163]. Багаторічні дослідження О. Харсекіна – це комплексне систематичне дослідження збережених писемних пам'ятників етруської мови на основі розробленої ним методики

комплексної інтерпретації стародавніх текстів. У результаті цього дослідження став можливий лінгвістичний опис системи етруського письма, лексичних, морфологічних, синтаксичних, семантичних і частково фонетичних аспектів мови. Також результати дослідження вченого мають часткове значення щодо типології мов і діалектів Середземноморської Європи X-III ст. до н.е. і місце етруської мови у тогочасному лінгвістичному середовищі. У своїх роботах учений вказує на низку лексичних і граматичних спільностей між етруською та етеокіпрською мовами, а також на численні лексичні запозиченнями з багатьох давньогрецьких діалектів, які були присутні в етруській мові. Окрім того, науковець неодноразово наголошував, що лексичний набір етруської мови впродовж її розвитку поповнювався іншомовними лексемами: пунічними (карфагенськими), лемноськими та іншими давньогрецькими, а також лексемами різних тірренських діалектів. Також дослідник наводив різноманітні аналогії етруської мови з сучасною албанською мовою [5, с. 106]. Отже, О. Харсекін, спираючись на численні лінгвістичні аналогії та граматичну спорідненість мов племен середземноморського регіону, спростував гіпотезу, що начебто етруська мова є прикладом мовного ізоляту [32]. Вчений навпаки, припускав гіпотезу, що етруська мова – це одна із ностратичних мов, яка належить до гіпотетичної макросім'ї мов, що поєднує декілька мовних сімей Європи, Азії, Африки і має єдиного примордіального мовного предка [25]. Хоча дослідник не наполягав на цій теорії, а всього лише наводив факти на її обґрунтування і писав, що проблематика походження етруської мови є дискусійним питанням і потребує подальших наукових досліджень [20, арк. 87].

Щодо етнічного походження етрусків О. Харсекін заперечував теорію «східного потоку» (гіпотезу про те, що начебто етруски були прийшлими племенами з Анатолії, о-вів Егейського моря або півдня Балканського п-ва). Проте вчений і не відстоював теорію цілковитої етруської автохтонності. На його думку, приблизно в XII-XI ст. до н.е. відбулось етнічне злиття автохтонних племен Північно-Західної (прибережної) Італії з прийшлими племенами з південної частини Егейського моря і, можливо, з племенами Північно-Західної частини Балканського півострова. У результаті синтезно-симбіотичних поєднань, а отже, подальших взаємоасиміляційних етнічних процесів і сформувалась етруська етнічна спільність, яка впродовж свого подальшого розвитку ще й зазнавала іноетнічних вкраплень, що й пояснює полілексичну структуру етруської мови і високий розвиток етруської культури й етруської цивілізації загалом [35, с. 5, 9, 28].

Висновки. Отже, як стає зрозуміло з вищевикладеного тексту, О. Харсекін пройшов тривалий шлях (від учителя англійської мови в ЗОШ до вченого-лінгвіста зі світовим іменем). Невід'ємною частиною наукової біографії дослідника є луцький період (1974-1985 рр.), який характеризується інтенсивною науково-дослідною та методично-педагогічною діяльністю вченого.

На основі розробленої О. Харсекіним методики комплексної інтерпретації пам'яток етруської мови йому вдалось отримати низку нових лексичних і граматичних тлумачень, перекласти, а також якісно покращити наявні переклади більше 150 етруських текстів. Результати науково-дослідної діяльності О. Харсекіна – це величезний науковий внесок у теорію загального мовознавства, етимологію та історію романських мов, який визнаний багатьма провідними лінгвістами-теоретиками з різних країн (колишнього СРСР, Росії, України, Італії, Франції, Німеччини, Чехії та ін.). Учений наблизився до розв'язання питання щодо типології, лінгво-етимологічної та історичної спорідненості етруської мови з іншими тогочасними мовами та діалектами, а також до вирішення проблематики щодо відношення етруської мови до індоєвропейської мовної групи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Архів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Ф. 1, Спр. «Харсекін Олексій Іудович». На 60 аркушах.

2. Архів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Ф. 1, Спр. «Харсекіна Олена Анатоліївна». На 16 аркушах.

3. Белецкий А. На пути к разгадке. Открытие этрусколога А. Харсекина. *Правда Украины.* 1967. 22 ноября. С. 4.

4. Борисковская С. П. Научная конференция, посвященная истории и культуре этрусков. URL: http://annales.info/life/etr_konf.htm. (дата звернення: 29.03.2019).

5. Буриан Я., Моухова Б. Взгляд в этрусский микромир. *Советская этнология.* Москва : Наука. 1969, № 5. Сентябрь–Октябрь. С. 106-118.

6. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 394, арк. 31.

7. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 394, арк. 41.

8. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 394, арк. 65–69.

9. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 395, арк. 11.

10. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 445, арк. 15.

11. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 467, арк. 38.

12. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 493, арк. 19.

13. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 496, арк. 38.

14. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 779, арк. 64.

15. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 782, арк. 79.

16. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 908, арк. 126.

17. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 908, арк. 147.

18. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 954, арк. 69.

19. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 1001, арк. 82.

20. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 1015, арк. 87.

21. Державний архів Волинської області, ф. Р-376, оп. 7, спр. 1046, арк. 143–144.

22. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / Ред. О.Г. Михайлюк (відпов. ред.), Р.А. Арцишевський, Н.В. Бурчак, Б.Й. Заброварний, І.В. Кічий. Львів : Вища школа, 1988. 238 с.

23. Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки (Нарис історії). Львів : Світ, 1992. 88 с.

24. Михайлюк О.Г., Кічий І.В. Історія Луцька : монографія. Львів : Світ, 1991. 192 с.

25. Немировский А.И., Харсекин А.И. Этр. sal и его возможные латинские дериваты. С. 281-285. URL: http://www.ruslang.ru/doc/etymology/1966/22-nemirovskij,harsekin.pdf. (дата звернення: 29.03.2019).

26. Немировский А.И., Харсекин А.И. Этруски. Введение в этрускологию. Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1969. 192 с.

27. Свідчення Бондаренка Геннадія Васильовича, 1946 р. н., прож. м. Луцьк Волинська обл., запис від 17.04.2019 р.

28. Свідчення Застровської Софії Олександрівни, 1948 р. н., прож. м. Луцьк Волинська обл., запис від 02.04.2019 р.

29. Харсекин А.И. Вопросы интерпретации этрусской письменности. *Kladina.narod.ru.* URL: http://www.kladina.narod.ru/pismo/harsekin/harsekin.htm. (дата звернення: 29.03.2019).

30. Харсекин А.И. Две этрусские надписи. *Труды Государственного Эрмитажа,* 1962. № 7. С. 275-283. *Сайт «Новый Геродот».* URL: http://rec.gerodot.ru/etruria/harsekin01.htm. (дата звернення: 29.03.2019).

31. Харсекин А.И. Новые надписи из Пирги на финикийском и этрусском языках. *ВДИ, 1965/3*. URL: http://slavruna.narod.ru/appendix-6.htm. (дата звернення: 29.03.2019).

32. Харсекин А.И. Этр. mex ϑuta = Оск. meddiss túvtiks. С. 286-288. URL: http://www.ruslang.ru/doc/etymology/1966/23-harsekin.pdf. (дата звернення: 29.03.2019).

33. Харсекин А.И. Этруски. *Советская историческая энциклопедия.* Т. 16. Москва, 1976. С. 673-675.

34. Чудинов В.А. Александр Иосифович Немировский как этрусколог. *Институт древнеславянской письменности и древнеевразийской цивилизации*. URL: http://www.runitsa.ru/publications/1252#45262. (дата звернення: 30.03.2019).

35. Яцемирский С.А. Опыт сравнительного описания минойского, этрусского и родственных им языков. Москва : Языки славянской культуры, 2011. 312 с.

УДК 811.111
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.28

НАУЧНЫЕ ЖУРНАЛЫ ГУМАНИТАРНО-СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ В БАКИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

НАУКОВІ ЖУРНАЛИ ГУМАНІТАРНО-СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ В БАКИНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

HUMANITARIAN AND SOCIAL SCIENTIFIC JOURNALS IN BAKU STATE UNIVERSITY

Тахиркызы Шахла,
кандидат филологических наук,
доцент кафедры библиотековедения и издательского дела
Бакинского государственного университета

В данной статье рассматриваются основные проблемы публикации журналов социальной и гуманитарной направленности в Бакинском государственном университете. Следует отметить, что идет активная работа редакционных коллегий по повышению требований к публикациям и их цитируемости. Улучшается и полиграфическая база. Вместе с тем есть ряд нерешённых проблем, в том числе связанных с качеством публикаций. Выводы, к которым мы пришли по указанной проблеме, можно сгруппировать следующим образом: 1. Процесс публикации журнала является неотъемлемой частью создания национально-культурного, литературно-научного богатства. В то же время – это процесс научного, экспериментального и методологического мышления. Поэтому важно, чтобы такая ответственная работа проходила через несколько этапов, включая обзор специалиста. В ходе нашего исследования выяснилось, что, помимо журнала «Известия Бакинского университета», все научные журналы, выходящие в БГУ, нуждаются в серьёзной коррекции и доработке. 2. Публикация столь многих журналов в университете, как и в пределах одного факультета, не является показательным фактом. Было бы лучше, если бы, например, журналы, издающиеся на факультете библиотековедения, выходили 6 раз в год под разными названиями (такими, к примеру, как научные серии «Библиотековедение»), что стимулировало бы их непрерывность и доступность для широкой аудитории. 3. Ясно, что есть электронные версии каждого из журналов, которые мы исследовали. Однако каждый из них невозможно систематически просматривать в электронной базе данных подобно журналу «Известия Бакинского университета». Редакторам журналов следует учитывать это. 4. Невозможно найти журналы в библиотечных фондах (например, «Библиография и издательская деятельность»). Необходимо, чтобы редакторы последовательно передавали журналы в библиотеки. 5. Мы рекомендовали бы систематически собирать журналы, опубликованные в гуманитарной области в Бакинском государственном университете, в Научной библиотеке университета и в Национальной библиотеке им. М.Ф. Ахундова. Потому что эта работа обеспечит долговечность этих журналов и их выживание. 6. Анализ показал, что содержание этих журналов порой случайно, недоступно, поверхностно. Мы рекомендуем редакторам, чтобы редакционные статьи были серьезно проанализированы экспертными редакторами, и лишь потом были рекомендованы для печати.

Ключевые слова: Бакинский государственный университет, тематика и содержание научных публикаций, издательское дело вуза, структура и рубрики журналов, учредители, читательская аудитория.

У цій статті розглядаються основні проблеми публікації журналів соціальної і гуманітарної спрямованості в Бакинському державному університеті. Слід зазначити, що йде активна робота редакційних колегій щодо підвищення вимог до публікацій і їх цитованості. Поліпшується і поліграфічна база. Разом з тим є низка невирішених проблем, в тому числі пов'язаних з якістю публікацій. Висновки, яких ми дійшли із зазначеної проблеми, можна згрупувати таким чином: 1. Процес публікації журналу є невід'ємною частиною створення національно-культурного, літературно-наукового багатства. Водночас це процес наукового, експериментального і методологічного мислення. Тому важливо, щоб така відповідальна робота проходила через кілька етапів, включаючи огляд фахівця. У ході нашого дослідження з'ясувалося, що, крім журналу «Известия Бакинського університету», всі наукові журнали,

що виходять в БГУ, потребують серйозної корекції і доопрацювання. 2. Публікація багатьох журналів в університеті, як і в межах одного факультету, не є показовим фактом. Було б краще, якби, наприклад, журнали, що видаються на факультеті бібліотекознавства, виходили 6 раз на рік під різними назвами (такими, наприклад, як наукові серії «Бібліотекознавство»), що стимулювало б їх безперервність і доступність для широкої аудиторії. 3. Ясно, що є електронні версії кожного з журналів, які ми досліджували. Однак кожен з них неможливо систематично переглядати в електронній базі даних подібно журналу «Вісті Бакинського університету». Редакторам журналів слід враховувати це. 4. Неможливо знайти журнали в бібліотечних фондах (наприклад, «Бібліографія і видавнича діяльність»). Необхідно, щоб редактори послідовно передавали журнали в бібліотеки. 5. Ми рекомендували б систематично збирати журнали, опубліковані в гуманітарній галузі в Бакинському державному університеті, в Науковій бібліотеці університету та в Національній бібліотеці ім. М.Ф. Ахундова. Тому що ця робота забезпечить довговічність цих журналів і їх виживання. 6. Аналіз показав, що іноді зміст цих журналів випадковий, недоступний, поверхневий. Ми рекомендуємо редакторам, щоб редакційні статті були серйозно проаналізовані експертними редакторами, і лише потім були рекомендовані для друку.

Ключові слова: Бакинський державний університет, тематика і зміст наукових публікацій, видавнича справа вузу, структура і рубрики журналів, засновники, читацька аудиторія.

This article discusses the main problems of publishing social and humanitarian journals in Baku State University. It should be noted that the editorial boards are actively working to increase the requirements for publications and their quoting. The printing base is also improving. However, there are a number of unsolved problems, including those related to the quality of publications. The conclusions reached by us on this issue can be grouped as follows: 1. The process of publishing the journal is an integral part of the creation of national cultural, literary and scientific wealth. At the same time, it is a process of scientific, experimental, and methodological thinking. Therefore, it is important that such responsible work goes through several stages, including a specialist review. In the course of our research, it turned out that, in addition to the journal “News of Baku University”, all scientific journals published at BSU need to be seriously corrected and improved. 2. The publication of so many journals at the university, as well as within the same faculty, is not a revealing fact. It would be better if, for example, journals published at the Faculty of Library Science, came out 6 times a year under different names (such as, for example, the scientific series “Library Science”), which would stimulate their continuity and accessibility to a wide audience. 3. It is clear that there are electronic versions of each of the journals that we have investigated. However, each of them cannot be systematically viewed in electronic database like the journal “News of Baku University”. Journal editors should keep this in mind. 4. It is impossible to find journals in library collections (for example, “Bibliography and publishing”). It is necessary for editors to consistently transfer journals to libraries. 5. We would recommend systematically collecting journals published in the humanitarian field in Baku State University, in the University’s Scientific Library and in the National Library named after M.F Akhundov. Because this work will ensure the longevity of these journals and their survival. 6. Analysis has shown that sometimes the pages of these magazines are random, inaccessible, superficial. We recommend that editorials be seriously analyzed by expert editors, and only then recommended for printing.

Key words: Baku State University, topics and content of scientific publications, university publishing, structure and headings of journals, founders, readership.

Введение. Во все времена была потребность в публикации периодических изданий, таких как газеты, журналы, бюллетени, рефераты, календари. Основной причиной этого является потребность в постоянном обновлении информации, освещённой в этих публикациях, и в динамичном отражении особенностей текущего периода. Информация здесь охватывает самые актуальные события в различных областях жизни общества – науке, политике и культуре. Каждая публикация, будь-то учебная, художественная или научная литература, создаётся для читателей определённых областей знаний. Эти знания служат определённой цели: доведение до сведения читателя такого рода информации, как обобщение накопленных в той или иной области знаний, обмен результатами научных исследований, формирование мировоззрения, идеологических, политических взглядов, определение позиции государства и общественности, юридические и моральные нормы и так далее.

Общественное назначение литературы – это влияние на читателя. Различные произведения служат различным сферам социальной активности – науке,

образованию, делу идеологического и политического воспитания, экономике, культуре и искусству [12, с. 141].

Известно, что проведённые исследования доводятся к сведению общественности в различных формах. Один из этих способов доведения, возможно, наиважнейший – это научные статьи. Конечно, эти статьи доставляются аудитории через специализированные журналы в различных областях. Статьи, опубликованные в таких журналах, относятся к числу факторов, определяющих уровень развития страны, наряду с авторами, университетами и институтами, в которых они работают, определяют научную репутацию своих стран и, в конечном счёте, будущее развитие страны [9, с. 89].

Журналы, называемые в переводе с французского языка как «невместимые в разум», являются наиболее распространёнными типами периодических изданий [15].

Периодические издания, имеющие широкую читательскую базу, исторически были основными инструментами для информирования, просвещения, продвижения общественно-политических ценностей [14].

Таким образом, периодические издания играют ведущую роль в жизни общества. Цель этих публикаций – быстро распространить информацию, адресованную любой аудитории, в течение определённого периода времени.

Основное содержание. Периодические издания включают журналы, в том числе научные.

Журнал является официально подтвержденной периодической публикацией, включающей статьи и рефераты по общественным, политическим наукам и другим вопросам.

Изучение истории журналов имеет большое теоретическое и практическое значение в современном издательском деле.

Аудитория читателей журнала огромна. Это зависит от профессии читателя, сферы деятельности, специальности, возраста, пола и общего культурного уровня. Журналы делятся на две группы в зависимости от читательской аудитории:

1) Журналы, адресованные читателям;
2) Специализированные журналы для профессионалов.

Известно, что в нашей стране публикуются научные журналы со специализацией, адресованные специалистам, поэтому является актуальным изучение истории их создания и определения тенденций их развития.

Отметим, что изучение гуманитарных и социальных журналов в Бакинском государственном университете всегда находилось в центре внимания исследователей.

Самый старый из публикующихся в Бакинском государственном университете – это журнал «Известия Бакинского университета: серия гуманитарных наук» (выходит с 1921 года, причем под различными названиями и сериями). Этот журнал также считается самым престижным из научных журналов, публикующихся в нашей республике.

Научный журнал «Baku University News» был опубликован в четырёх редакциях с 1994 года:

1) серия гуманитарных наук;
2) серия социально-политических наук;
3) серия физико-математических наук;
4) серия естественных наук.

Хотя предыдущие журналы пронумерованы 12 раз в год, теперь каждая серия «Новостей» публикуется в 4 серии.

Журнал «Известия Бакинского университета» включен в список периодических научных публикаций, издающихся по линии Министерства образования Азербайджанской Республики и признанных Высшей аттестационной комиссией. Утверждён Постановлением Президиума ВАК при Президенте Азербайджанской Республики от 30 апреля 2010 года (Протокол № 10-R) и от 4 мая 2012 года (Протокол № 7 от 6 июля 2010 года) 10-R); все четыре серии научного журнала «Известия Бакинского университета» относятся к периодическим научным публикациям, рекомендованным ААК.

Главным редактором этого журнала, который издается в издательстве «Бакинский университет» с 1921 года, в настоящее

время является акад. А.М. Магеррамов. В редколлегию входят проф. А.Х. Казимзаде (заместитель главного редактора), проф. И.Н. Алиева, А.Т. Байрамов, И.А. Алиев, проф. Р.А. Алиева, проф. С.А. Гаджиев, проф. Т.И. Гаджиев, проф. А.А. Халафов, проф. В.М. Мамедалиев, проф. Н.А. Пашаева, доц. Ш.Т. Гулиева (ответственный секретарь).

Электронная версия журнала «Известия Бакинского университета» была подготовлена для Интернета в рамках университетского гранта «50+50» К. Асланом и Н. Исмаиловой.

В гуманитарной серии журнала публикуются актуальные вопросы лингвистики, литературы, истории, востоковедения, журналистики, библиотековедения и библиографии.

Редакционный состав гуманитарной серии: И.Х. Зейналов (редактор), Х.И. Исмаилов (заместитель редактора), С.З. Гулиева (ответственный секретарь), И.С. Алиева, А.И. Курбанов, Ю.М. Ализаде, А.А. Рзаев, Г.З. Азизов, А.С. Гаджиев, С.Т. Гаджиев, Х.И. Исмайлов, М.Т. Велиев, С.А. Мамедов, Р.А. Рустамов [2].

Серия социально-политических наук охватывает политические науки и области права, философии, экономики, психологии, социологии. Серию социально-политических наук возглавляет М.Ф. Маликова (главный редактор), Ф.Г. Вагидова (заместитель главного редактора), З. Дж. Гаджиев, (секретарь), А.Н. Аббасбейли, А. Дж. Ахмедов, Б.Г. Алиев, Х.А. Ализаде, Р.Р. Исмаилов, А.М. Магеррамов, А.М. Касимов, Р.Ф, Мамедов, И.А. Рустамов, Ф.В. Самандаров, А.И. Алиев, З.М. Гасаналиев, К.Р. Алиева [3].

Одним из старых научных журналов, выходящих в БГУ, является журнал «Язык и литература». Журнал последовательно публикуется, начиная с 1993 года, и с этого года включен в реестр ВАК при Президенте Азербайджанской Республики. В год выходит четыре номера. Главный редактор журнала доц. Т.А. Джафарли. Ответственный секретарь проф. А. Гаджиев, заместитель главного редактора проф. Н.Ч. Велиева, заместитель по внешним связям Н. Эфендиева, художественный редактор З. Мустафаева, администратор Дж.Т. Алиев.

Статьи здесь публикуются на английском, русском и азербайджанском языках. Журнал зарегистрирован ISSN-2218-7588 и EISSN-2219-5513, выходит 6 раз в год. В отличие от других научных журналов, издающихся в нашей стране, редколлегия «Язык и литература» определяется на основе разделов и сгруппирована следующим образом:

Общая лингвистика; Востоковедение и теология; Азербайджанская лингвистика; Литература Азербайджана; Теория литературы; Тюркология; Журналистика; Западная филология; Русская филология; Педагогика и психология; Исследования человека; Библиография.

Для каждого подразделения была определена редакционная коллегия, состоящая из известных учёных в каждой области. Например, в разделе «Книжные исследования» состоят проф. Б. Аллахвердиев, проф. А. Халафов, проф. Х. Исмайлов, дос. А. Гурбанов.

В редколлегию входят известные учёные проф. А. Раджабли, акад. В. Мамедалиев, проф. Аль-Аббаси Хейри, проф. А. Абасов, проф. Т. Гусейнов, проф. Н. Пашаева, проф. Н. Джафаров, проф. М. Джафаров, проф. Дж. Нагиев, проф. Н. Мухтарова, проф. Дж. Моллаев и др. [4].

Авторы могут печатать статьи на всех языках, преподаваемых в нашей республике. Журнал «Язык и литература» охватывает 12 областей, связанных с филологическими науками. Редакцию каждого раздела возглавляет редактор, и соответствующая редакция формируется по его предложению. Ответственный редактор читает статьи, относящиеся к его области, и соглашается письменно допустить их к публикации. Журнал «Язык и литература» публикуется в количестве 500-1000 экземпляров на 30-40 печатных листах. Кроме того, журнал имеет право публиковать статьи в журнале «Приложение в журнал»; до сих пор опубликовано

более 120 «Приложений к журналу». Одним из таких приложений является журнал фольклорных исследований «Фольклороведение».

За 24 года на страницах журнала «Язык и литература» опубликовано более 5000 научных статей. Международные связи журнала обширны. В статьях журнала также есть статьи зарубежных авторов из России, Турции, Ирана, США, Германии, Франции и других стран. Журнал распространяется по подписке и бесплатно – в библиотеки научных учреждений. Веб-сайт журнала работает с 1999 года.

Одним из научных журналов, публикующихся в Бакинском государственном университете, является журнал «История и её проблемы» Журнал состоит из теоретических, научных, методических статей, издающихся на азербайджанском, русском и английском языках. «История и ее проблемы» публикуется с 2003 года. Основателем и главным редактором журнала является профессор А. Мухтарова. В редколлегию входят акад. Ф.А. Бунядов, акад. И.М. Гаджиев, акад. Н. Валиханлы, член-корр. НАНА И.А. Бабаев, В. Алиев, Ю.М. Махмудов, М.С. Неметова, Н.Ч. Ахундова, Г.А. Алиев (ответственный секретарь), проф. Х. Ализаде, доктор ист. наук Н. Кулиева, доктор ист. наук И.М. Мамедов (заместитель главного редактора), доктор ист. наук И.Х. Зейналов Художественный редактор Гюльбала Кулиев, ответственные за выпуск С. Руинтен, А. Керимов, Ш. Джафарова, Э. Ахундов, веб-редактор Н. Исмаилова.

Каждая серия журнала «История и её проблемы» публикует статьи различных учёных и историков в следующих разделах: 1) Древнее и Средневековье; 2) Новая эра; 3) Археология и этнография; 4) Изучение текстов и историография; 5) Методология.

В конце номера этого журнала указываются требования ВАК к научным публикациям, рекомендованным для публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике [13].

Имеются также научно-теоретические, методические и экспериментальные журналы, «Библиотековедение и библиография» выходит с октября 1997 года. Журнал был включен в список рекомендуемых научных журналов по решению Президиума ВАК при Президенте Азербайджанской Республики от 30 апреля 2010 года (Протокол № 10-Р). [5].

Основоположником и главным редактором журнала является заведующий кафедрой библиотечных ресурсов и информационных поисковых систем БГУ, заслуженный деятель культуры, академик Международной академии информатизации при ООН, доктор исторических наук, профессор Х. Исмаилов и заместитель главного редактора Н. Исмаилов. В редколлегию журнала входят проф. А. Халафов, проф. З. Алиев, проф. Б. Аллахвердиев, проф. К. Тахиров, доктор филологических наук А. Алиева-Кенгерли, доц. Княз Аслан, доцент С. Халафова, Т. Искиханова, М. Гаджиева. Ответственным секретарем является канд. ист. наук Р. Гарашов. Названия и информация об уведомлении журнала, а также его содержание написаны на азербайджанском, русском и английском языках, что облегчает его использование. Журнал публикуется в издательско-полиграфическом центре «Мутарджим».

Одной из научно-теоретических и экспериментальных публикаций в области гуманитарных наук в Бакинском государственном университете является журнал «Библиография и издательское дело». Журнал выходит с 2008 года. Основоположник и главный редактор журнала «Библиография и издательская работа» – библиотековед, проф. Б.В. Аллахвердиев. Он зарегистрирован ВАК с 2009 года. Статьи на страницах журнала публикуются на азербайджанском, русском и английском языках. Первый выпуск (январь–март) журнала, который издается 4 раза в год, был опубликован в 2008 году.

Редактор журнала – проф. И.О. Велиев, ответств. секретарь – Л. Абасова, дизайнер К. Эйвазлы. Редколлегию составляют проф. А. Халафов, проф. Дж. Мамедли, проф. Х. Исмаилов, проф. Г. Магеррамли,

проф. Ш. Велиев, проф. Т. Ахмедов. Журнал был зарегистрирован в Министерстве юстиции Азербайджанской Республики 5 октября 2007 года под номером 2406.

В этом научно-теоретическом и экспериментальном журнале публикуются сведения о самых актуальных и интересных проблемах о книгах и книжных магазинах, в частности, книгоиздание, распространение, пропаганда, дизайн, общение с читателями и т.д. Материалы, опубликованные в каждом номере журнала, представлены в следующих разделах: 1) Книжные полки; 2) Проблемы публикации книг; 3) Работа с книгами; 4) Дизайн книги; 5) Проблемы журналистики; 6) Изучение текста и редактирование [7]. Журнал публикуется в издательско-полиграфическом центре «Мутарим».

Одним из журналов, выходящих в Бакинском государственном университете в области гуманитарных наук, является научно-теоретический и практический журнал «Библиотековедение и информация» [6]. Журнал был включен в Международный реестр публикаций ISSN под номером 2219-5882. Основателем и главным редактором журнала является заслуженный деятель науки, почётный профессор БГУ, академик Международной академии информатизации при ООН, доктор исторических наук, проф. А. Халафов. Заместитель главного редактора – доц. К. Аслан, ответственный секретарь доц. П. Кязими. Журнал был зарегистрирован в Министерстве юстиции Азербайджанской Республики 16 марта 2010 года с сертификатом 3135. Редакционный состав журнала состоит из иностранных экспертов и учёных: З. Томан из Турции, Р. Мотульский из Беларуси, У. Муналбалова из Казахстана, И. Юравлева из Харькова, В. Клюев из России, из Азербайджана – доц. А. Гурбанов, канд. филол. наук А. Алиева-Кенгерли, проф. Х. Исмаилов, проф. Б. Аллахвердиев, проф. К. Тахиров. проф. Э. Ахмедов, доц. Н. Исмаилов, из полевых специалистов нашей республики – М. Ахмедов и Л. Мамедова.

Международный научно-популярный журнал «Педагогический мир» также занимает особое место среди научных журналов Бакинского государственного университета. Основателем и главным редактором журнала является проф. Н. Мухтарова. Журнал зарегистрирован в Министерстве юстиции страны. Первое издание журнала было опубликовано 8 октября 1999 года по решению Большого Учёного Совета Бакинского государственного университета (№ 1), последний номер вышел в 2016 году (№ 01 (37) 2016 года). Всего вышло 37 номеров.

Научным редактором журнала является доц. З. Мустафаев. В журнале публикуются статьи на трех языках (азербайджанском, русском и английском). Он охватывает различные проблемы педагогики. Журнал отличается оформлением от других научных журналов; это связано с научно-массовым характером журнала.

Журнал публикуется по контракту с различными издательствами, действующими в республике [10].

Научно-практический журнал «Психология» является одним из журналов, публикующихся в БГУ. Журнал публикуется с 1999 года один раз в квартал (4 выпуска в год). Главным редактором журнала является член-корр. НАНА, доктор психологических наук, проф. Б. Алиев.

Заместитель главного редактора – проф. С. Сеидов. Ответственный секретарь – доктор философии М. Мустафаев. В редколлегию входят проф. Х. Ализаде, проф. К. Алиева, проф. К. Алиев, проф. А. Бахшалиев, проф. Г. Гурбанова, проф. А. Кудяков (Россия), проф. Р. Гадирова, проф. Р. Ибрагимбекова, доц. Р. Джаббаров.

Журнал публикуется в издательстве «Тахсил», имеет собственную структуру и дизайн.

Статьи в журнале систематизированы и представлены в следующих рубриках: 1. Общая психология; 2. Социальная психология; 3. Педагогическая психология. В статьях, опубликованных в журнале, рассматриваются теоретические и практические вопросы психологии [11].

Журнал БГУ «Научный сборник теологического факультета» имеет особый вес среди научных журналов университета. Советником является академик В. Мамедалиев, главный редактор – Омар Аслан, заместитель главного редактора – М. Джамалов. Редколлегия состоит из многих учёных из университетов Турецкой Республики: Мармара, Сельджук, Джумхурриет, Гази, Улудаг, это проф. Дж. Эрбай, проф. О. Чекер, проф. А. Яман, проф. З. Гюлер, доц. Э. Ашыккутлу, доц., др. М. Альтиндаг, доц., др. О. Аслан, и представителей богословского факультета Бакинского государственного университета (теперь – Богословский университет) – это проф. В. Мамедалиев, доц. М. Гаразаде, др. А. Тахирова, др. М. Касумова, др. Н. Абузаров и другие [1].

Журнал выходит два раза в год. Различные вопросы теории богословия исследуются на страницах журнала с 2003 года.

Информация о выпуске журнала доступна на турецком и азербайджанском языках. В зависимости от языка, на котором написана статья, аннотации на азербайджанском, турецком, английском и русском языках позволяют расширить аудиторию [8].

Самый молодой научный журнал Бакинского государственного университета стал публиковаться с декабря 2015 года. Это – научно-теоретический и экспериментально-методический журнал «Книговедение и искусство редактирования» [9].

Основоположником и главным редактором журнала является завкафедрой книговедения и издательства, академик Международной академии информатизации при ООН, доцент К. Аслан. Редактором журнала является доц. Р. Сулейманов. В редколлегию входят проф. А. Халафов. проф. Х. Исмаилов, проф. Б. Аллахвердиев, проф. К. Тахиров, проф. Дж. Мамедли, доктор филолог. наук А. Алиева-Кенгерли, доктор филол. наук И. Закиев, доцент А. Агамирзоев.

Журнал зарегистрирован в Министерстве юстиции Азербайджанской Республики 1 декабря 2015 года.

Материалы публикуются в следующих рубриках (разделах):

1) Книжные полки; 2) Издательская деятельность; 3) Искусство редактирования; 4) Журналистика; 5) Библиотековедение; 6) Библиография; 7) Литературная критика; 8) Лингвистика; 9) Искусствоведение; 10) Высшее библиотечное образование: проблемы, задачи; 11) Новые публикации [9].

В этом научно-теоретическом и экспериментально-методическом журнале публикуются актуальные вопросы книжного дела, книговедения, библиотековедения, библиографиеведения, литературоведения, лингвистики, художественной критики, редактирования, распространения, пропаганды, дизайна, книгоиздательских отношений и т. д., некоторые вопросы, комментарии об опубликованных книгах по различным наукам. Ключевые слова и тезисы в статьях доступны на азербайджанском, русском и английском языках.

Первые 3 выпуска журнала в 2015 и 2016 годах были опубликованы в издательстве «Мутарджим», а номера 2017 и 2018 годов – в типографии Азербайджанского технического университета.

Заключение. Одним из основных показателей цивилизованного общества было внимание, уделяемое развитию науки, культуры и технологий в этом обществе [3]. Научные журналы играют незаменимую роль в развитии и интеграции мировой науки, и важно время от времени анализировать эти журналы. По мере расширения издательской базы университета и специальностей, по которым готовятся специалисты, растёт число издаваемых научных изданий, в том числе журналов. В частности, издаются журналы по филологии, юриспруденции, истории, психологии, библиотековедению и многим другим социальным и гуманитарным направлениям.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. *Научный журнал факультета богословия Бакинского государственного университета*. № 08 (17).

2. *Известия Бакинского университета: серия гуманитарных наук.* № 4, 2016.
3. *Известия Бакинского университета: серия социально-политических наук.* № 4, 2016.
4. *Язык и литература:* Международный научно-теоретический журнал. № 1 (101), 2017.
5. *Библиотековедение и библиография:* научно-теоретический, методический и экспериментальный журнал. № 2 (39), 2016.
6. *Библиотековедение и информация:* научно-теоретический и методический журнал. № 1, 2017.
7. *Библиотековедение и издательское дело.* № 1, 2015.
8. *Библиотековедение и редакторское искусство:* научно-теоретический и методико-практический журнал, 2015–2018.
9. Мусали В. Проблемы подготовки текстов к публикации. Баку : Наука и образование, 2012. 261 с.
10. *Педагогический мир:* Международный научно-популярный журнал. № 1 (37), 2016.
11. *Психология:* научно-практический журнал. № 1, 2016.
12. Тахиркызы Ш. Монографии как тип научной литературы. *Библиотековедение и библиография,* № 1 (24), 2009, С. 141-153.
13. *История и ее проблемы:* теоретический, научно-методический журнал, № 2, 2017
14. Антонов С.Г. и. др. Редакторская подготовка изданий : учебник / под ред. С.Г. Анотоновой. Москва : ЛОГОС, 2004, 496 с.

РОЗДІЛ 6
АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 327.1:316.62
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.29

ТРАНСФОРМАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ: РОЛЬ ЦЕННОСТНО-СМЫСЛОВЫХ КОМПЛЕКСОВ КУЛЬТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИОННЫХ МИРОВ

ТРАНСФОРМАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: РОЛЬ ЦІННІСНО-СМИСЛОВИХ КОМПЛЕКСІВ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ СВІТІВ

TRANSFORMATION OF INTERNATIONAL RELATIONS: THE ROLE OF VALUE-SENSE COMPLEXES OF THE CULTURAL AND CIVILIZATION WORLDS

Шедяков В.Е.,
доктор социологических наук, кандидат экономических наук, независимый исследователь

Динамика международной жизни рассматривается в контексте процессов социоантропогенеза. Историческое структурирование развития культурно-цивилизационных миров выглядит как состязание череды Сверхпроектов. Обосновывается значение ценностно-смысловых комплексов для развития и взаимодействия культурно-цивилизационных миров. Демонстрируется рост их влияния в новой парадигме жизни и деятельности человечества, а также в условиях форсированных изменений перехода. Парадигмальность социетальных трансформаций заведомо предполагает разноуровневость и многослойность изменений. Однако их вектор и качество могут быть различными, в немалой степени – в зависимости от субъектности исторической инициативы. Основное противоречие эпохи наиболее остро выражается в антагонизме коренных интересов народов и правящих клик транснационального олигархата, представленного коррумпированным чиновничеством и компрадорскими группами. В многополюсном мире эталон демократии сменяется широким разнообразием вариантов и моделей. При этом и олигархи трансформируются в один из слоёв собственников, лишаясь необоснованных привилегий и возможностей воздействия на ветви власти. Акценты во взаимодействии между культурно-цивилизационными мирами смещаются постглобализмом от конкуренции за более полное освоение представляемой в качестве единой для всех модели к борьбе между кардинально разными подходами и моделями. Осуществляется дрейф от постоянства оси «центр(ы) – периферия» к многоликости ситуативных союзов и «стабильной нестабильности». Это требует международного запрета на попытки культуртрегерства, широкой демилитаризации и налаживания безрепрессивного полилога культур. Требуются как радикальные демократизация и гуманизация системообразующих отношений труда, собственности и управления, так и акцентирование передовых технико-технологических и политико-экономических укладов при обновлении сложившихся ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационных миров, традиций и социального наследия. При этом вмешательство во внутренние дела других стран несёт угрозу порой не только отдельному региону, но и всему миру.

Ключевые слова: социоантропогенез, ценностно-смысловые комплексы, межпарадигмальный переход, Сверхпроект, международные отношения.

Динаміка міжнародного життя розглядається в контексті процесів социоантропогенезу. Історичне структурування розвитку культурно-цивілізаційних світів набуває вигляду змагання низки Надпроектів. Обґрунтовується значення ціннісно-смислових комплексів для розвитку і взаємодії культурно-цивілізаційних світів. Демонструється зростання їх впливу в новій парадигмі життя і діяльності людства, а також в умовах форсованих змін переходу. Парадигмальність соцієтальних трансформацій

свідомо припускає різнорівневість і багатошаровість змін. Однак їх вектор і якість можуть різниться, в чималому ступені –залежно від суб'єктності історичної ініціативи. Основне протиріччя епохи найбільш гостро виражається в антагонізмі корінних інтересів народів і правлячих клік транснаціонального олігархату, представленого корумпованим чиновництвом і компрадорськими групами. У багатополюсному світі еталон демократії змінюється широким розмаїттям варіантів і моделей. При цьому і олігархи трансформуються в один із шарів власників, втрачаючи необґрунтовані привілеї і можливості впливу на гілки влади. Акценти у взаємодії культурно-цивілізаційних світів зміщуються постглобалізмом від конкуренції за більш повне освоєння, що представляється як єдина для всіх модель, до боротьби між кардинально різними підходами і моделями. Здійснюється дрейф від сталості осі «центр (и) – периферія» до різноманітності ситуативних союзів і «стабільної нестабільності». Це вимагає міжнародної заборони на спроби культуртрегерства, широкої демілітаризації і налагодження безрепресівного полілогу культур. Потрібні як радикальні демократизація і гуманізація системоутворюючих відносин праці, власності і управління, так і акцентування передових техніко-технологічних і політико-економічних укладів при оновленні сформованих ціннісно-смислових комплексів культурно-цивілізаційних світів, традицій і соціальної спадщини. При цьому втручання у внутрішні справи інших країн часом несе загрозу не тільки окремому регіону, але і всьому світу.

Ключові слова: соціоантропогенез, ціннісно-смислові комплекси, міжпарадігмальний перехід, Надпроект, міжнародні відносини.

The dynamics of international life is considered in the context of the processes of socio-anthropogenesis. The historical structuring of the development of the cultural and civilization worlds looks like a contest of a series of Super-projects. The meaning of value-sense complexes for the development and interaction of cultural and civilizational worlds is substantiated. The growth of their influence is demonstrated in the new paradigm of the life and activity of mankind, as well as in the conditions of forced change of transition. The paradigm of societal transformations presupposes the multi-level and multi-layered nature of changes. However, their vector and quality may be different, to a large extent, depending on the subjectivity of historical initiative. The main contradiction of the era is most acutely expressed in the antagonism of the indigenous interests of the peoples and the ruling cliques of the transnational oligarchy, represented by corrupt bureaucracy and comprador groups. In a multipolar world, the standard of democracy is replaced by a wide variety of options and models. In this case, the oligarchs are transformed into one of the layers of owners, losing unreasonable privileges and opportunities to influence the branches of government. Accents in the interaction between the cultural and civilizational worlds are shifted by post-globalism from competition for a more complete development of the model that is presented as a single model for all to the struggle between radically different approaches and models. Drift from the constancy of the axis of the "centre (s) - the periphery" to the many-sidedness of situational alliances and "stable instability" is realizing. This requires an international ban on attempts at cultural culture, broad demilitarization and the establishment of a non-repressive polylogue of cultures. It requires both radical democratization and humanization of the backbone relations of labour, property and management, as well as the emphasis on advanced technical-technological and political-economic structures when updating the existing value-sense complexes of cultural and civilizational worlds, traditions and social heritage. At the same time, interference in the internal affairs of other countries sometimes threatens not only a particular region, but the whole world.

Key words: socio-anthropogenesis, value-sense complexes, inter-paradigmatic transition, Super-project, international relations.

Происходящие кардинальные изменения международного измерения социально-политических процессов приняли необратимый характер. Вместе с тем, соответственно, с заинтересованностью акторов обостряются многие противостояния. Историческое значение приобретает водораздел между, с одной стороны, силами, заинтересованными в реализации моделей будущего, связанных с доминированием наиболее состоятельных групп, и, с другой, использованием накопленной мощи человечества для решения в интересах народных масс гораздо более широкого круга вопросов.

Произведенный анализ базируется на трудах исследователей, во-первых, циклов изменений и механизмов взаимодействий культурно-цивилизационных миров (прежде всего, Р. Арона, А. Ачлея, Л. Гумилёва, Н. Данилевского, А. Зиновьева, Ю. Соколова, А. Тойнби, С. Хантингтона, П. Швейцера, О. Шпенглера), во-вторых, ценностной оси жизнедеятельности

(Л. Архангельского, В. Бакирова, В. Барулина, Ю. Борисовой, В. Брожика, И. Витаньи, Э. Володина, Г. Выжлецова, О. Дробницкого, Э. Ильенкова, Х. Йоаса, А. Спиркина, Е. Таракановой, В. Тугаринова, А. Уледова, Ф. Хайека, В. Шилова, Т. Ярошевского), в-третьих, специалистов по происходящим трансформациям организации мировой жизни и обогащению общей логики всемирной истории особенностями конкретного момента (Ж. Алфёрова, С. Амина, Ж. Аттали, В. Багдасаряна, У. Бека, А. Бузгалина, Дж. Бреннана, В. Вазюлина, И. Валлерстайна, Дж. Курта, Э. Гидденса, Дж. Гэлбрейта, Ж. Делеза, М. Делягина, М. Кастельса, В. Катасонова, А. Колганова, С. Кравченко, С. Кургиняна, А. Мигранян, И. Острецова, В. Полеванова, В. Пякина, А. Рара, В. Сагатовского, Е. Спицына, Дж. Траута, П. Фейерабенда, Ж. Фреско, А. Фурсова, М. Хазина, Й. Хейзинги, С. Хелемендика) и проч.

Основной целью материала является подведение промежуточных итогов в анализе происходящего и прогнозировании событий и процессов, которое могло бы помочь эффективному отстаиванию своих интересов в период парадигмальных изменений.

Периоды стабильности базовых структур организации международной жизни сменяются временами форсированного изменения: живое противоречиво, борьба – фактор развития. Хельсинкские соглашения, долгое время составлявшие краеугольный камень всей архитектуры европейской (а во многом и общемировой) безопасности, базировались как на нерушимости границ в Европе, так и на корзине прав человека. То и другое подверглось серьезному испытанию в конце XX в. Вместе с тем накопленная человеческими цивилизациями мощь достигла уровня, когда стала и соразмерной силам природных стихий, и фактором сохранения и развития либо катастрофы и ликвидации жизни [1-5].

Одновременно прошедшие волны глобализации социально-экономического пространства кардинально изменили уровень присутствия интернациональных норм, подходов, тенденций в жизнедеятельности каждого, что, соответственно, должно учитываться во внешнем контуре управленческо-организационных отношений. Теперь уже нельзя охарактеризовать международные связи как вторичные, производные и т.п., что делалось ещё не так давно. Вместе с тем сам характер воздействия со стороны мировой экономики может быть различным, а определяющими могут оказаться разные его свойства. Между тем пространство ойкумены покрыто культурно-цивилизационными мирами неравномерно. Есть зоны различной плотности, ядра и полупериферии/периферии, переходные, диффузные и т.п. Да и проживают свои жизненные циклы культурно-цивилизационные миры отнюдь не синхронно. В любом случае, во-первых, если не иметь и не реализовывать собственной стратегии, то превращаешься из субъекта процессов в объект внешнего манипулирования. Во-вторых, обеспечение приемлемого качества жизни населения, хозяйственного успеха и долгосрочного стабильного развития в информационную эру возможно только на основе комплексного обеспечения условий востребованности научно-образовательного комплекса. В-третьих, сам по себе успех или проигрыш на каком-то этапе конкурентного состязания между культурно-цивилизационными мирами ещё вовсе не характеризует их потенциала. Между тем, ныне на передний план выходит состязание в доступе к ресурсам жизнеобеспечения развития и технологиям их использования в экономике культурно-цивилизационных миров, включая контроль миграции экономически активного населения (особенно – носителей интеллектуально-творческого потенциала, в т.ч. учёных, изобретателей, одарённых студентов и т.д.), качества и доступности образования, трансферта инноваций и проч.

Постглобализм переносит акценты от конкуренции за более полное освоение представляемой в качестве единой для всех модели к борьбе между кардинально разными подходами и моделями.

В многополюсном мире эталон демократии сменяется широким разнообразием вариантов и моделей. Осуществляется дрейф от постоянства оси «центр(ы) – периферия» к многоликости ситуативных союзов и «стабильной нестабильности». Это требует международного запрета на попытки культуртрегерства, широкой демилитаризации и налаживания безрепрессивного полилога культур. При этом, с одной стороны, вмешательство во внутренние дела других стран несёт угрозу порой не только отдельному региону, но и всему миру. Стимулирование же лоббирования интересов иностранных государств создаёт дополнительную базу для глобальной коррупции и нестабильности внутренней ситуации. С другой стороны, углубление различий в формах базовых ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационных миров сопрягается с возрастанием роли духовно-нравственного остова общества соответственно природе и новой парадигме жизнеустройства и развития и, собственно, переходного периода форсированных изменений [6-12]. Органичное развитие происходит на основе инновационного формообразования ценностно-смысловых комплексов в культурно-цивилизационные: уважение к прошлому – основа будущего. Столь же естественно и отторжение обществом чуждых его ценностно-смысловым комплексам институтов и подходов. Мера взаимообмена (информацией, людьми, открытиями и т.д.) характеризует качество не только восприимчивости к полезному, но и борьбы с вредоносным, поддержания своей особой идентичности при готовности к переменам. Общественный иммунитет обеспечивает уважение к другим при защите своего. Вместе с тем формы целостности, органичности, природоподобия, дружелюбия, интегрированности разного при соединении в симфонию союзности постоянно меняются, фиксируясь чередой Сверхпроектов. Например, СССР сформировал мировоззрение человека – победителя, готового к командной работе с предельной самодисциплиной, самоконцентрацией и самоорганизацией ради выхода на передовые рубежи человечества при персонализации ответственности.

Устойчивость суверенности можно достичь только с обязательностью приоритета блага народа. Культивирование моделей государства общего блага – фактор максимизации просоциальных развития и реализации одарённости населения. Освобождение человека от мелких (в частности, бытовых и прочих «технических») вопросов органами государственного управления и местного самоуправления – необходимое условие сосредоточения творческой активности на решении адекватных эпохе вызовов. Напротив, логика массового переключения от реальных проблем на иллюзорные угрозы предполагает бессмысленное рассеивание исторического творчества народа [13-16].

Мировые цивилизации порой пытаются сохранить возможности навязывать удобные для себя стереотипы. Стратегическое высокомерие стран, предполагающих наличие у себя каких-либо прав на культуртрегерский экспорт собственных мировоззрений, подходов и принципов, отнюдь не встречает понимания у прочих народов, отталкивая даже потенциальных союзников. Между тем, сохранение деления на зоны повышенного комфорта и резервации отсталости становится всё более зыбким: нарастает диффузия средств, характер миграционных потоков и ядерного оружия не позволяет надеяться на изолированное благополучие привилегированных. Однако принадлежавшие к наиболее преуспевающим при прежнем устройстве мировой жизни пытаются сохранить своё первенство (хотя доходы от колониального грабежа прошлого делают не вполне обоснованным зиждущееся на них процветание эксметрополий). В этой ситуации нарастают попытки любой ценой сохранить захваченное благополучие: торговля отказом от какой-либо из созданных болевых точек давления, военное вмешательство, гуманитарные интервенции, опосредованные конфликты и т.д. Олигархическое правле-

ние финансово-промышленного капитала не только искусственно ограничивает и искажает природу творческого потенциала человечества, но и балансирует перед обрушением ойкумены в неоархаику и варварство. Т.о. предельно накалился антагонизм между возможностями и планкой их использования, задаваемой их применением в эгоистических интересах кучки богатых кланов. Это обострение борьбы при киберсоциализации неизбежно происходит вокруг как биоресурсов планеты, так и творческих инноваций (среди которых изменяются их относительная и абсолютная ценности).

Попытки реализации модернистских проектов изменений с ориентацией на модель «человека экономического» и сведением инструментария социального управления во внутреннем контуре их осуществления главным образом к неадаптированным западным шаблонам и экономической организации общественных отношений могут нести угрозу усиления тенденций дезинтеграции общества и противостояния социальных групп. Использование же в практике социального управления потенциала социокультурной организации системообразующих отношений в соответствии с постмодерными тенденциями позволяет применять имеющиеся резервы развития свободного самодеятельного творчества в поведении человека. Соответственно, требуются как приоритетные радикальные демократизация и гуманизация системообразующих отношений труда, собственности и управления, так и акцентирование передовых технико-технологических и политико-экономических укладов, системное развитие материально-технической базы, механизмов хозяйствования и идеологических отношений в обществе с учётом и обновлением сложившихся ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационных миров, традиций и социального наследия [17-19].

Одной из ведущих осей антропосоциогенеза выступают ценностно-смысловые комплексы культурно-цивилизационных миров. Парадигмальность социетальных трансформаций заведомо предполагает разноуровневость и многослойность изменений. Однако их вектор и качество могут быть различными, в немалой степени – в зависимости от субъектности исторической инициативы. Основное противоречие эпохи наиболее остро выражается в антагонизме коренных интересов народов и правящих клик транснационального олигархата, представленного коррумпированным чиновничеством и компрадорскими группами. При этом и олигархи трансформируются в один из слоёв собственников, лишаясь необоснованных привилегий и возможностей воздействия на ветви власти. Вместе с тем, например, даже ради высоких социальных стандартов (тем более узкокорыстных интересов отдельных групп) нельзя подрывать потенциал Сверхзадачи, сконцентрированной в Сверхпроекте развития общества. Между тем в многополюсном мире представления об эталоне демократии закономерно сменяются широким разнообразием подходов, моделей и вариантов. Акценты во взаимодействии между культурно-цивилизационными мирами смещаются постглобализмом от конкуренции за более полное освоение представляемой в качестве единой для всех модели к борьбе между кардинально разными подходами и моделями. Осуществляется дрейф от постоянства оси «центр(ы) – периферия» к многоликости ситуативных союзов и «стабильной нестабильности». Это требует международного запрета на попытки культуртрегерства, широкой демилитаризации и налаживания безрепрессивного полилога культур. При этом вмешательство во внутренние дела других стран несёт угрозу порой не только отдельному региону, но и всей Ойкумене.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Мегатренды мирового развития / отв. ред. М.В. Ильин, В.Л. Иноземцев. Москва : Эк-ка, 2001. 295 с.

2. Шедяков В.Е. Трансформации пространственно-временных характеристик в процессах социогенеза. *АНТРО. Анналы научной теории развития общества*. 2015. № 1 (16). С. 169-183.

3. Шедяков В.Е. Постглобализм как социально-экономическое явление. *Рухes*. 2016. № 4 (3). С. 104-114.

4. Шедяков В.Е. Возможности и риски эпохи: научно-исследовательская рефлексия – рефлексивное управление – рефлексивная модернизация. *Management of modern socio-economic systems* / ed. by J. Žukovskis, K. Shaposhnykov; Aleksandras Stulginskis University. Kaunas : Baltija Publishing, 2017. Vol. 1. P. 201-218.

5. Шедяков В.Е. Евразийский разлом: парадоксы постмодернизации (журнальный вариант доклада на Сессии 333 «Европа на пороге 2000 года» Зальцбургского Семинара). *Бизнес Информ*. 1996. № 10. С. 3-9; № 11. С. 7-9.

6. Castells M. The Power of Identity. The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. II. Wiley-Blackwell, 2010. 584 p.

7. Trout J., Rivkin S. Differentiate or Die: Survival in Our Era of Killer Competition. Wiley. 272 p.

8. Шедяков В.Є. Геостратегія сорозвитку: ціннісно-смислові комплекси як основа взаємодій культурно-цивілізаційних світів. *Вісник Дніпропетровського університету.* Сер.: Філософія. Соціологія Політологія. 2015. № 2. С. 217-229.

9. Шедяков В.Е. Место феноменов культуры в процессах антропогенеза и осуществления социетальных трансформаций. *Нова парадигма*. 2016. № 129. С. 48-64.

10. Шедяков В.Е. Ценностные основания национальных моделей социально-экономического развития. *National Economic Reform: experience of Poland and prospects for Ukraine* / ed. by A. Pawlik, K. Shaposhnykov. Kielce : Baltija Publishing, 2016. Vol. 2. P. 164-190.

11. Шедяков В.Е. Политическая рефлексия ценностно-смыслового пространства и осуществление геостратегической самоидентификации. *Politicus*. 2016. Вип. 1. С. 178-185.

12. Шедяков В.Е. Полілог як простір стратегічної конкуренції між культурно-цивілізаційними світами. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2015. № 8. С. 151-155.

13. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация. *Новая постиндустриальная волна на Западе*. Москва : Academia, 1999. С. 261-291.

14. Шедяков В.Е. Гармонизация индивидуального и социального в становлении общества знания. *European vector of contemporary psychology, pedagogy and social sciences: the experience of Ukraine and the Republic of Poland* / ed. board: M. Kiedrowska, A. Erechemla, T. Branecki. Sandomierz, Poland : Baltija Publishing, 2018. Vol. 3. P. 446-470.

15. Шедяков В.Е. Ресурсно-методологические базы геостратегического переформатирования. *Politicus*. 2017. Вип. 3. С. 112-118.

16. Шедяков В.Е. Воплощение идей социального государства: утопия или необходимость, позади или впереди? *Первый независимый научный вестник*. 2015. № 1. Ч. 2. С. 44-48.

17. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків / за ред. Е.М. Лібанової. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2010. 496 с.

18. Шедяков В. Є. Стратегічна культура проведення трансформацій: можливості та загрози. *Розвиток економіки України під впливом економічних, соціальних, технологічних та екологічних трендів* / за ред. М. С. Пашкевич, Ж. К. Нестеренко; М-во освіти і науки України, Запор. нац. техн. ун-т, Нац. гірн. ун-т. Д.: НГУ, 2015. С. 30-41.

19. Шедяков В.Е. Осуществление парадигмальных трансформаций: сорезонирование стратегии, тактики и оперативного искусства в управленческих композициях. *Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine* / Maria Curie-Sklodowska University. Lublin : Baltija Publishing, 2017. P. 282-307.

НОТАТКИ

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Випуск 5

Коректура • *Наталія Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Ігор Стратій*

Формат 64х90/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 25,58. Замов. № 0819/166. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.